

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא

ילדים ונוער מתמודדים עם לחץ במציאות הישראלית:

גישה סלוטוגנית במחקר ובמעשה

עורכת-אורחת

פרופ' שפרה שגיא

כתב עת ♦ גיליון 31

תמוז תש"ע – יוני 2010

יוצא לאור על ידי

אנאר

"אפשר"

עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם

המכללה האקדמית בית ברל
בית הספר לחינוך
החוג לקידום נוער

המינהל לחינוך התיישבותי
ועליית הנוער
משרד החינוך

השירות למתבגרים
צעירים וצעירות
משרד הרווחה

כתובת המערכת

מרים גילת, עמותת "אפשר"
ת"ד 53296, ירושלים 91531
טלפון 02-6728905, פקס 02-6728904
דואר אלקטרוני mgilat@efshar.org.il

המערכת אינה אחראית לדעות המובאות במאמרים
ובסקירות המתפרסמות בכתב העת, שהינן על דעת המחברים בלבד.

דמי מנוי לשנה (2 גליונות) 80 ש"ח
מחיר לגיליון אחד 40 ש"ח

עמותת "אפשר"

הסניף הישראלי של האגודה הבין-לאומית לעובדים חינוכיים-סוציאליים
AIEJI – International Association of Social Educators
אתר האינטרנט <http://www.efshar.org.il>

כל הזכויות שמורות © לעמותת "אפשר"

אין להעתיק ולהפיץ בדפוס, בדואר אלקטרוני, באינטרנט או בצילום
את המאמרים שבכתב העת (כולם או חלקם)
ללא אישור מפורש מהמערכת

עריכת לשון: אורלי צור
עיצוב: סטודיו אמיתי

ISSN 0792-6820
ירושלים 2010

תוכן העניינים

4	רשימת משתתפים
6	דבר העורך – אמיתי המנחם
8	פתח דבר – ילדים ונוער מתמודדים עם לחץ במציאות הישראלית: גישה סלוטוגנית – שפרה שגיא
15	תגובות לחץ ומשאבי התמודדות בקרב מתבגרים יהודים ובדוויים בעת ירי טילים ובעת רגיעה – ארנה בראון-לבינסון ושפרה שגיא
35	להתבגר ולהתגבר – הקשר בין מאפייני החשיפה של בני נוער לאירועי מלחמת לבנון השנייה לתגובות המצוקה שלהם שנה לאחר סיומה – אוהד גרין, תמר לביא ורחל דקל
61	זהות והשתייכות כמשאבי התמודדות של בני נוער דרוזים בזמן מלחמת לבנון השנייה – טל ליטבק-הירש וענבל אסתר סיקורל
87	כיצד הורים יהודים וערבים תפסו את העמידות הנפשית של ילדיהם במלחמת לבנון השנייה – מולי להד, מירי שחם ויהודה שחם
115	השפעת רגשות על הערכות הסיכון בקרב צעירים בצפון הארץ ובמרכזה לאחר מלחמת לבנון השנייה – אורי בן ציון, שוש שהרבני וטל שביט
139	תגובות רגשיות בקרב מתבגרים דתיים וחילונים לפני פינוי חבל עזה ואחריו: גישה סלוטוגנית – רינת גלילי ושפרה שגיא
161	פינוי כפוי והשפעותיו על ילדים בגיל החביון – אורית נוטמן-שורץ, אפרת הויס ואביטל אלטמן
183	תסמינים רגשיים והתנהגותיים ודפוסי התמודדות בקרב בני נוער ישראלים במהלך האינתיפאדה השנייה – ארנה בראון-לבינסון
201	גורמי סיכון וחוסן בקרב מתבגרים עולים ממדינות שהשתייכו לברית המועצות – לודמילה רובינשטיין, יוליה מירסקי, יאנה שרגה וורד סלונים-נבו

סקירת ספרים

220	<i>Challenges for child and youth care: A German-Israeli dialogue.</i> Emmanuel Grupper, Josef Koch & Friedhelm Peters (Eds) – יצחק קשתי
225	סגנונות קיום: היבטים עיוניים מדעיים ויישומים, עורכים: יעקב רנד ודינה שקולניק – שלמה קניאל

רשימת החשתתפים

עורכת-אורחת – פרופ' שפרה שגיא, ראש התכנית לניהול ויישוב סכסוכים, ראש הקתדרה לחינוך ע"ש משפחת שיין, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חאמרים

אביטל אלטמן, עובדת סוציאלית, מכון סאמיט – השירות למשפחות אומנה, באר שבע

פרופ' אורי בן ציון, המחלקה לכלכלה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב והחוג לכלכלה וניהול, המכללה האקדמית עמק יזרעאל ע"ש מקס שטרן

ד"ר ארנה בראון-לבינסון, התכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

רינת גלילי, המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר, דוקטורנטית במחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אוהד גרין, המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר

פרופ' רחל דקל, פרופ' חבר, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אפרת הויס, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר תמר לביא, השירות הפסיכולוגי-חינוכי, שדרות

פרופ' מולי להד, החוג לפסיכולוגיה, המכללה האקדמית תל-חי, נשיא מרכז "משאבים" – מיסודו של המרכז לשעת חירום, קריית שמונה, ויועץ לגופים ממשלתיים ועולמיים בנושאי חירום וטראומה

ד"ר טל ליטבק-הירש, המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קמפוס אילת

ד"ר אורית נוטמן-שורץ, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר

פרופ' יוליה מירסקי, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
ד"ר ענבל אסתר סיקורל, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, המכללה האקדמית אשקלון

פרופ' ורד סלונים-נבו, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

לודמילה רובינשטיין, דוקטורנטית במחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר טל שביט, בית הספר למנהל עסקים, המכללה למנהל

פרופ' שפרה שגיא, ראש התכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב

ד"ר שוש שהרבני, החוג לכלכלה וניהול, המכללה האקדמית עמק יזרעאל ע"ש
מקס שטרן

ד"ר מירי שחם, המכללה האקדמית אורט בראודה, כרמיאל וחוקרת במרכז
"משאבים" – מיסודו של המרכז לשעת חירום, קריית שמונה

ד"ר יהודה שחם, פסיכולוג ומדריך בטיפול משפחתי, מרכז "משאבים" – מיסודו
של המרכז לשעת חירום, קריית שמונה

ד"ר יאנה שרגה, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

סקירת ספרים

פרופ' שלמה קניאל, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן ומכללת אורות,
אלקנה

פרופ' יצחק קשתי, פרופסור אמריטוס לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב ויו"ר
המועצה האקדמית של המכללה לחינוך, סמינר הקיבוצים

דבר העורך

בשנת 2005 המליצה המערכת המייעצת של כתב העת להוציא לאור מדי שנה גיליון ייעודי בנושאים שכתב העת דן בהם.

הגיליון הנוכחי, בעריכתה של פרופ' שפרה שגיא, חותם חמש שנים של פעילות במתכונת זו ומאפשר לי לערוך סיכום ביניים קצר. אזכיר בתחילת הדברים את הגיליונות שיצאו לאור:

2005 – **תאוריית ההתקשרות**, בעריכת פרופ' מריו מיקולינסר וד"ר אטי ברנט מהמחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר-אילן

2006 – **אלימות במערכת החינוך**, בעריכת פרופ' רמי בנבנישתי, ד"ר מונא חורי-כסאברי ופרופ' רון אסטור מהאוניברסיטה העברית בירושלים

2007 – **התנהגויות סיכון ממכרות אצל בני נוער**, בעריכת פרופ' מאיר טייכמן מבית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב

2008 – **צעירים במסגרות חוץ-ביתיות**, בעריכת ד"ר ענת זעירא ופרופ' רמי בנבנישתי מהאוניברסיטה העברית בירושלים

2009 – **עבודה חינוכית-טיפולית לנוער בסיכון**, בעריכת ד"ר נורית לוי מהמכללה האקדמית בית ברל

2010 – **ילדים ונוער מתמודדים עם לחץ במציאות הישראלית: גישה סלוטוגנית במחקר ובמעשה** – בעריכת פרופ' שפרה שגיא מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב

התגובות שקיבלנו לאורך השנים מעודדות מאוד. כל הגיליונות נרכשו על ידי גופי הכשרה ושירותי שדה, והם מהווים משאב למידה והעשרה משמעותי למרצים, סטודנטים ועובדים. על בסיס העובדות החיוביות האלה אנחנו ממשיכים במדיניותנו, ונושאים של שני הגיליונות הייעודיים הקרובים הם:

♦ **נוער לסבי, הומוסקסואלי, טרנסג'נדר וביסקסואלי (להט"ב): התבגרות, זהות וסיכון בתוך חברה הטרוסקסואלית**, בעריכתו של ד"ר גידי רובינשטיין מהמכללה האקדמית נתניה

♦ **התפיסה החינוכית הפסיכו-חברתית במערכות חינוך**, בעריכתה של ד"ר פלורה מור מעמותת אשלים

החוברת הנוכחית דנה, כאמור, במצבי לחץ וכאב של בני נוער מנקודת מבט סלוטוגנית, ששמה דגש על המסוגלות ומקורות הכוח והבריאות במצבי מצוקה. פרופ' שפרה שגיא תפרט את עיקרי הנושאים.

שתי סקירות ספרים חותמות את החוברת. פרופ' יצחק קשתי סוקר את הספר של עמנואל גרופר, ג'וזף קוך ופרידהלם פיטרס, ופרופ' שלמה קניאל סוקר את הספר "סגנונות קיום: היבטים עיוניים מדעיים ויישומיים", מאת יעקב רנד ודינה שקולניק.

נקודת זמן זו היא גם ההזדמנות לברך חבר מערכת ותיק של "מפגש" שפרש השנה לגמלאות. עמירם קלאוס, ראש השירות לנוער וצעירים, סיים עשרות שנים של עבודה בשירות, ואני מבקש לומר לעמירם אמירה הנוגעת לאופיו של השירות מנקודת מבטי:

השירות לנוער וצעירים בראשותו של עמירם הוא שירות רב-יזמה. עבודה עם נוער בסיכון מצריכה התחדשות מתמדת בהליכי ההתערבות והסיוע. עמירם הוביל לאורך השנים מדיניות עקבית של יצירת כלים, מיזמים ושיטות מיוחדות בתחום התעסוקה לצעירים, ההכשרה, ההשכלה, שעות הפנאי וההעשרה הלא פורמלית. כל זאת גם כדי ללמדנו שהרעננות המחשבתית והיזמית אינה שייכת רק לצעירים שבינינו. יישר כוחך, עמירם!

גב' ציפי נחשון מחליפה את עמירם בראשות השירות, ואנו מאחלים לה דרך צלחה עתירת מעשים. תחת הנהגתה מתאחדים השירות לנוער, צעירים וחבורות רחוב והשירות לנערה במצוקה של משרד הרווחה. זהו איגום כוחות חשוב בעבודה עם צעירים וצעירות בסיכון, שעשוי להביא להפריה הדדית של שני השירותים.

לקוראינו אני מאחל קריאה מלמדת ומעשירה.

ד"ר אמיתי המנחם

העורך הראשי

פתח דבר – ילדים ונוער מתחודדים עם לחץ במציאות הישראלית: גישה סלוטוגנית

גיליון זה של "מפגש" מציג מגוון עבודות מחקר העוסקות בהתמודדות של ילדים ובני נוער במצבי הלחץ אשר אפיינו את המציאות הישראלית בשנים האחרונות: אירועי טרור ואינתיפאדה, מלחמת לבנון השנייה ומלחמת עזה, ההתנתקות מגוש קטיף ומיישובי חבל עזה ונפילות הקסאמים בשדרות ובאזור הדרום. נראה שקבוצה רחבה למדי של חוקרים ישראלים העוסקים בלחץ בוחנת את "מעבדה הטבעית" שבה אנחנו חיים, מנקודות מבט שונות. בגיליון זה נתנו דגש מיוחד למשנה הסלוטוגנית, המכוונת לחיפוש אחר כוחות ומשאבי חוסן אישיים, משפחתיים וקהילתיים המאפשרים עמידות מול גורמי לחץ.

הקשנה הסלוטוגנית

על רקע המציאות הקונפליקטואלית שבה מצויה החברה בישראל, הן בשל הקונפליקט הפוליטי והן על רקע חברתי, ניתן היה לצפות שאחוזי ההפרעות הנפשיות, הדיכאון והתסמינים הפוסט-טראומטיים בקרב ילדים ובני נוער יהיו ברמות גבוהות יחסית למדינות אחרות. אם נתייחס לשיח הציבורי (ואולי לשיח התקשורתי), זו אכן, לעתים, תמונת המצב המצטיירת. אולם הנתונים המופיעים בסקרים ובמחקרים בארץ העוסקים בבריאות נפשית ופיזית של בני נוער וילדים (חלקם מופיעים גם בגיליון זה) הם שונים לחלוטין.

במעקב אחר הסקרים של ארגון הבריאות הבין-לאומי, ניתן למצוא בסקר האחרון (World Health Organization, 2009) ממצא מפתיע – 90% מבני הנוער הישראלים הגדירו עצמם כמאושרים. יתרה מזו, במגוון המחקרים העוסקים בתגובות מצוקה של ילדים ובני נוער בישראל, נמצא כי הם סובלים מתסמינים פוסט-טראומטיים פחות מבני נוער באזורי קונפליקט אחרים. פחות מ-4% סבלו מתסמינים פוסט-טראומטיים ברמה חמורה בתקופת האינתיפאדה השנייה ולאחר מלחמת לבנון השנייה (ראו למשל בראון-לבינסון וכן גרין, לביא ודקל, בגיליון הזה). בסדרת מחקרים שערכתי עם שותפים ותלמידים בקרב נוער ישראלי במצבי לחץ שונים (מלחמת לבנון, קסאמים בשדרות, מלחמת עזה, ההתנתקות מגוש קטיף ועוד), נמצאו רמות מתונות של חרדות ומצוקות פסיכולוגיות (תסמינים פסיכו-פיזיולוגיים) יחסית לנורמות המצויות (Sagy, 2002; Sagy & Lewensohn, 2009) ועוד). כלומר, רמת התגובות אמנם השתנתה בהתאם למצב, אך בבדיקה לאורך זמן חזרה תמיד לרמות המתונות (שגיא, 2005).

איך ניתן להסביר את התמונה הפרדוקסלית הזו?

נראה כי את התובנות והתשובות לשאלה נוכל למצוא בדיכוטומיה של **פתוגניות – סלוטוגניות** בחקר לחץ. אנסה להציג כאן בקצרה את עיקריה של הדיכוטומיה הזו.

הגישה הפתוגנית – שעדיין רווחת מאוד בחשיבה הרפואית ובפסיכולוגיה המערבית – תופסת את המערכת האנושית כמערכת נפלאה, מאורגנת היטב ופועלת כראוי, אשר פה ושם מותקפת על ידי פתוגן – גורם כלשהו (חיידק או גורם סיכון אחר) המביא לנזק, למחלה כרונית או אקוטית. גם הגישה הביו-חברתית-פסיכולוגית מבוססת על הנחה בסיסית זו, אלא שהיא מרחיבה את הגורם הפתוגני מעבר לגורמים ביולוגיים, גם ללחצים חברתיים ופסיכולוגיים; כלומר, אם רק נמנע מהגורם הפתוגני מלפגוע בנו, מצבנו יהיה תקין.

הבסיס לכל הגישות הפתוגניות הוא החלוקה הדיכוטומית בין אלו שנפגעו מהגורם הפתוגני וכתוצאה מכך חלו (פיזית או נפשית), לבין כל השאר שנשארו ללא פגיעה. גם מי שעוסקים במניעה או בקידום בריאות לוקים בבסיס הגישה שלהם בחלוקה הדיכוטומית הזו. במילים אחרות, הגישה הפתוגנית הבסיסית היא כי אנשים אמורים להיות בריאים. כל שעליהם לעשות הוא להימנע מגורמי סיכון או מגורמים פתוגניים. אם נעבור לרמה החברתית – כל שעלינו לעשות כחברה הוא להפחית או לסלק את גורמי הסיכון על מנת למנוע מחלות; כלומר, כדי שילדינו יהיו בריאים, עלינו לחפש את הגורמים הפתוגניים ולסלק אותם מחיינו. כיוון שחיינו כאן מוצפים בגורמי סיכון – הסיכוי שלנו לבריאות הוא, אם כך, קלוש. ובכל זאת – תמונת הבריאות הנפשית והפיזית של ילדים ובני נוער בישראל היא שונה.

בסוף שנות השמונים של המאה העשרים הציע **פרופ' אהרון אנטונובסקי**, שהיה בין מקימי הפקולטה ללימודי הבריאות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פרדיגמה חדשה לחשיבה על חולי ובריאות ועל גורמי לחץ כגורמי סיכון פתוגניים. הוא הציע את **התאוריה הסלוטוגנית** (סלוטו=בריאות, גנסיס=מקורות) כתאוריה מכוונת במחקר ובפרקטיקה במקום הגישה הפתוגנית (Antonovsky, 1987).

ההנחה הפילוסופית הבסיסית של התאוריה הסלוטוגנית היא המהווה את ההבדל, את השוני במכוונות. במקום לתפוס את המערכת האנושית כמערכת תקינה, אלא אם כן תקף אותה גורם פתוגני כלשהו, הגישה הסלוטוגנית רואה את המערכת האנושית כמערכת בלתי תקינה מיסודה, המותקפת תמידית על ידי תהליכים וגורמים מפריעים שאינם ניתנים למניעה (כולל המוות הסופי של המערכת הזו). הגישה בבסיס התאוריה הסלוטוגנית היא שכל אדם חי בעולם של גירויים דוחקים מתמידים, בלתי נמנעים. חלקם קשורים בפרט, במשפחה ובמקום הלימודים או העבודה. אך גם קריאת עיתון, צפייה בחדשות, הזיהום הסביבתי המאיים, המצב הביטחוני הקשה, הקונפליקט הפוליטי העיקש והבלתי פתיר – כל אלו יוצרים מצב לחץ מתמשך המשפיע על כל אדם בישראל.

אם נתפוס כך את החיים ביקום, נגיע לרעיונות אחרים ובעיקר **לשאלות אחרות**, הן בתחום של חקר לחץ והן בתחום של בריאות וחולי. במקום לשאול על גורמי סיכון – כמו למשל גורמי לחץ למיניהם – נניח כי גורמים אלו סובבים אותנו לאורך כל חיינו, ובדרך כלל גם לא ניתן למנוע אותם. או אז השאלה היא, איך,

למרות המצב המתמיד הזה של סיכון ואיום סביבנו, רוב בני האדם אינם נמצאים במצב של חולי ופתולוגיה. התאוריה הסלוטוגנית מציעה להחליף את התשובה הדיכוטומית של בריאות מול חולי במודל רציף הנע בין נוחות לאי-נוחות (ease—dis-ease), ואת השאלה של גורמי סיכון – בשאלה, עד כמה אנו יודעים להתמודד עם העולם הקשה סביבנו.

ניצוד ניתן לענות לשאלה הסלוטוגנית?

בניסיון להשיב לשאלות סלוטוגניות, אנחנו בוחנים גורמים המקדמים אותנו לכיוון של הצד הבריא ברצף שבו אנו חיים ממילא. במילים אחרות, במקום לבדוק מהם גורמי הסיכון ולנסות לסלקם מחיינו, נבחן את אותם גורמים אשר מאפשרים לנו באופן פעיל לשמור על בריאותנו או לקדם אותה. לגורמים האלו נקרא גורמים סלוטוגניים (salutary factors).

הגישה הסלוטוגנית מעודדת אותנו, אם כך, לחקור את כל האוכלוסייה (ולא רק קבוצות סיכון) כאוכלוסייה הנמצאת במקום כלשהו על הרצף חולי-בריאות. במקום לחפש את הגורמים לחולי, מכוונת אותנו הגישה הסלוטוגנית להתמקד בגורמים המקדמים בריאות ולבחון אותם.

חקר לחץ בישראל בקרב ילדים ונוער

קהילת החוקרים נוטה לראות בילדים ובבני הנוער החיים במציאות הקונפליקטואלית בישראל נערים ונערות בקבוצות סיכון (גרין, לביא ודקל, גיליון זה). חוקרים רבים מחפשים אחר התוצאות הפתולוגיות של כל אחד מהמצבים הקשים שהמציאות הישראלית "מספקת". אבל אם נאמץ, ולו במידה מסוימת, את הגישה הסלוטוגנית ונתייחס לנתונים הרחבים של ילדים ובני נוער בישראל, נכיר בכך שרובם נמצאים בצד הבריא יותר של הרצף חולי-בריאות. מכאן, להערכתנו, השאלות האמורות לעניין אותנו אינן דווקא על גורמי הסיכון, אלא אולי יותר על הגורמים הסלוטוגניים – אותם גורמים המסייעים לילדים ולבני הנוער בישראל, למרות מצבם האובייקטיבי המסוכן, להיות בריאים ולהגדיר את עצמם כמאושרים. מתוך גישה זו יצאנו לעריכת הגיליון הייחודי הזה.

מה בגיליון?

הגיליון כולל תשעה מאמרים, המתייחסים כולם לחוויות לחץ של ילדים, מתבגרים וצעירים בישראל. רוב המאמרים מתייחסים לאירועי לחץ שונים – מלחמת עזה, מלחמת לבנון השנייה, ההתנתקות, האינתיפאדה. מאמר אחד מתייחס לחוויית העלייה לארץ כגורם לחץ אפשרי.

המחקרים המוצגים כאן בחנו והשוו קבוצות שונות בקרב אוכלוסיית הנוער בארץ: יהודים וערבים (בעת מלחמת לבנון ומלחמת עזה), דתיים וחילוניים (בהתנתקות), ילידי הארץ ועולים, בגילים שונים (מגיל חביון עד צעירים), קבוצות מגדר שונות וקבוצות החיות באזורים שונים בארץ (בעיקר בצפון ובדרום הארץ).

עצמות החשיפה "האובייקטיבית" של הנבדקים לאירוע הלחץ היו שונות וכן גם זמן הבדיקה. המחקר הראשון בגיליון, למשל, נערך תוך כדי מבצע עופרת יצוקה (נפילת הטילים בנגב); מחקרים אחרים בחנו תגובות כשנה לאחר סיומה של מלחמת לבנון השנייה.

ניסינו לשלב בגיליון זה גם בין גישות מתודולוגיות שונות. אמנם רוב המחקרים נערכו במתודולוגיה כמותית, אך תוכלו למצוא בגיליון גם ניתוח ציורים של ילדים לאחר הפינוי מגוש קטיף (נוטמן-שוורץ, הויס ואלטמן) או ניתוח ראיונות עומק של בני נוער דרוזים בנוגע לזהותם (ליטבק-הירש וסיקורל).

מעבר לשונות ולמגוון הרחב של המחקרים המוצגים בגיליון, נראה לי כי הקו הבולט ביותר המבחין בין המחקרים הוא **המסגרת התאורטית** שבה מעוגן המחקר, שבמסגרתה נשאלות השאלות המחקריות ונגזרות מסקנות והצעות להתערבות.

רוב העבודות בישראל בתחום הלחץ, כמו גם המחקרים המוצגים בגיליון זה, אכן שואלות שאלות פתוגניות. אין ספק שאת החוקרים הישראלים מעניינים היקף התסמינים הפוסט-טראומטיים והמצוקות הרגשיות שמהם סובלים הילדים ובני הנוער כאן. בהתאם לכך, גם תמצאו בגיליון מגוון עשיר של נתונים מעניינים וחשובים. אולם גם כשהשאלה המקורית של המחקרים הייתה פתוגנית ניתן למצוא בהם נתונים סלוטוגניים. מעבר לכך, תוכלו למצוא בגיליון גם עבודות אחדות אשר יצאו מתוך שאלות סלוטוגניות ושאלו על גורמים ויסודות סלוטוגניים אצל היחיד, המשפחה והקהילה.

סדר הופעת המאמרים בגיליון הוא בהתאם לאירוע – מהקרוב בזמן (מלחמת עזה) לרחוק יותר. המחקר הראשון (בראון-לבינסון ושגיא) הוא מתקופת מלחמת עזה ושישה חודשים לאחריה. המחקר השווה בין משאבי ההתמודדות בקרב מתבגרים יהודים ובדוויים באזור הדרום בעת ירי הטילים. ממצאי המחקר מפנים את הזרקור להבדלים משמעותיים על רקע אתנו-תרבותי בין שתי הקבוצות באשר למשאבים המאפשרים התמודדות במצבי מצוקה ומיתון תגובות המצוקה. בעוד שתחושת הקוהרנטיות (מושג בסיסי במודל הסלוטוגני) תרמה למיתון תגובות הלחץ בקרב המתבגרים היהודים, הגורם הסלוטוגני שנמצא בקרב בני הנוער הבדוויים היה שונה והתמקד בתחושת התקווה.

ארבעת המאמרים בהמשך בוחנים תגובות בעת מלחמת לבנון השנייה ולאחריה. השאלות הבסיסיות בחלק מהמחקרים האלו היו פתוגניות בעיקרן, והחיפוש של החוקרים היה אחר קשרים בין עצמת החשיפה ה"אובייקטיבית" (גריין ועמיתים; להד, שחם ושחם), או ה"אירוע הטראומטי" (הגדרה שיש מקום לשנותה, לדעתי, ל"אירוע בעל פוטנציאל טראומטי"), לבין תגובות הלחץ השונות. כל המחקרים האלו מצאו כי רוב בני הנוער סבלו לאחר מלחמת לבנון השנייה ממצוקות פוסט-טראומטיות מתונות יחסית וממצוקה נפשית ברמות הנורמה. מעבר לכך, עצמת החשיפה עצמה לא הסבירה את השונות בתגובות.

לסיכום, למרות ההתמקדות המחקרית בשאלות פתוגניות, התמונה המצטיירת היא של חוסן ושל יכולת טובה להתמודד עם שגרת החיים שלאחר המלחמה בקרב רוב בני הנוער שנחקרו. החוקרים (למשל, גרין ועמיתים) מנסים להסביר את יכולת ההתמודדות בנימוקים סביבתיים שונים (חופשת קיץ, התנסות קודמת וכו'), אך לצערי, אינם שואלים על מקורות החוסן הסלוטוגניים. גם המסקנות מתייחסות בעיקר למיעוט בני הנוער שחש מצוקה קשה בשנה שלאחר המלחמה. גישה סלוטוגנית הייתה מאפשרת בחינה של משאבי ההתמודדות שניתן להיעזר בהם גם בקרב קבוצת המיעוט המתקשה להתמודד.

עבודתם הייחודית של להד ועמיתיו פנתה בשאלה סלוטוגנית להורים של ילדים ערבים ויהודים שהתמודדו עם הלחץ של מלחמת לבנון השנייה; כלומר, ההורים התבקשו לדווח על המשאבים שלהערכתם סייעו לילדיהם בהתמודדות עם מוראות המלחמה. כאן לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות שנבחנו (יהודים—ערבים, בניס—בנות), והמשאב שדווח עליו כמסייע במידה הרבה ביותר היה המשאב הקוגניטיבי של מידע, עיגון במציאות וחיבה.

עבודה ייחודית אחרת היא זו של ליטבק-הירש וסיקורל, אשר בחנה במתודולוגיה איכותנית את הזהות וההשתייכות של בני נוער דרוזים בתקופת מלחמת לבנון כמשאבי התמודדות סלוטוגניים.

המחקר הרביעי לאחר מלחמת לבנון, של בן ציון, שהרבני ושביט, בחן את הקשר שבין רגשות שליליים שהתעוררו בעקבות המלחמה לבין הערכת הסיכון העתידי. המחקר מצא הבדלים בין צעירים בצפון הארץ ובמרכזה ובין יהודים וערבים בגליל.

שתי עבודות המוצגות בגיליון התייחסו לפינוי הכפוי מיישובי חבל עזה. העבודה הראשונה (גלילי ושגיא) יצאה מתוך גישה סלוטוגנית והשוותה בין משאבי ההתמודדות של נוער דתי וחילוני בתקופה של האיום בפינוי ("גירוש" בלשון המפונים) ולאחריו. החוקרות מצאו כי בכל אחד מהמצבים דפוס ההתמודדות היה שונה: כשמצב הלחץ היה אקוטי, לפני הפינוי, משאבי ההתמודדות של היחיד לא הסבירו את השונות בתגובה. נראה כי המצב עצמו וכן גם הקולקטיב החברתי הם שקבעו את רמתן ואופיין של תגובות הלחץ. לעומת זאת, במצב הלחץ הכרוני לאחר הפינוי, הגורמים הסלוטוגניים של היחיד הם שמיתנו במידה רבה את תגובות החרדה והלחץ. יתרה מזו, הקבוצות השונות (דתיים וחילונים) "השתמשו" במשאבים שונים בהתמודדותם עם מצב הלחץ.

העבודה השנייה (נוטמן-שוורץ ועמיתים) מצאה בדרך מקורית (ניתוח ציורים), כי ילדים בגיל צעיר לא תפסו את הפינוי כאירוע טראומטי וכי המנגנונים שאפשרו התמודדות היו בעיקר תפיסה אידאולוגית ומערכות תמיכה.

מחקרה של בראון-לבינסון, המתיחס לאירועי טרור בתקופת האינתיפאדה השנייה, בוחן אף הוא שאלה פתוגניות – תסמינים רגשיים והתנהגותיים על רקע משתנים

שונים (מין, גיל, חשיפה וכו'). אולם מחקר זה גם שאל על דפוסי התמודדות ואפשר בכך תובנות סלוטוגניות מן הנתונים שהתקבלו. ממצאים מעניינים, למשל, נמצאו על מיתון תגובות פוסט-טראומטיות בקרב בני נוער שהשתמשו באסטרטגיות התמודדות של פתרון בעיות, לעומת אלו שהשתמשו באסטרטגיות ממוקדות רגש.

המאמר האחרון בגיליון מתאר את עבודתן של רובינשטיין, מירסקי, שרגה וסלונים-נבו, שחקרה הסתגלות להגירה של בני נוער יוצאי מדינות שהשתייכו לברית המועצות. בעבודה זו המצב הנחקר נושא אופי שונה, שאיננו אקוטי. המאמר יוצא מתוך גישה משולבת, הבוחנת הן את גורמי הסיכון והן את גורמי החוסן בקרב מתבגרים עולים. המחקר שם דגש חשוב ומשמעותי על חקר הגורמים המשפחתיים בהסתגלות למצב החדש.

סוף דבר

לסיכום, הממצאים בגיליון זה מלמדים אותנו כי רוב הילדים ובני הנוער בישראל מצליחים להתמודד עם המציאות הקונפליקטואלית הקשה. אילו הונחו החוקרים גם על ידי שאלות סלוטוגניות במחקרים השונים, הספרות המחקרית שלנו הייתה עשירה יותר בתשובות סלוטוגניות, תשובות המתייחסות למשאבים של הפרט, המשפחה והקהילה, התורמים להתמודדות מיטבית.

ברם "תיאוריות, מבנים מושגיים, השערות ורעיונות אינם אמיתות קדושות. יש להתייחס לכל אלה כאל חומרים מפריס, היוריסטיקות, נקודות מוצא", כתב אנטונובסקי (1998, עמוד 170) במאמר האחרון מפרי עטו. בגיליון זה אמנם הצענו את האוריינטציה הסלוטוגנית כבסיס מעניין ומפרי למחקר ולפרקטיקה בתחום של חקר לחץ בקרב נוער ישראלי; עם זאת, אין ספק שיש מקום גם לגישות מפרות אחרות להבנת ההתמודדות של בני נוער וילדים עם המציאות הישראלית הסבוכה. למרות שפע הממצאים שהצענו בגיליון, לא מוצו עדיין ערוצי הפיתוח, לא של המשנה הסלוטוגנית ולא של משנות אחרות. נדרש כמובן המשך של חשיבה תאורטית, של מחקר אמפירי ויישומי ושל רעיונות שיוצאו כתוצאה מכך, ליישום ולהתערבות.

בסיפא של דבריי כאן, ברצוני להודות מקרב לב לעורך הראשי של "מפגש" ד"ר אמיתי המנחם ולרכזת המערכת רבת התושייה גבי מרים גילת, על החשיבה המשותפת שלנו ועל עזרתם הנדיבה בתהליך הפקת הגיליון, מהוצאת ה"קול הקורא" ועד להכנת המאמרים לפרסום. שלמי תודות לכותבות וכותבי המאמרים שתרמו מפרי עטם ולקוראות וקוראי המאמרים על חוות הדעת המלומדות ששלחו אלינו.

בעת הכנת הגיליון זכיתי בשיתוף פעולה נדיר בייחודו עם מספר גופים לצורך קיומו של כנס משותף – "מפגש חי" (ראו מודעה בעמ' 227), שעסק כל כולו בהתמודדות עם לחץ בחוויה הישראלית. הכנס הביא תחת קורת גג אחת הן את התאוריה הסלוטוגנית והמחקר הנשען עליה והן את הפרקטיקה והעשייה בשטח.

הוא התייחד בכך שעסק בשני אירועים שהתרחשו בדרום ישראל – ההתנתקות מגוש קטיף ומלחמת עזה.

להפעלתו של הכנס עתיר המשתתפים חברו יחד התכנית לניהול ויישוב סכסוכים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ועמותת "אפשר", בשיתוף עם המחלקה לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית ספיר, היחידה להתמודדות במצבי לחץ וחירום של השירות הפסיכולוגי ייעוצי במשרד החינוך, אגף הרווחה בעיריית באר שבע, אשלים ומשרד הרווחה והשירותים החברתיים. התכנים שעלו בו זכו לתהודה רחבה בקרב המשתתפים – חוקרים ואנשי מעשה כאחד.

אני מודה מקרב לב לוועדת הכנס ולעושים במלאכה על הנכונות לשיתוף, ההנעה ושמחת היצירה.

בברכת קריאה פורייה וקיץ שקט,

פרופ' שפרה שגיא

מקורות

- אנטונובסקי, א' (1998). המודל הסלוטוגני כתיאוריה מכוונת בקידום הבריאות. **מגמות**, 65 (1–2), 170–181.
- שגיא, ש' (2005). בין התמרדות להתנתקות: בני נוער מתמודדים עם מציאות פוליטית משתנה. אקדמיה: כתב העת של ראשי **האוניברסיטאות**, 16, 12–25.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic-without-acute-stress and chronic-with-acute-stress situations. *Journal of Psychology*, 136(4), 407–419.
- Sagy, S., & Braun-Lewensohn, O. (2009). Adolescents under rocket fire: When are coping resources significant in reducing emotional distress? *Global Health Promotion*, 16(4), 1–11.
- World Health Organization (WHO) (2009). Health behavior in school-aged children (HBCC). Available at www.euro.who.int

תגובות לחץ ומשאבי התמודדות בקרב חבתגרים יהודים ובדווים בעת ירי טילים ובעת רגיעה

ארנה בראון-לבינסון ושפרה שגיא

תקציר

המחקר בחן תגובות לחץ בקרב מתבגרים יהודים ובדווים במצב לחץ אקוטי, תחת מתקפת טילים בעת מבצע "עופרת יצוקה" (ינואר 2009). חצי שנה לאחר מכן, בחלוף מצב זה, תגובות הלחץ נבדקו שנית. מטרתו של המחקר הייתה לבחון הבדלים בין שני המצבים, הן בתגובות ללחץ בשניהם והן בדפוסי המשאבים למיתון התגובות. תחושות קוהרנטיות ותקווה (קולקטיבית ואישית) נבחנו כמשתנים ממתנים לתגובות הלחץ. 85 מתבגרים יהודים מבאר שבע ו-81 מתבגרים מרהט השתתפו במדגם במהלך מבצע "עופרת יצוקה". בשלב השני של המחקר השתתפו 77 בני נוער יהודים מבאר שבע ו-77 בני נוער בדווים מרהט. למתבגרים הועברו שאלונים שכללו נתונים דמוגרפיים (מגדר, גיל, השכלת ותעסוקת ההורים) ושאלונים שבדקו תגובות לחץ ומשאבי התמודדות. נמצאו הבדלים בין שתי הקבוצות בשני המצבים.

רמת המצוקה הפסיכולוגית נמצאה גבוהה יותר באופן מובהק בקרב הבדווים. תחושת התקווה הקולקטיבית הייתה אף היא גבוהה יותר בקרב הבדווים, בעוד תחושת קוהרנטיות בקרבם הייתה נמוכה יחסית לרמה בקרב הצעירים היהודים. משאבי ההתמודדות שתרמו להתמודדות מוצלחת ובריאות נפשית גם הם היו שונים. בעוד תחושת קוהרנטיות הייתה משמעותית בקרב בני הנוער היהודי, התקווה תרמה להתמודדות מוצלחת בקרב המתבגרים הבדווים. חצי שנה לאחר המבצע חלה עלייה ברמת המצוקה הפסיכולוגית בקרב הבדווים ועלייה ברמת הכעס בקרב היהודים. הממצאים נדונים במאמר תוך התייחסות להבדלים בתנאי החיים ובתרבות של שתי הקבוצות הנחקרות ולהבדלים בין שני המצבים שבהם נערך המחקר, ומתוך ניסיון לגזירת השלכות מחקריות ומעשיות אפשריות.

מילות מפתח: תגובות רגשיות, משאבי התמודדות, אלימות פוליטית

חבוא

מחקר זה בחן תגובות לחץ ומשאבי התמודדות בקרב מתבגרים יהודים ובדווים החיים בדרום הארץ בזמן מבצע "עופרת יצוקה" (ינואר, 2009) ושישה חודשים לאחר מכן; ביתר פירוט, בחנו את האופן שבו שני משאבי התמודדות – תחושת קוהרנטיות ותקווה – תרמו להפחתת המצוקה ולמיתון תגובות הלחץ בקרב שתי הקבוצות השונות בזמן מצב הלחץ האקוטי של מתקפת הטילים.

מחקרים רבים פורסמו בשנים האחרונות על מצבם הנפשי והרגשי של מתבגרים החווים מצבים של אלימות פוליטית, כדוגמת: פיגועי טרור, ירי קסאמים ומלחמות (סלומון, לאופר ולביא, 2005; Braun-Lewensohn, Celestin-Westreich, 2005; Celestin, Verté & Ponjaert-Kristoffersen, 2009; Braun-Lewensohn, Sagy & Roth, 2010a, b; Pat-Horenczyk, 2005; Sagy & Braun-Lewensohn, 2009). עם זאת, מעטים המחקרים שהשוו בין יהודים לערבים בישראל (Braun-Lewensohn et al., 2010b; Cohen & Eid, 2007). נראה שזהו הניסיון הראשון לבחון את מצבה של אוכלוסיית המתבגרים הבדוים בדרום בזמן מצב לחץ אקוטי של אלימות פוליטית. ולהשוותה עם קבוצת בני גילם באוכלוסייה היהודית החיה באותו אזור. נוסף על כך בחנו את מצבן הרגשי של שתי קבוצות בני הנוער גם בתקופת רגיעה, כחצי שנה לאחר מצב הלחץ האקוטי. מחקרים שבדקו קבוצות ילדים ומתבגרים בתקופות שלאחר מצב לחץ אקוטי, מצאו שבחלוף האירוע, תסמיני החרדה והמצוקה פחתו (Sagy, 2002; Sagy & Antonovsky, 1986).

הבדלים בתגובות לחץ של מתבגרים ערבים ויהודים החווים אלימות פוליטית

במחקרים שנעשו עד היום בקרב מתבגרים שנחשפו לאלימות פוליטית נקודתית או מתמשכת, נמצאו רמות מסוימות של תסמינים רגשיים שונים, כגון: חרדה, כעס, דיכאון ומצוקה פסיכולוגית, וכן תסמינים פסיכוסומטיים, תגובות פוסט-טראומטיות ועוד (פת-הורנצ'יק ודופלט, 2005; Braun-Lewensohn, Celestin-Westreich, Celestin, Verté & Ponjaert-Kristoffersen, 2010; Pat-Horenczyk, 2005). עם זאת, מחקרים רבים אחרים מלמדים על חוסן ועמידות (Sagy & Braun-Lewensohn, 2009; Zeidner, 2005). מחקר שבוצע בזמן פיגועי הטרור המתמשכים בארץ בשנות האינתיפאדה השנייה בדק את אוכלוסיית המתבגרים היהודים והערבים בצפון. במחקר זה לא נמצאו הבדלים משמעותיים בתגובות הלחץ בקרב הקבוצות הלאומיות השונות (Cohen & Eid, 2007). גם במחקר אחר שנערך בזמן מלחמת לבנון השנייה בצפון הארץ, נמצא כי בני הנוער היהודים והערבים דיווחו על רמות דומות של תגובות לחץ (Braun-Lewensohn et al., 2010b).

המחקר הנוכחי בחן הן תגובות ותסמינים רגשיים של לחץ (חרדה, כעס, מצוקה) והן משאבי התמודדות פוטנציאליים למיתון התגובות – תחושת קוהרנטיות ותקווה – בשתי התקופות.

תחושת קוהרנטיות כמתנת תגובות לחץ

המודל הסלוטובגני (Antonovsky, 1987), טען לקשר של תיווך בין חשיפה למצבי לחץ, תגובות הלחץ והמשאב האישי של תחושת קוהרנטיות. תחושת קוהרנטיות היא גישה כוללת לראיית העולם כמובן פחות או יותר, בר ניהול ובעל משמעות. על פי מודל זה, לתחושת הקוהרנטיות יש השלכות על תגובות הפרט באירועי לחץ.

תחושת הקוהרנטיות משפיעה על הדרך שבה הפרט רואה ותופס את העולם ואת האירועים שקורים לו, כמו גם על היכולת שלו לראות את האירועים ברי ניהול (Antonovsky, 1987). הגישה הסלוטוגנית גורסת שפרטים בעלי תחושת קוהרנטיות חזקה יתפסו את אירועי הלחץ כמאיימים פחות, ולכן רמת החרדה שלהם תהיה נמוכה יותר. כיוון שבעלי תחושת הקוהרנטיות החזקה יראו את העולם כמובן וכבעל משמעות, הם יהיו מאוימים פחות ממצב של מלחמה וירי טילים, ולכן גם פגיעים פחות כשאלו יתרחשו. אנשים בעלי תחושת קוהרנטיות נמוכה יגיבו בתסמינים רבים יותר של לחץ ובהתמודדות יעילה פחות (Hogh & Mikkelsen, 2005). סקירת ספרות שנערכה על ידי אריקסון ולינדסטרום (Eriksson & Lindstrom, 2006), וכללה 458 פרסומים מדעיים על תחושת קוהרנטיות ותגובות לחץ, מצאה שתחושת קוהרנטיות חלשה הייתה קשורה לבעיות פסיכולוגיות ובעיות בריאות. תחושת קוהרנטיות חזקה, לעומת זה, ניבאה בריאות נפשית ופיזית טובה יותר.

אנטונובסקי (Antonovsky, 1979) טען כי ישנה חשיבות לתרבות יציבה על מנת שהפרט יפתח תחושת קוהרנטיות חזקה. בקרב חברה בשינוי, שמירה על תחושת קוהרנטיות חזקה תלויה בגמישות שבה אנשים מתמודדים עם התביעות החדשות. מספר מחקרים אשר בדקו את שאלת השונות התרבותית ורמת תחושת הקוהרנטיות תמכו בקביעתו של אנטונובסקי. באומן למשל, חקר אמריקנים אנגלוסקסים ואינדיאנים ומצא שאנשים הבאים מתרבויות שונות יכולים להגיע לרמות דומות של תחושת קוהרנטיות (Bowman, 1996). יתרה מכך: הקשר בין תחושת קוהרנטיות חזקה ובריאות אושרר בשתי התרבויות, כמו גם במחקרים אחרים שהשוו סינים, יפנים ואמריקנים (Bowman, 1996; Lee, Jones, Mineyama & Zhang, 2002).

תחושת קוהרנטיות מתפתחת באופן שונה בהתאם לאפיונים סביבתיים וניסיון חיים (Sagy & Antonovsky, 1996), ובגילים מוקדמים היא עשויה להיות לא יציבה (Antonovsky, 1987). עם זאת, תקופת ההתבגרות היא תקופה התפתחותית חשובה בעיצוב תחושת הקוהרנטיות והזהות האישית (Erikson, 1968). במהלך שנים אלו מתפתחות החשיבה והיכולת הרגשית, שעוזרות למתבגר לראות נקודות מבט שונות, לתכנן ולצפות את התוצאות העתידיות של פעילותם. כל אלו אמורים לאפשר למתבגר להתמודד עם מקורות קונפליקטואליים ומצבי לחץ שונים (Celestin-Westreich & Celestin, 2005). מחקרים בקרב מתבגרים הראו שבמהלך תקופת ההתבגרות, תחושת קוהרנטיות עשויה לתרום למיתון תגובות לחץ, בדומה לתרומתה בתקופת הבגרות המאוחרת (Antonovsky & Sagy, 1986; Braun-Lewensohn et al., 2010a; Sagy, 1998, 2002).

תקווה כמשתנה ממתן בקרב מתבגרים יהודים וערבים

תקווה היא משתנה שנמצא בעל יכולת מסייעת להתמודדות יעילה ובריאות נפשית במצבי לחץ שונים, ביניהם מצבים של אלימות פוליטית (Landau, 1998; Landau, 1998).

מערורים מרכיבים של ציפייה, כמו גם מרכיבים קוגניטיביים וחשיבה דדוקטיבית, שמטרתם להוציא לפועל רעיונות ופתרונות חדשים (Lazarus, 1991; Snyder, 1994; Staats, 1989). תקווה מבוססת על תהליך קוגניטיבי שבו הפרט נזקק לייצוגים חיוביים מופשטים של סיטואציות עתידיות. כלומר היכולת להיות בעל תקווה מחייבת את הפרט להציב מטרות, לתכנן כיצד ניתן להשיגן ולהשתמש בדמיון, יצירתיות, גמישות מחשבתית ויכולת לקחת סיכונים (Breznitz, 1986; Clore, Schwartz & Conway, 1994; Fromm, 1968; Isen, 1990; Lazarus, 1991; Snyder, 1994, 2000). המרכיב הרגשי של התקווה נחשב כתולדה של המרכיבים הקוגניטיביים ועשוי להכיל מרכיבים חיוביים ובה בעת – מרכיבים שליליים. כיוון שהפרט עשוי להגיע למסקנה שמימוש מטרותיו יכול להיות מלווה מאמץ, מחיר וסבל (Snyder, 1994, 2000), השילוב בין קוגניציה ורגש מאפשר התפתחות של תגובות סתגלניות למצב לחץ (Freedy & Hobfoll, 1994). בהתאם לתפיסה זו, פרטים בעלי תקווה יעריכו את הסיטואציה שעשויה להתפתח כמסוכנת, כמאתגרת (Seginer, 2008); יתרה מכך: מחקר על תקווה גילה שבעלי התקווה מדווחים גם על תחושה של תמיכה חברתית (Thoits, 1994) ותחושה של יכולת לשלוט בחייהם (American Psychological Association, 1996).

פרט להסתכלות על תקווה כמרכיב פסיכולוגי, ניתן לראות בה גם משתנה חברתי-סביבתי וכן משתנה תרבותי בעל השפעה רבה (Sagy & Adwan, 2006). כשבוחנים תקווה בהקשר שכזה, ניתן לראות בה מרכיבים אינדיווידואליסטיים וכן מרכיבים קולקטיביסטיים (Staats, 1989). במחקר שנערך בתקופת האינתיפאדה השנייה, הושוו מתבגרים פלסטינים ויהודים ברמות התקווה הפרטניות והקולקטיביות שלהם (Sagy & Adwan, 2006). חברי הקבוצה הפלסטינית ביטאו רמת תקווה קולקטיבית גבוהה יותר בהשוואה לעמיתיהם היהודים. ממצא זה תואם מחקרים אחרים שבהם נמצאו המתבגרים הפלסטינים החיים בישראל כבעלי נטיות קולקטיביסטיות יותר מעמיתיהם היהודים הישראלים (Sagy, Orr, Bar-On & Awad, 2003).

רמה סוציו-אקונומית כגורם מבדיל בתגובות לחץ של מתבגרים

מיקומו של המעמד הסוציו-אקונומי כמשתנה המבדיל בין מתבגרים נחקר במחקרים רבים. נראה שלמתבגרים הבאים מבתים בעלי מעמד סוציו-אקונומי נמוך יש משאבי התמודדות פסיכולוגיים ואחרים מועטים יותר לצורך ההתמודדות עם סביבה מאתגרת, ועל כן יכולתם להתמודד ביעילות נמוכה יותר (Finkelstein, Kubzansky, Capitaman & Goodman, 2007; Pearlin & Schooler, 1978).

מספר מחקרים הצביעו על אתגרים שונים העומדים בפני מתבגרים המשתייכים למעמד סוציו-אקונומי נמוך. אתגרים אלו עשויים להתעצם בזמן מצב לחץ (Evans, Grant, Compas, Thurm & McMahon, 2004). כמו כן, חוקרים ציינו

שקיים קשר בין מצב סוציו-אקונומי ולחץ מתמשך. מתבגרים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך דיווחו על רמות לחץ גבוהות יותר (Goodman, McEwen, Dolan, & Schafer, 2005). עם זאת, בחינת הקשר בין מצב חברתי-כלכלי ובריאות פיזית או נפשית אינה מעלה ממצאים חד-משמעיים (Piko & Fitzpatrick, 2001). אולם במחקר בתחום מסתמנת מגמה של קשר בין רמה סוציו-אקונומית ובריאות. מתבגרים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך מדווחים בדרך כלל על רמות בריאות נמוכות יותר ועל תסמינים פסיכוסומטיים רבים יותר מאשר אלו ממעמד סוציו-אקונומי גבוה (Berntsson & Kohler, 2001; Piko & Fitzpatrick, 2001).

הרקע לחקר

המחקר נערך בזמן מבצע "עופרת יצוקה", במהלך חודש ינואר 2009, בדרום הארץ וכלל מתבגרים יהודים מהעיר באר שבע ומתבגרים בדוויים מהעיר רהט. שתי הקבוצות נחשפו בפעם הראשונה בחייהם למצב שבו נורו לעבר בתייהם טילים. טילים אלו פגעו במבני ציבור, כולל בתי ספר, גנים ציבוריים ובתי מגורים, וכן בשטחים פתוחים. הערים רהט ובאר שבע נחשפו לאזעקות יום יומיות במשך שלושה שבועות, בדרך כלל יותר מפעם אחת ביום. במהלך המבצע שלושה אזרחים נהרגו ורבים נוספים נפצעו. מבין הנפגעים היו גם ילדים ומתבגרים.¹

אוכלוסיית הבדוויים בנגב היא אוכלוסייה ערבית מוסלמית, שהתיישבה בנגב במאה החמישית. באופן מסורתי, הם מאורגנים בשבטים נודדים ונודדים חלקית, אך בחצי המאה האחרונה, אוכלוסייה זו חוותה שינוי דרמטי מתמיד. כמחצית ממנה יושבה בשבעה יישובים בחסות הממשלה. למעבר מחיי הנוודות המסורתיים לחיים האורבניים היו השלכות חברתיות וכלכליות. לדוגמה, האוכלוסייה מאופיינת כדלת אמצעים, והיישובים מציעים שירותים קהילתיים פחותים מאשר היישובים היהודיים (Abu-Saad, 2003; Abu-Saad, Lithwick & Abu-Saad, 2004). הזהות של מיעוט זה גם היא מורכבת. מחד גיסא, הם מובחנים ממדינות ערב, אך מאידך גיסא עדיין לא השתלבו בשלמות בחברה הישראלית (Abu-Saad, 2006).

השינויים הללו בחברה הבדווית המסורתית קירבו את בני הנוער לחברה הישראלית המודרנית. מאידך גיסא נעשה ניסיון תקיף מצד בוגרי החברה לשמר את המסורת הבדווית. רוב ההורים למשל, ביטאו צורך בחיזוק הדת, המסורת והמנהגים בקרב בני הדור הצעיר (גלובמן וכך, 1998).

בתקופת מבצע "עופרת יצוקה", שבה נפלו טילי גראד בסביבות העיר רהט ובעיר רהט עצמה, חוו התושבים קושי כפול. בעוד הם עצמם חווים אזעקות, הם היו מודעים לכך כי קרוביהם (לרבים מהם משפחות מדרגה ראשונה החיות בעזה) סובלים קשות מהפגזות הצבא הישראלי.

השערות ושאלות המחקר

א. בשל ההבדלים התרבותיים והפערים הסוציו-אקונומיים בין שתי קבוצות המדגם, שיערנו כי יימצא הבדל בין המתבגרים היהודים לבדווים בתגובות הלחץ השונות בשתי התקופות. השערה זו שונה מממצאי מחקרים קודמים, אשר הצביעו על כך שלא היו הבדלים משמעותיים בין המתבגרים הערבים ליהודים בתגובות הלחץ בזמן אלימות פוליטית (Braun-Lewensohn et al., 2010b; Cohen & Eid, 2007). מחקרים אלו נערכו בקרב מתבגרים בצפון הארץ, וקבוצות המדגם היו דומות יותר במצבן הכלכלי. במחקר הנוכחי ההבדלים בין הקבוצות היו חריפים יותר, ולכן שיערנו שיהיו גם הבדלים מובהקים בתגובות.

ב. שיערנו כי יימצאו הבדלים מובהקים בתגובות הלחץ השונות של שתי הקבוצות בזמן הרגיעה, שישה חודשים לאחר המבצע, לעומת התגובות במצב האקוטי. השערה זו נסמכה על ממצאים קודמים, שהראו כי בחלוף מצב הלחץ האקוטי, תסמיני החרדה, הכעס והמצוקה הפסיכולוגית פחתו ורמת התקווה עלתה (Sagy, 2002).

ג. שיערנו כי תחושות קוהרנטיות ותקווה תסברנה תגובות לחץ בקרב שתי קבוצות המדגם, היהודית והבדווית (Bowman, 1996; Hobfoll et al., 2007; Lee et al., 2002).

תהליך המחקר

המדגם

במדגם הראשון, במהלך מבצע "עופרת יצוקה", בינואר 2009, השתתפו 85 מתבגרים יהודים מבאר שבע ו-81 מתבגרים מרהט. במדגם השני, במהלך יוני 2009, כחצי שנה לאחר המבצע, השתתפו 77 בני נוער יהודים מבאר שבע ו-77 בני נוער בדווים מרהט. לוח 1 מתאר דמוגרפית את הקבוצות השונות במדגם. פרט לגיל, שהוגבל ל-12–18, לא היו הגבלות נוספות.

לוח 1: מאפיינים דמוגרפיים של המדגם

χ^2	ערבים				יהודים				מאפיינים
	מדגם ראשון		מדגם שני		מדגם ראשון		מדגם שני		
	מס'	%	מס'	%	מס'	%	מס'	%	
	16.02	(.56)	15.89	(1.28)	16.27	(.43)	15.43	(1.02)	גיל ממוצע (סטיית תקן)
	8.2	26	5.7	18	10.1	32	9.7	31	מגדר
7.40	16.0	51	19.8	63	14.2	45	16.4	52	בנים בנות

χ^2	ערבים				יהודים				מאפיינים
	מדגם ראשון		מדגם שני		מדגם ראשון		מדגם שני		
	מס'	%	מס'	%	מס'	%	מס'	%	
45.63**	59	19.4	52	17.1	36	11.8	28	9.2	עד השכלה תיכונית
	13	4.3	21	6.9	40	13.2	55	18.1	השכלה על-תיכונית
73.17**	62	19.9	59	19.0	27	8.7	24	7.7	עד השכלה תיכונית
	11	3.5	20	6.4	50	16.1	58	18.6	השכלה על-תיכונית
74.04**	42	13.7	33	10.7	67	21.8	79	25.7	תעסוקת האב עובד
	32	10.4	43	14.0	7	2.3	4	1.3	מובטל/סטודנט/נפטר
128.20**	11	3.6	20	6.5	66	21.6	67	21.9	תעסוקת האם עובדת
	60	19.6	58	19.0	8	2.6	16	5.2	מובטלת/סטודנטית/נפטרה

$p < .01^{**}$

ניתוח ממצאי הלוח מצביע על כך שהורי המתבגרים היהודים משכילים יותר (הן האמהות והן האבות) ומועסקים יותר מאשר הורי המתבגרים הבדוויים; כלומר המצב הסוציו-אקונומי של המתבגרים היהודים טוב יותר במובהק משל עמיתיהם הבדוויים.

תהליך

הנתונים נאספו באמצעות שאלונים למילוי עצמי. עוזרות המחקר (מתבגרים ומתבגרות תושבי שני היישובים) הונחו על ידי המחברות להעביר את השאלונים בקרב בני ובנות גילן. הן הפיצו את השאלונים בבתי הנבדקים ונתנו הנחיות כלליות והסברים בנוגע למילוי השאלונים והאנונימיות. השאלונים מולאו לאחר קבלת היתר מההורים.

שיטות מחקר

כלים

מצב חרדה (Spielberger, Gorsuch & Lushene, 1970). הוערך באמצעות הגרסה העברית לשאלון חרדה מצבית. הגרסה העברית היא תרגום של הגרסה האנגלית והוכחה כמהימנה, כתקיפה וכשוות ערך לגרסה האנגלית (טייכמן, 1978). השאלון מונה 11 פריטים, והמשתתפים אמורים לסמן לכל פריט תשובה בסולם מ-1 (כמעט אף פעם לא) עד 4 (כמעט תמיד). הסולם נבנה מממוצע הפריטים. אלפא קרוונך הייתה בזמן "עופרת יצוקה" 0.86. לקבוצה היהודית ו-0.78. לקבוצה הבדווית, ושישה חודשים אחר כך – 0.80. לקבוצה היהודית ו-0.67. לקבוצה הבדווית. יש לציין, שכיוון שפריט מס' 6 ("יש לי ביטחון עצמי") הוריד את אלפא קרוונך

במדגם הבדוי שנערך שישה חודשים אחרי המבצע ל-20, נאלצנו להשמיט פריט זה מכלל המדגם.

מצב כעס (Spielberger, Gorsuch & Lushene, 1970). השתמשנו בגרסה העברית של טייכמן (1978), שהוכחה כתקפה ומהימנה כמו הגרסה האנגלית. הסולם בנוי משישה פריטים בדירוג 1–4. דוגמאות לשאלות: "אני כועס", "אני רוצה לצעוק", "אני מתוסכל" וכו'. הסולם נבנה מממצע הפריטים. אלפא קרוונך בזמן המבצע הייתה 0.78. בקבוצה היהודית ו-0.84. בקבוצה הבדווית, ושישה חודשים לאחר המבצע – 0.82. בקבוצה היהודית ו-0.72. בקבוצה הבדווית.

מצוקה פסיכולוגית. זהו סולם בן שישה פריטים המתארים תסמינים פסיכוסומטיים. השאלון מתייחס לתדירות שבה מופיעים התסמינים. הסולם פותח בעברית על ידי בן סירא (Ben Sira, 1979) והיה בשימוש במספר מחקרים, שהראו מאפיינים פסיכומטריים טובים (Ben Sira, 1988). חמישה פריטים נלקחו מהמדד של לנגר, (Langer, 1962): לב פועם בחזקה, עילפון, נדודי שינה, כאבי ראש וידיים "שורפות". הסולם הורחב על ידי שגיא לשימוש באוכלוסיות ילדים. חלק מהתסמינים שונו (למשל כאבי בטן במקום ידיים "שורפות") ופריט אחד (התמוטטות עצבים) נמחק. בפורמט הזה, השאלון כלל חמישה פריטים על סולם מ-1 עד 4. ציונים גבוהים מייצגים רמות גבוהות של מצוקה פסיכולוגית, וציונים נמוכים מייצגים רמות נמוכות של מצוקה. במחקר הנוכחי, בזמן המבצע אלפא קרוונך הייתה 0.70. בקבוצה היהודית ו-0.68. בקבוצה הבדווית, ולאחר המבצע – 0.74. בקבוצה היהודית – ו-0.70. בקבוצה הבדווית.

רמת תקווה (Staats, 1989). שאלון התקווה בנוי משילוב של ציפיות ורצונות באשר לאירועים שיתרחשו בשנה הקרובה. השאלון מכיל פריטים המתייחסים לתקווה ברמה האישית וברמה הקולקטיבית. חלק מהפריטים, כגון "להיות שמח" ו"להיות בעל תחושת מסוגלות", משקפים את התקוות האישיות, וחלק מהפריטים משקפים תקוות כלליות, לדוגמה: "שלום עולמי", "צדק עולמי" וכו'. המשתתפים מתבקשים לדרג בנפרד באיזו מידה הם רוצים שכל אחד מהדברים יקרה, ובאיזו מידה הם מעריכים שכל אחד מהדברים אכן יקרה. תשובות המשתתפים מדורגות מ-0 (כלל לא) ועד 5 (מאוד). סולם התקווה הוא פונקצייה של הכפלת הציפיות ("מה אני באמת חושב שיקרה") ברצונות ("מה אני רוצה שיקרה"). אלפא קרוונך בזמן המבצע הייתה 0.86. במדגם היהודי ו-0.95. במדגם הבדוי, ולאחר המבצע – 0.95. בקרב היהודים ו-0.95. בקרב הבדווים.

תחושת קוהרנטיות. תחושה זו נמדדה באמצעות סדרה של 13 פריטים על סולם בן שבע דרגות (1 – לעתים רחוקות או אף פעם; 7 – לעתים קרובות). ציון גבוה מבטא תחושת קוהרנטיות חזקה. סקירת התכונות הפסיכומטריות של הכלי מראה שהוא מהימן ותקף (Antonovsky, 1987, 1993). במחקר זה נעשה שימוש בגרסה המקוצרת בת 13 הפריטים שנמצאו במתאם גבוה מאוד עם הפריטים

בגרסה הארוכה (Antonovsky, 1993). הסולם כולל פריטים, כגון: "האם יש לך הרגשה שלא אכפת לך מה הולך סביבך?!", "האנשים שסמכת עליהם אכזבו אותך" וכו'. אלפא קרונבך בזמן "עופרת יצוקה" הייתה 0.65. במדגם היהודי ו-0.59. במדגם הבדווי, ולאחר המבצע – 0.66. בקרב היהודים ו-0.56. בקרב הבדוים.

תוצאות

כללית ניתן לומר שרמות תגובות הלחץ – חרדה מצבית ומצוקה פסיכולוגית – באוכלוסייה היהודית ובאוכלוסייה הבדווית, הן בזמן מבצע "עופרת יצוקה" והן חצי שנה לאחר מכן, היו בקצה העליון של הסולמות. אף שניכרת ירידה מסוימת ברמת החרדה כשישה חודשים לאחר תום המבצע, היא בכל זאת בטווח העליון של הסולם, והירידה לא הייתה מובהקת.

לוח 2: הבדלים בין הקבוצות האתניות השונות בתגובות הלחץ ובמשאבי ההתמודדות

t	סטיית תקן	ממוצע	
			חרדה
0.85	0.68	2.68	יהודים ינואר 2009
	0.61	2.58	בדוים ינואר 2009
-0.24	0.60	2.51	יהודים יוני 2009
	0.50	2.53	בדוים יוני 2009
			כעס
-1.85	0.66	1.94	יהודים ינואר 2009
	0.78	2.16	בדוים ינואר 2009
0.35	0.75	2.19	יהודים יוני 2009
	0.82	2.14	בדוים יוני 2009
			מצוקה פסיכולוגית
1.33	0.67	2.19	יהודים ינואר 2009
	0.71	2.04	בדוים ינואר 2009
-3.21**	0.65	2.09	יהודים יוני 2009
	0.69	2.45	בדוים יוני 2009
			תקווה
-2.04	3.66	14.12	יהודים ינואר 2009
	6.62	15.99	בדוים ינואר 2009
-0.29	5.64	14.28	יהודים יוני 2009
	6.06	14.59	בדוים יוני 2009
			תחושת קוהרנטיות
2.63**	0.76	4.37	יהודים ינואר 2009
	0.81	4.01	בדוים ינואר 2009
2.37*	0.72	4.39	יהודים יוני 2009
	0.66	4.10	בדוים יוני 2009

p<.01** ;p<.05*

לוח 3: הבדלים בתוך הקבוצות האתניות השונות בתגובות הלחץ ובמשאבי ההתמודדות

t	סטיית תקן	ממוצע	
			חרדה
	0.68	2.68	יהודים ינואר 2009
1.60	0.60	2.51	יהודים יוני 2009
	0.61	2.58	בדווים ינואר 2009
0.52	0.50	2.53	בדווים יוני 2009
			כעס
	0.66	1.94	יהודים ינואר 2009
-2.15*	0.75	2.19	יהודים יוני 2009
	0.78	2.16	בדווים ינואר 2009
0.16	0.82	2.14	בדווים יוני 2009
			מצוקה פסיכולוגית
	0.67	2.19	יהודים ינואר 2009
0.90	0.65	2.09	יהודים יוני 2009
	0.71	2.04	בדווים ינואר 2009
-3.54**	0.69	2.45	בדווים יוני 2009
			תקווה
	3.66	14.12	יהודים ינואר 2009
-0.20	5.64	14.28	יהודים יוני 2009
	6.62	15.99	בדווים ינואר 2009
1.15	6.06	14.59	בדווים יוני 2009
			תחושת קוהרנטיות
	0.76	4.37	יהודים ינואר 2009
-0.19	0.72	4.39	יהודים יוני 2009
	0.81	4.02	בדווים ינואר 2009
-0.66	0.66	4.10	בדווים יוני 2009

* $p < .05$; ** $p < .01$

תחילה נבדק ההבדל בין יהודים ובדווים בכל הנוגע לתגובות הלחץ. בהשוואה שנערכה בין הקבוצות לא נמצאו הבדלים מובהקים במרבית תגובות הלחץ (חרדה וכעס). עם זאת יש לציין שבמדגם יוני 2009 (חצי שנה לאחר "עופרת יצוקה") נמצא הבדל מובהק בין יהודים לבדווים ברמת התסמינים הפסיכוסומטיים המבטאים מצוקה פסיכולוגית, שכן המתבגרים הבדווים גילו רמת תסמינים גבוהה יותר.

בהשוואה שערכנו בין שתי התקופות, בזמן "עופרת יצוקה" ושישה חודשים לאחר מכן, מצאנו הבדלים מובהקים בקרב הקבוצה הבדווית ברמת המצוקה הפסיכולוגית, אולם בכיוון הפוך מהמשוער; כלומר רמת המצוקה הפסיכולוגית עלתה והייתה גבוהה יותר שישה חודשים אחרי המבצע. בקרב המדגם היהודי לא חל שינוי ברמת המצוקה, אך נמצאה עלייה ברמת הכעס.

תחושות קוהרנטיות ותקווה נבדקו כמשאבי התמודדות העשויים לסייע למתבגרים בזמן מתקפת הטיילים. תחושת הקוהרנטיות הייתה גבוהה יותר במובהק בקרב

המתבגרים היהודים לעומת הקבוצה הבדווית בשתי התקופות. לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בתחושת התקווה, אולם בחינה מפורטת של תחומי רמת התקווה מעלה הבדלים מובהקים בין האוכלוסיות ברמת התקווה הקולקטיבית. בני נוער בדוויים דיווחו על תקווה קולקטיבית גבוהה יותר מבני הנוער היהודים, הן בזמן "עופרת יצוקה" (יהודים: ממוצע 9.66, ס"ת 5.25; בדוויים: ממוצע 15.07, ס"ת 7.79; $t=-5.31$; $p<.001$) והן שישה חודשים לאחר מכן (יהודים: ממוצע 11.09; ס"ת 6.93; בדוויים: ממוצע 13.42, ס"ת 6.71; $t=-2.00$; $p<.05$).

על מנת לבחון את המשתנים "תחושת קוהרנטיות" ו"תקווה" כמתווכים של תגובות לחץ בזמן "עופרת יצוקה", יצרנו (באמצעות ניתוח גורמים) משתנה אחד, שכלל את התגובות – מצב חרדה, מצב כעס ומצוקה פסיכולוגית. המשתנה שנוצר הוסבר על ידי 59.04%. אלפא קרוונבך למשתנה החדש הייתה 0.87.

ברגרסיה היררכית, המשתנה "תגובות לחץ" הוכנס כמשתנה התלוי, בעוד "תקווה" ו"תחושת קוהרנטיות" הוכנסו כמשתנים בלתי תלויים. התוצאות העלו הבדלים משמעותיים בין שתי הקבוצות. בעוד תחושת קוהרנטיות הייתה מובהקת בהסבר של "תגובות הלחץ" (כ-15%) בקבוצת המתבגרים היהודים בלבד ($\beta=-.40$; $p<.001$), תקווה הייתה מובהקת בהסבר (כ-16%) בקרב המדגם של בני הנוער הבדוויים בלבד ($\beta=-.40$; $p<.05$).

דין

המחקר ביקש לבחון שתי קבוצות מתבגרים החיות בקרבה פיזית זו לזו, אך שונות בתרבותן ובאורח חייהן. שתי הקבוצות נאלצו להתמודד עם מצב לחץ אקוטי בעת "עופרת יצוקה". בראש ובראשונה בחנו את תגובות הלחץ השונות בקרב קבוצות הנוער היהודי והבדווי.

אף ששיעורנו כי ימצאו הבדלים בין הקבוצה היהודית לקבוצה הבדווית בזמן מבצע "עופרת יצוקה", לא מצאנו הבדלים כאלו בתגובות הלחץ השונות. ממצא זה תואם מחקרים קודמים שהשוו מתבגרים יהודים וערבים בצפון הארץ, הן בזמן האינתיפאדה והן בזמן מלחמת לבנון, ובהם לא נמצאו הבדלים בין שתי הקבוצות בתגובות הלחץ לאירועים (Braun-Lewensohn et al., 2010b; Cohen & Eid, 2007). ייתכן שבזמן מצב לחץ אקוטי ודרמטי, המשתנים המבחינים בין קבוצות הלאום לא באים לידי ביטוי בהתמודדות המידית של המתבגרים עם המצב. אפיוני המצב עצמו משפיעים כנראה על התגובות יותר ממשאבים אישיים וקבוצתיים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאים ממחקרים קודמים שעסקו בהשוואות בין מצב לחץ אקוטי (כדוגמת מלחמה) למצב לחץ כרוני. במחקרים אלו נמצא כי במצב הלחץ האקוטי, המשתנים האישיים השפיעו במידה מעטה או לא השפיעו על תגובות הלחץ, בעוד המשתנים המצביים (כגון רמת החשיפה לגורם הלחץ) היו משמעותיים יותר בהסבר השונות (Sagy & Antonovsky, 1986; Sagy & Braun-Lewensohn, 2009).

על פי ממצאי מחקרנו, כללית, מצבם הנפשי של מתבגרי הדרום בזמן מצב הלחץ האקוטי של ירי טילים היה טוב פחות מזה של מתבגרי הצפון בזמן מלחמת לבנון השנייה. מתבגרי הדרום, הן יהודים והן ערבים, דיווחו על תסמינים רבים יותר של לחץ – חרדה, כעס ומצוקה פסיכולוגית, בהשוואה לעמיתיהם מהצפון, שחוו מצב דומה בזמן מלחמת לבנון השנייה (Braun-Lewensohn et al., 2009; Sagy & Braun-Lewensohn, 2010b). נראה שההבדלים ברמה הסוציו-אקונומית בין אוכלוסיית הצפון לאוכלוסיית הדרום השפיעו על תגובות הלחץ החריפות יותר בקרב מתבגרי הדרום, שכן מחקרים בספרות הכללית מצביעים על בריאות נפשית טובה יותר בקרב בעלי מעמד סוציו-אקונומי גבוה יותר (Piko & Fitzpatrick, 2001).

פרשנות אפשרית נוספת להבדל זה בין מתבגרי הדרום למתבגרי הצפון היא שמתבגרי הצפון הצליחו לפתח חוסן נפשי רב יותר ממתבגרי הדרום. נראה כי מתבגרי הצפון, שחוו פיגועי טרור קודם למלחמת לבנון השנייה, הסתגלו למצבים של אלימות פוליטית, ומשום כך הגיבו בתגובות דחק פחותות. נוסף על כך, כיוון שהצפון חווה אירועים של אלימות פוליטית כדוגמת פיגועי טרור במשך שנים רבות, בני הנוער עברו תכניות פסיכו-חינוכיות שונות, שעסקו בהתמודדות במצבי לחץ שכאלו. אפשר שתכניות אלו סייעו להתמודדות מוצלחת בזמן מצב הלחץ האקוטי של מלחמת לבנון השנייה (Solomon-Even-Chen & Itzhaky, 2007).

השערת מחקר נוספת התייחסה להבדלים בין הקבוצות בשני הזמנים השונים – המצב האקוטי לעומת המצב הרגוע אחריו – בכל הנוגע לתגובות הרגשיות של המתבגרים. סברנו שתגובות הלחץ חצי שנה אחרי המבצע יפחתו, הן בקרב הבדווים והן בקרב היהודים החיים בדרום הארץ. להפתעתנו, בקרב המתבגרים הבדווים רמת המצוקה הפסיכולוגית לא ירדה ואף החריפה. גם בנושא זה חשוב להתייחס לנתונים הדמוגרפיים. כפי שניתן לראות מנתוני המדגם, רמות ההשכלה והתעסוקה של הורי המתבגרים הבדווים היו נמוכות במובהק מרמות ההשכלה והתעסוקה של הורי המתבגרים היהודים. נתונים אלו מאפיינים את מצבה הקשה של כלל אוכלוסיית הבדווים בדרום (Abu-Saad, 2003; Abu-Saad et al., 2004). במחקר הנוכחי מצאנו כי דווקא בזמן הרגיעה הגורם הסוציו-אקונומי התקשר בקרב הבדווים עם מצוקה רגשית גבוהה יותר מאשר בקרב קבוצת הנוער היהודית (Guo et al., 2002); כלומר אם במצב האקוטי, המשותף לכולם, נראה היה שהשונות בתגובות מתעמעמת ומוסברת פחות באמצעות גורמים אישיים, הרי דווקא בחלוף מצב הלחץ הזה, היעדר המשאבים הפיזיים והפסיכולוגיים בקרב המתבגרים הבדווים גרמה לעלייה במצוקה הפסיכולוגית. ייתכן שממצא זה מבטא את המצוקה היום יומית הרגילה של הבדווים, הדומה, בשל מצוקות החיים שלהם, למצב לחץ כרוני. מצוקות אלו בלטו כאמור פחות דווקא במלחמה, שבה כולם התמודדו עם מצב חריף.

בקרב המתבגרים היהודים ניכרה עלייה ברמת הכעס דווקא לאחר המבצע. ייתכן שהקונפורמיות בתגובה, המאפיינת מצב לחץ אקוטי, פחתה לאחר המלחמה, והמתבגרים ביטאו את כעסם. מממצאי המחקר לא ברור למי כוון הכעס, אך ניתן לשער שהכעס התייחס לדרך שבה טיפלו הרשויות והממסד במצב.

השערותנו האחרונה והמרכזית התייחסה לתרומת משאבי ההתמודדות להפחתת תגובות הלחץ בזמן המבצע. בהסתמך על המודל הסלוטוגני (Antonovsky, 1987), שיערנו שמשאבי ההתמודדות – תחושת קוהרנטיות ותקווה – יסבירו שונות בתגובות לחץ של המתבגרים בשתי הקבוצות (בדוים ויהודים) בזמן המבצע, כלומר מתבגרים יהודים ובדוים בעלי תחושת קוהרנטיות גבוהה ורמת תקווה גבוהה ידווחו על תסמיני לחץ פחותים. הממצאים העלו הבדלים משמעותיים בין שתי הקבוצות באופן שבו תרמו משאבי ההתמודדות להסבר תגובות הלחץ. בכל קבוצה משאב שונה הסביר את השונות בהתמודדות: בדומה למחקרים קודמים, בקבוצת בני הנוער היהודים תחושת קוהרנטיות הייתה הגורם החזק ביותר בהבנת התגובות ללחץ (Sagy & Antonovsky, 1986; Sagy & Braun-Lewensohn, 2009); לעומת זה, בקבוצת הבדוים לתחושת הקוהרנטיות לא הייתה כל תרומה במיתון תגובות לחץ. תחושת קוהרנטיות מבוססת על ההכרה של הפרט שהעולם מובן, שאפשר לשלוט במה שקורה בו ולנבא את מה שיקרה, אך מאחר ששורשיה של החברה הבדווית מושתתים על נדודים וחוסר יציבות, נראה שהתמודדות עם מצבי לחץ נשענת בחברה זו על מקורות אחרים. ייתכן, ש"תחושת קוהרנטיות" כמשתנה הממתן תגובות לחץ (Sagy & Antonovsky, 1996), מתאים יותר להסבר התמודדות בחברה בעלת אוריינטציה מערבית ואינו תואם חברות נודדות או מסורתיות. ממצא זה ראוי לבדיקה מחקרית נוספת ומעמיקה.

מצד שני, תרומת התקווה להתמודדות הייתה מובהקת וחזקה בקרב המתבגרים הבדוים, אך לא בקרב המתבגרים היהודים; כלומר בקרב הבדוים, החיים בחברה מסורתית ודתית, תפיסת התקווה הסבירה יותר את תגובות הלחץ מאשר תחושת הקוהרנטיות בעלת הבסיס הקוגניטיבי. במילים אחרות, התחושה ש"יש תקווה ואלוהים יעזור" הייתה מחוברת אצלם לרגשות החרדה והמצוקה יותר מאשר תפיסה של עולם קוהרנטי הניתן להסבר ולניבוי. יתרה מכך: המתבגרים הבדוים דיווחו על תקווה קולקטיבית גבוהה מזו של היהודים, הן בזמן מבצע "עופרת יצוקה" והן אחריו. אפשר שאצל המתבגרים הבדוים התקווה הקולקטיבית היא ביטוי להשתייכותם לחברה שהנורמות הקולקטיביסטיות שלה חזקות יותר מאשר בחברה היהודית, שבה הנורמות קשורות יותר באינדיבידואליזם. נראה שאוריינטציה קולקטיביסטית זו אף התחזקה בזמן מצב הלחץ ותרמה להתמודדות מוצלחת (Sagy & Adwan, 2006; Sagy et al., 2003); כלומר מי שהתקווה הקולקטיבית שלו הייתה גבוהה, הגיב בחרדה ומצוקה פחותות.

מצאנו הבדל ברור בין שני מצבי הלחץ. בזמן מצב הלחץ האקוטי, שתי קבוצות המתבגרים, הן היהודית והן הבדווית, הגיבו באופן דומה. אולם הממצאים שחשוב

לנו להדגיש הם העלייה ברמת המצוקה הפסיכולוגית בקרב המתבגרים הבדוויים וברמת הכעס בקרב המתבגרים היהודים דווקא בתקופת הרגיעה – חצי שנה לאחר המבצע.

תוצאות המחקר שלנו מרמזות כי כשמדובר בהתמודדות, הן בזמן איום והן בזמן רגיעה, יש צורך בפרשנות שבהקשר; כלומר כשבוחנים את משאבי ההתמודדות שעשויים לעזור למתבגרים להתמודד בצורה טובה במצבי לחץ ולהישאר בריאים בנפשם, אנחנו חייבים לקחת בחשבון גם את הרקע החברתי-תרבותי שלהם.

מגבלות המחקר

יש לקחת בחשבון את המגבלות של מחקר קטן זה, שהנו מחקר ראשוני ומצומצם. חלק מהנתונים נאספו בזמן מלחמה ומתקפות טילים. משום כך, המדגם אינו מייצג או מקרי, אלא מורכב מצעירים שאליהם יכולנו להגיע באותה תקופה. יש למשל חוסר איזון במספר משתנים דמוגרפיים, כך הקבוצות השונות כוללות מספר בנות רב ממספר הבנים. נוסף על כך, אף שדיווח אישי של מתבגרים נחשב מהימן, נתונים ודיווחים ממקורות שונים יכולים לשפר את הנתונים. כמו כן, כיוון שלא היו לנו נתונים לפני המבצע על מצבם הרגשי של המתבגרים, קשה לנו לייחס בבטחה את רמות החרדה, הכעס והמצוקה למצב המלחמה.

לסיכום, מחקר זה הוא ניסיון ראשוני ומצומצם לשפוך אור על מצבם הרגשי של מתבגרים בדוויים ויהודים ישראלים בדרום הארץ בזמן מצב לחץ אקוטי וחצי שנה לאחר מכן. המחקר מצביע על הבדלים בין הקבוצות האתניות השונות, אך לא תמיד בכיוונים המצופים. כמצופה, במצב האקוטי היה גיוס כוחות ומשאבים בשתי הקבוצות, והממצאים מראים על רמות התואמות מצב לחץ. אולם המשאבים שבהם הסתייעו המתבגרים היו שונים בשתי הקבוצות ותאמו, ככל הנראה, את אופייה התרבותי הייחודי והשונה של כל אחת מהקבוצות. חשיבותם של ממצאי המחקר הם דווקא בבדיקה שערכנו לאחר המצב האקוטי, כשתגובות הלחץ בקרב הבדוויים (מצוקה פסיכולוגית) ובקרב היהודים (כעס) הוחרפו. ממצאים אלו יכולים להיות מוסברים על ידי מצוקות כרוניות אחרות, והם מעוררים דאגה ומחייבים תשומת לב מצד המערכות הרלוונטיות (חינוך ובריאות) ברמות העירוניות והממשלתיות.

אנו מציעות להמשיך את כיווני החקירה בעבודה זו במחקרי המשך. אלו צריכים להיות מחקרים ארוכי טווח, שיכללו מדגמים מייצגים ויכללו לספק מענה גם לשאלות של סיבתיות והמשכיות. מחקרים שכאלו יוכלו לתרום לא רק ברמה המחקרית, אלא גם ביישום ובנייה של תכניות התערבות רב-תרבותיות למתבגרים החשופים למצב מתמשך של אלימות פוליטית ולקשיים על רקע סוציו-אקונומי.

מקורות

- גלובמן, ר' וכץ, י' (1998). **קהילת הבדואים בנגב: אפיונים חינוכיים קהילתיים**. דו"ח מחקר מס' 11. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- טייכמן, י' (1978). **מדריך לשאלון חרדה מצבית: הגרסה העברית**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- סלומון, ז', לאופר, א' ולביא, ת' (2005). בצל האינתיפאדה: חשיפה ותגובות פוסט-טראומטיות של מתבגרים בישראל. בתוך א' זומר וא' בלייד (עורכים), **בריאות נפשית בצל הטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 77–107). תל אביב: רמות.
- פת-הורנצ'יק, ר' ודופלט, א' (2005). איתור מצוקה פוסט טראומטית בקרב מתבגרים בישראל החשופים לטרור מתמשך. בתוך א' זומר וא' בלייד (עורכים), **בריאות נפשית בצל הטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 55–76). תל אביב: רמות.
- Abu-Saad, I. (2003). Bedouin Arabs in Israel between the hammer and the anvil: Education as a foundation for survival and development. In I. Abu-Saad & D. Champagne (Eds.), *The future of indigenous peoples: Strategies for survival and development* (pp. 103–120). Los Angeles: UCLA (University of California, Los Angeles).
- Abu-Saad, I. (2006). State-controlled education and identity formation among the Palestinian Arab minority in Israel. *The American Behavioral Scientist*, 49(8), 1085–1100.
- Abu-Saad, I., Lithwick, H., & Abu-Saad, K. (2004). *A preliminary evaluation of the Negev Bedouin experience of urbanization*. Beer Sheva: Negev Center for Regional Development.
- American Psychological Association (1996). Contemporary psychology. *APA Review of Books*, 43(5), 372–374.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress, and coping: New perspectives on mental and physical well-being*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science and Medicine*, 36, 725–733.
- Antonovsky, H., & Sagi, S. (1986). The development of sense of coherence and its impact on responses to stress situations. *Journal of Social Psychology*, 126, 213–225.
- Ben-Sira, Z. (1979). A scale of psychological distress. *Research Communications in Psychology, Psychiatry and Behavior*, 4, 337–356.
- Ben-Sira, Z. (1988). *Politics and primary medical care: Dehumanization and overutilization*. Aldershot, UK: Avebury.
- Berntsson, L. T., & Kohler, L. (2001). Long term illness and psychosomatic complaints in children aged 2–17 years in the five Nordic countries:

- Comparison between 1984 and 1996. *European Journal of Public Health*, 11, 35–42.
- Bowman, B. J. (1996). Cross cultural validation of Antonovsky's sense of coherence scale. *Journal of Clinical Psychology*, 52(5), 547–549.
- Braun-Lewensohn, O., Celestin-Westreich, S., Celestin, L. P., Verté, D., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2009). Adolescents' mental health outcomes as a function of different types of exposure to ongoing terrorism. *Journal of Youth and Adolescence*, 38(6), 850–862.
- Braun-Lewensohn, O., Celestin-Westreich, S., Celestin, L. P., Verté, D., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2010). Prevalence of post traumatic stress emotional and behavioral problems among Israeli adolescents facing ongoing terrorism. *International Journal of Psychology Research*, 5, 1–2.
- Braun-Lewensohn, O., Sagy, S., & Roth G. (2010a). Adolescents under missile attacks: Sense of coherence as a mediator between exposure and stress related reactions. *Journal of Adolescence*. Available at DOI10.1016/j.adolescence.2010.01.006
- Braun-Lewensohn, O., Sagy, S., & Roth, G. (2010b). Coping strategies among adolescents: Israeli Jews and Arabs facing missile attacks. *Stress Anxiety and Coping*, 23(1), 35–51. Available at DOI: 10.1080/10615800802647601
- Breznitz, S. (1986). The effect of hope on coping with stress. In M. H. Appley & R. Trumbull (Eds.), *Dynamics of stress: Physiological, psychological and social perspectives* (pp. 295–306). New York: Plenum.
- Celestin-Westreich, S., & Celestin, L. P. (2008). Families' cognitive-emotional adjustment processes when facing Attention-Deficit / Hyperactivity Disorder (ADHD)]. *Annales Médico-Psychologiques*, 166(5), 343–349.
- Clore, G. L., Schwarz, N., & Conway, M. (1994). Affective causes and consequences of social information processing. In R. S. Wyer Jr. & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (2nd ed., Vol. 1, pp. 323–417). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Cohen, M., & Eid, J. (2007). The effect of constant threat of terror on Israeli Jewish and Arab adolescents. *Anxiety, Stress and Coping*, 20(1), 47–60.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2006). Antonovsky's sense of coherence scale and the relation with health: A systematic review. *Journal of Epidemiological Community Health*, 60, 376–381.
- Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59, 77–92.
- Finkelstein, D., Kubzansky, L., Capitman, J., & Goodman, E. (2007). Socioeconomic differences in adolescent stress: The role of psychological resources. *Journal of Adolescent Health*, 40(2), 127–134.

- Freedy, J. R., & Hobfoll, S. E. (1994). Stress inoculation for reduction of burnout: A conservation of resources approach. *Anxiety, Stress and Coping*, 6, 311–325.
- Fromm, E. (1968). *The revolution of hope*. New York: Bantam.
- Goodman, E., McEwen, B. S., Dolan, L. M., & Schafer, T. (2005). Social disadvantage and adolescent stress. *Journal of Adolescent Health*, 37, 484–492.
- Grant, K. E., Compas, B. E., Thurm, A. E., & McMahon, S. D. (2006). Stressors and child and adolescent psychopathology: Evidence of moderating and mediating effect. *Clinical Psychology Review*, 26, 257–283.
- Hobfoll, S. E., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J., Riedman, M. J., et al. (2007). Five essential elements of immediate and mid term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry*, 70(4), 283–315.
- Hogh, A., & Mikkelsen, E. (2005). Is sense of coherence a mediator or moderator of relationships between violence at work and stress reactions? *Scandinavian Journal of Psychology*, 46, 429–437.
- Isen, A. M. (1990). The influence of positive and negative affect on cognitive organization: Some implications for development. In N. L. Stein, B. Leventhal & T. Trabasso (Eds.), *Psychological and biological approaches to emotion* (pp. 75–94). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Landau, S. F. (1998). Security-related stress and the quality of life. In D. Bar-Tal, D. Jacobson & A. Klieman (Eds.), *Security concerns: Insights from the Israeli experience* (pp. 289–310). Stamford, CT: JAI Press.
- Landau, S. F., Beith-Hallahmi, B., & Levi, S. (1998). The personal and the political: Israeli's perception of well being in times of war and peace. *Social Indicators Research*, 44, 329–365.
- Langer, T. S. (1962). A twenty-two items screening score of psychiatric symptoms indication impairment. *Journal of Health and Human Behavior*, 3, 269–276.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Lee, J. W., Jones, P. S., Mineyama, Y., & Zhang, X. E. (2002). Cultural differences in response to likert scale. *Research in Nursing and Health*, 25, 295–306.
- Pat-Horenczyk, R. (2005). Posttraumatic distress in adolescents exposed to ongoing terror: Findings from school-based screening project in the Jerusalem Area. In Y. Daniely & D. Brom (Eds.), *The trauma of terrorism sharing knowledge and shared care*. New York: Haworth Press.
- Pearlin, L. I., & Scholler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2–21.

- Piko, B., & Fitzpatric, K. M. (2001). Does class matter? SES and psychosocial health among Hungarian adolescents. *Social Science Medicine*, 53, 817–830.
- Sagy, S. (1998). Effects of personal, family and community characteristics on emotional reactions in a community stress situation: The Golan heights negotiations. *Youth & Society*, 29, 311–329.
- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic-without-acute-stress and chronic-with-acute-stress situations. *Journal of Psychology*, 136(4), 407–419.
- Sagy, S., & Adwan, S. (2006). Hope in times of threat: The case of Palestinian and Israeli-Jewish youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76, 128–133.
- Sagy, S., & Antonovsky, H. (1986). Adolescents' reactions to the evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *The Journal of Psychology*, 120(6), 543–556.
- Sagy, S. & Antonovsky, H. (1996) Structural sources of the sense of coherence: Two life stories of Holocaust survivors in Israel. *Israel Journal of Health Sciences*, 32, 200–205.
- Sagy, S., & Braun-Lewensohn, O. (2009). Adolescents under rocket fire: When are coping resources significant in reducing emotional distress? *Global Health Promotion*, 16(4), 5–15.
- Sagy, S., Orr, E., Bar-On, D., & Awad, E. (2003). Individualism and collectivism in two conflicted societies. Comparing Israeli-Jewish and Palestinian-Arab high school students. *Youth & Society*, 33(1), 3–30.
- Sami, S., & Kraus, V. (1985). Ethnicity as a factor in status attainment in Israel. In R. V. Robinson (Ed.), *Research in social stratification and mobility* (pp. 151–176). Greenwich, CT: JAI Press.
- Seginer, R. (2008). Future orientation in times of threat and challenge: How resilient adolescents construct their future. *International Journal of Behavioral Development*, 32(4), 272–282.
- Snyder, C. R. (1994). Hope and optimism. *Encyclopedia of Human Behavior*, 2, 535–542.
- Snyder, C. R. (2000). Hypothesis: There is hope. In idem (Ed.), *Handbook of hope: Theory, measures, & applications* (pp. 3–21). San Diego: Academic Press.
- Solomon-Even-Chen, M., & Itzhaky, H. (2007). Exposure to terrorism and violent behavior among adolescents in Israel. *Journal of Community Psychology*, 35(1), 43–55.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R. E. (1970). *Manual for the state-trait anxiety inventory*. Palo-Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

- Staats, S. (1989). Hope: A comparison of two self report measures for adults. *Journal of Personality Assessment*, 53(2), 366–375.
- Thoits, P. (1994). Stressors and problem solving: The individual as psychological activist. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 143–160.
- Zeidner, M. (2005). Contextual and personal predictors of adaptive outcomes under terror attack: The case of Israeli adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(5), 459–470. Retrieved May 2009. Available at <http://he.shvoong.com/newspapers/israel/>

להתבגר ולהתגבר – הקשר בין מאפייני החשיפה של בני נוער לאירועי חלחמת לבנון השנייה לתגובות החצוקה שלהם שנה לאחר סיומה

אוהד גרין, תמר לביא ורחל דקל

תקציר

המחקר הנוכחי בדק את ההשלכות הנפשיות של מלחמת לבנון השנייה בקרב מתבגרים ישראלים, כפי שבאו לידי ביטוי בתסמונת פוסט-טראומטית, מצוקה פסיכיאטרית נלווית ושביעות רצון מהחיים, כשנה לאחר סיום המלחמה. כמו כן בחן המחקר את תרומתם של מגדר, חשיפה לאירועים טראומטיים בעבר וחשיפה מסוגים שונים לאירועי המלחמה להסתגלות הנפשית של המתבגרים. 2,314 תלמידי כיתות ז-ח מהצפון השתתפו במחקר ומילאו שאלונים שהעריכו את חשיפתם למלחמה ואת הסתגלותם הנפשית.

תוצאות המחקר הראו, כי כ-14% סבלו ממצוקה פוסט-טראומטית מתונה עד חמורה, וכי המצוקה הנפשית הנלווית נמצאה ברמות הנורמה. נמצא כי פרט לחשיפה ישירה לטילים, גם צפייה בסיקורי החדשות, היכרות עם אנשים שנפגעו ורמה גבוהה של פחד בזמן המלחמה קשורים למצוקה הנפשית. נוסף על כך נמצא כי בנות וכן תלמידים שעברו אירועים טראומטיים מוקדמים דיווחו על מצוקה גבוהה יותר. ממצאי המחקר עלה כי מרבית המתבגרים הפגינו עמידות. עם זאת אין להסתפק בהתערבויות לאחר האירוע, ויש לגלות ערנות כלפי תלמידים אשר ממשיכים לגלות סימני מצוקה.

מילות מפתח: מתבגרים, מלחמה, פוסט-טראומה, חשיפה בלתי ישירה, השפעה ארוכת טווח

מבוא

מאז נסיגת צה"ל מדרום לבנון בשנת 2000, שרר שקט יחסי בגבול הצפון, חלה ירידה תלולה בכמות הרקטות והתקפות החיזבאללה, והיישובים סביב הגבול נהנו משגרת חיים רגועה יחסית. בבוקרו של יום רביעי, 12 ביולי 2006, הכול השתנה באחת. מטחי טילים והפגזות כבדות של החיזבאללה על יישובי הצפון – הסחה לחטיפתם של שניים מחיילי צה"ל – היו האות לתחילתה של מלחמת לבנון השנייה. במשך כחודש נורו על יישובי הצפון מעל ל-4,000 רקטות וטילים (משרד החוץ, 2006), כ-150 טילים בממוצע ביום. כתוצאה מירי הטילים, אשר הורכבו לא רק מחומר נפץ, אלא גם מאלפי כדוריות ברזל קטנות, נהרגו כ-50 אזרחים וכ-2,500

אנשים נפגעו ברמות שונות. כמו כן בתים רבים ניזוקו בצורה קשה (מגן דוד אדום, 2006).

60,000 מתוך מיליון אזרחי הצפון היו בני נוער בחטיבות הביניים, אשר שבועות מספר לפני כן סיימו את שנת הלימודים והיו בעיצומו של החופש הגדול. עם תחילת המתקפה, החליפו המקלטים והמרחבים המוגנים את הקייטנות וכרי הדשא, אור הנאון המרצד במקלט החליף את השמש הבהקת, ואילו השקט, הרוגע והשלווה פינו את מקומם לתחושות של פחד, דאגה ודריכות. לאחר קצת יותר מחודש של הפגזות, הושגה הפסקת אש, והחיים החלו לשוב אט אט למסלולם.

המחקר הנוכחי בדק את ההשלכות הנפשיות של מלחמה זו בקרב אותם מתבגרים ישראלים צעירים, תלמידי כיתות ז-ח, כפי שבאו לידי ביטוי בתסמונת פוסט-טראומטית, מצוקה פסיכיאטרית נלווית ושביעות רצון מהחיים, כשנה לאחר סיום המלחמה. כמו כן בחן המחקר את תרומתם של מאפיינים אישיים ושל חשיפה מסוגים שונים לאירועי המלחמה, לשונות המדווחת בהסתגלות הנפשית.

ההשלכות הנפשיות של חשיפה למלחמה

אחת ההשלכות הנפשיות השכיחות של אירועי טרור ומלחמה היא התסמונת הפוסט-טראומטית (PTSD) (Papageorgiou et al., 2000; Shaw, 2003; Mohlen, Parzer, Resch & Brunner, 2005). תסמונת זו כוללת שלושה סוגי תסמינים: (א) מחשבות חודרניות אשר גורמות ל"התנסות חוזרת" באירוע הטראומטי, הבזקים לאחור (פלשבקים) וסייטי לילה; (ב) הימנעות ממצבים וגירויים אשר עלולים להזכיר את החוויות הקשות, וקהות חושית, הכוללת תחושת ניתוק מאנשים קרובים ואי-הנאה מפעילויות שהיו מהנות בעבר; (ג) עוררות יתר, אשר באה לידי ביטוי בדריכות תמידית, הפרעות בשינה ובריכוז ו"מזג חם" (APA, 1994). יש הטוענים כי בני נוער הם האוכלוסייה הפגיעה ביותר לתסמונת זו, כיוון שהפגיעה מתרחשת בשלב הקריטי של גיבוש הזהות העצמית (Kline & Mone, 2003; Pynoss & Eth, 1985).

פרט למצוקה הפוסט-טראומטית, לחשיפה לאירועי טרור ומלחמה השלכות שליליות נוספות. מתבגרים אשר נחשפו לאירועי טרור ומלחמה דיווחו על תסמינים רבים ומגוונים, כגון: דיכאון, קומפולסיות, תסמינים דיסוציאטיביים, חרדה וחוסר אונים, אובססיות ופראנואידיות (Hornstein, 1996; Paramjit & Deborah, 2003; Zeidner, 2005). כמו כן נצפו בעיות בקשרים החברתיים, עלייה בהתנהגות עבריינית והפרעות שינה (Kerestes, 2006; Turniški, 2004), וכן בעיות קשב וריכוז, בעיות זיכרון ובעיות בתחום הלימודי (Balaban et al., 2005). אחרים דיווחו על תלונות סומטיות מסוגים שונים – כאבי בטן, כאבי ראש ועייפות (Vogel & Vernberg, 1993).

לא מפתיע אפוא כי אנשים אשר חיים באזורי טרור ומלחמה מגלים לא פעם שביעות רצון נמוכה יותר מחייהם. מחקרי אורך שבוצעו במדינות שונות ברחבי

העולם הראו פעם אחר פעם, כיצד חשיפה לאירועי טרור ומלחמה מתמשכים משפיעה על התפיסה הסובייקטיבית של שביעות הרצון מהחיים (Frey et al., 2004). במחקר אשר השווה את תפיסת שביעות הרצון מהחיים של בני נוער בצפון ובמרכז לאחר הנסיגה מלבנון, נמצא כי שביעות הרצון מהחיים של מתבגרי הצפון הייתה נמוכה מזו של מתבגרי המרכז (Shamai & Kimhi, 2006). כמו כן, אזרחים תושבי עוטף עזה, אשר חשופים במשך שנים ארוכות לירי טילי קסאם, דיווחו על שביעות רצון נמוכה יותר מחייהם, בהשוואה לאזרחים שלא היו חשופים לאיום זה (Besser & Neria, 2009).

למרות האמור לעיל, הספרות מדווחת על שונות רבה ברמות המצוקה הנפשית המדווחת על ידי בני הנוער. במחקר זה נבדק הקשר בין המאפיינים האישיים המוקדמים של מגדר ודיווח על אירועי חיים קשים בעבר למצוקה ולשביעות הרצון מהחיים לאחר המלחמה. כמו כן נבדק הקשר בין סוגים שונים של חשיפה למלחמה (חשיפה לטילים, צפייה בסיקורי החדשות, היכרות עם אנשים שנפגעו ומידת הפחד בזמן המלחמה) למצוקה ולשביעות הרצון.

הקשר בין מגדר ואירועים טראומטיים קודמים לעצמת המצוקה הנפשית

מגדר

כיום מקובלת התפיסה כי נשים פגיעות יותר לפיתוח מצוקה נפשית לאחר החשיפה לאירועים טראומטיים, וכי שוני זה אינו תלוי לרוב בסוג האירוע הטראומטי או בגיל הנבדקים (Tolin & Foa, 2006). מחקרים אשר בדקו בני נוער החשופים לאירועי טרור ומלחמה, הניבו אף הם תוצאות חד-משמעיות באשר לפגיעותן של בנות לעומת בנים, בכל הקשור למצוקה שלאחר הטראומה (Schaal & Elbert, 2006). לאופר וסולומון (Laufer & Solomon, 2009), אשר בדקו בני נוער ישראלים, מצאו כי בנות אשר נחשפו לאירועי טרור היו בסיכון גבוה יותר לפיתוח הפרעה פוסט-טראומטית מאשר בנים.

הספרות מציעה הסברים אחדים לשוני במצוקה בין המינים. יש שמצאו כי בנות מעריכות את האירוע כמסוכן יותר, חרדות יותר בזמן האירוע הטראומטי ועל כן חוות מצוקה רבה יותר, הן במהלך האירוע והן לאחריו (Norris, Foster & Weisshaar, 2002). יש אשר טענו כי ההבדל נעוץ בתחושת השליטה הנמוכה, המקטינה את הסיכוי לאמץ צורת התמודדות יעילה עם האירוע (Agaibi & Wilson, 2005; Benight & Bandura, 2004). חלק הצביעו על צורת העיבוד הייחודית של המוח הנשי, הגורמת להן לעבד רגשות עזים וזיכרונות טראומטיים בעצמה רבה יותר (Van Stegeren et al., 2005). כמו כן, יש שטענו, כי נשים סובלות מצוקה נפשית רבה יותר, כיוון שהתפקיד החברתי שלהן חושף אותן ללחצים שליליים רבים יותר ולתגובות שליליות יותר מסביבתן (Turner, 1994).

עם זאת הועלתה ההשערה כי מקור ההבדלים נובע פשוט מדיווח נרחב יותר על המצוקה הנפשית (Bryant & Harvey, 2003). לאור כל זאת, נצפה שגם במחקר הנוכחי עצמת המצוקה שהבנות תדווחנה עליה תהיה גבוהה יותר מזו שתדווח על ידי הבנים.

אירועי חיים טראומטיים בעבר

קיימת הסכמה רחבה כי אירועי חיים שליליים אשר מתרחשים לאחר אירוע טראומטי, מקשים על יכולת הפרט לגייס את המשאבים להתמודדות עם המצוקה ומעלים את הסיכון לפיתוח הפרעות נפשיות (Groome & Soureti, 2004; Maes, 2005; Mylle, Delmeire & Janca, 2001; McCaslin et al., 2005). אולם בכל הקשור לאירועי חיים שליליים אשר קדמו לאירוע הטראומטי, החוקרים חלוקים בשאלה, האם אכן הם קשורים בצורה כלשהי למצוקה שלאחריו (Maes et al., 2001), ואם כן, האם הם משמשים כזרז לפיתוח המצוקה (Seifer, Sameroff, Baldwin & Baldwin, 1992), או דווקא תורמים לחוסן (Groome & Soureti, 2004). הגם שהנושא נחקר בקרב האוכלוסייה הצעירה (למשל, Vernberg, Silverman & Prinstein, 1996), הוא כמעט שלא נחקר בכל הקשור לאירועי טרור ומלחמה. במחקר יחיד שבוצע בישראל על מתבגרים ישראלים אשר היו חשופים לאירועי טרור, נמצא כי בנים שחוו מספר רב של אירועים קשים, כגון גירושין של הורים, מחלה קשה של הנער עצמו או של אדם הקרוב אליו וכיו' – דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר (לאופר וסולומון, 2004). בשל חשיבותו של משתנה זה מחד גיסא ואי-העקביות בממצאים מאידך גיסא, בחן המחקר את הקשר שבין אירועי חיים שליליים שקדמו למלחמה ובין המצוקה הנפשית לאחר המלחמה.

הקשר בין חשיפה למלחמה לעצמת המצוקה הנפשית

חשיפה ישירה

החשיפה למלחמה כוללת חשיפה למגוון רחב של אירועים טראומטיים הנפרשים על פני מרחב גאוגרפי ומרחב זמן ארוכים. על כן, כל אחד מן הפרטים הנחשפים חווה את החוויה בדרך שונה. מחקרים שונים שבחנו בני נוער שנחשפו למלחמות ברחבי העולם, בחנו לא רק את כמות הפגזים שאליהם הם נחשפו, אלא גם היבטים נוספים אשר קשורים לאירועים אלו, כגון: מפגשים פנים אל פנים עם חיילים, עוצר, מחסור במוצרי מזון בסיסיים ועוד (Ajdukovic & Ajdukovic, 1998; Zeidner, 2005).

מחקרים אשר בוצעו בקרב בני נוער שהיו חשופים לאירועי טרור ומלחמה, הניבו מסקנות סותרות. חלק מהם היו בהתאם לגישת מינון התגובה (dose-response), והראו כי ככל שהמתבגרים נחשפו במהלך המלחמה לאירועים מאיימים רבים יותר, כך הם הציגו מצוקה גבוהה יותר (Ajdukovic & Ajdukovic, 1998; Punamaki, 1998).

(Qouta & El-Sarraj, 2001). ממצאים דומים עלו במחקרם של לאופר וסולומון (2004) על בני נוער ישראלים מאזורים אשר היו שונים ביניהם במידת החשיפה לאירועי טרור. נמצא כי צעירים שנחשפו למספר גדול יותר של אירועי טרור נטו לדווח על תסמינים פסיכיאטריים רבים יותר.

מנגד, המחקרים שלא מצאו קשר שכזה, מחזקים את גישת העמידות, אשר מצביעה על יכולתו של האדם להסתגל ולהפחית את הלחץ אשר קשור לחיים במציאות יום יומית של איום, כך שבסופו של דבר הוא מסגל לעצמו מעין עמידות לאירועים דומים (Cohen & Eid, 2007).

בין המחקרים אשר נערכו בישראל ותומכים בגישה זו, ניתן למצוא את מחקרה של פונמקי (Punamaki, 1996) על בני נוער בצפון, אשר למרות שנים של הפגזות, מידת המצוקה הנפשית שלהם הייתה קטנה, ואת מחקרם של בלייך, גלקופף, מלמד וסולומון (Bleich, Gelkopf, Melamed & Solomon, 2006), שנערך על מדגם מייצג של האוכלוסייה בישראל (+18), ובו לא נמצא קשר בין עצמת החשיפה לאירועי טרור ומלחמה ובין מצוקה נפשית.

לאור חשיבות החשיפה הישירה מחד גיסא ואי-העקביות בממצאים מאידך גיסא, במחקר זה נבדק הקשר בין החשיפה הישירה, כפי שנמדדה על פי כמות הטילים שהנבדק העיד ששמע או ראה בקרבתו, לבין ההסתגלות.

חשיפה באמצעות התקשורת

בשנים האחרונות עולה המודעות גם להשלכותיה של החשיפה העקיפה, המתבטאת בצפייה באירועים באמצעי התקשורת השונים, ובעיקר בטלוויזיה. צפייה בדיווחים יכולה לא רק להגביר את המצוקה בקרב אלו שנחשפו אליה ישירות (Pfefferbaum et al., 2001), אלא לעורר מצוקה גם בקרב אלו שכלל לא נחשפו אליה (פת-הורנצ'יק ודופלט, 2004).

במלחמת לבנון השנייה, מידת החשיפה העקיפה למלחמה הייתה גדולה מאוד עקב הכיסוי הנרחב של אמצעי התקשורת השונים. מכאן שיש חשיבות ללמוד את הקשר בין מאפייני החשיפה למלחמה דרך מראות הטלוויזיה ובין תגובות המצוקה.

קרבה פסיכולוגית

יש אשר מפרידים בין גורמים הקשורים לחשיפה אישית של האדם לאירועי המלחמה, לבין "קרבה פסיכולוגית" לאירועי המלחמה, אשר מייצגת היכרות עם אנשים אשר נפגעו באירוע קשה (Schiff, 2006). ההיכרות עם הנפגעים עלולה להוביל להזדהות עם נפגעים בשל דמיון או גיל וליצור מצוקה קשה. ייתכן כי הדבר נובע משלב ההתפתחותי שבו נמצאים המתבגרים הצעירים, אשר גורם להם להיות בסיכון גבוה יותר להשפעה של פגיעה בקרוביהם (Pynoos & Eth, 1985). במחקר על תגובות לחץ נפשי אצל מתבגרים במלחמת המפרץ, חוקרים מצאו כי תגובות אלה היו קשורות להיכרות עם אנשים אשר נפגעו (ויסמן, שוורצוולד, ויסנברג,

סולומון וקלינגמן, 1992). כמו כן שטיין (2000) מצאה כי תגובות תלמידים לאירועי טרור היו קשורה למידת ההיכרות עם הנפגעים – ככל שהתלמיד הכיר את הנפגע טוב יותר, כך עצמת המצוקה שלו הייתה חריפה יותר. ממצאים דומים עלו גם במחקרם של פפרבאום ועמיתיו (Pfefferbaum et al., 1999), שבדקו בני נוער לאחר הפיגוע באוקלהומה סיטי, ומצאו גם הם קשר בין היכרות עם נפגעים ומצוקה נפשית גדולה יותר. במחקרנו, הקרבה הפסיכולוגית נמדדה על פי עצם ההיכרות עם אנשים אשר נפצעו או נהרגו במהלך המלחמה ומידת ההיכרות עמם.

חשיפה סובייקטיבית

מעבר לחשיפות האובייקטיביות, המרכיב הקריטי אשר הופך אירוע מסוים לאירוע טראומטי, הוא התפיסה הסובייקטיבית של האדם את אותו האירוע והמשמעות אשר האדם מייחס לטראומה, קרי, עד כמה הוא חש מאוים וחסר אונים (Van der Kolk, McFarlane & Weisth, 1996). אנשים אשר נחשפו לאירוע בעצמות נמוכות אך תופסים אותו כקשה יותר, מפחיד יותר ומאיים יותר – מצוקתם תהיה גדולה יותר מאנשים אשר נחשפו לאירוע בעצמות גבוהות אך תופסים אותו כמאיים פחות (Brock, 2002). לראיה, במחקרים אחדים נמצא כי לא קיים קשר בין מידת החשיפה האובייקטיבית למידת החשיפה הסובייקטיבית, וגם אנשים אשר נחשפו ישירות במידה מועטה, עלולים לתפוס את האירוע כמאיים במיוחד (Laufer & Solomon, 2006; Thabet, Abed & Vostanis, 2002). על כן, דווקא תפיסה אישית זו עלולה להיות במקרים רבים משמעותית יותר מאשר מידת החשיפה האובייקטיבית, בכל הקשור להשלכות הפסיכולוגיות של אותו אירוע טראומטי (Sagi-Schwartz, 2008). כיוון שכן, יש חשיבות גדולה לבדיקה, האם תפיסת האיום קשורה גם למצוקה נפשית ארוכת טווח בעקבות אירוע טראומטי, כפי שנעשה במחקר זה.

השערות המחקר

כיוון שהספרות מצביעה בעקביות על כך כי נשים פגיעות יותר לפיתוח מצוקה נפשית לאחר חשיפה לאירועים טראומטיים (Tolin & Foa, 2006), אנו משערים כי יימצא הבדל בין בנים ובנות במידת המצוקה הנפשית המדווחת, כך שבנות תדווחנה על מצוקה נפשית גבוהה יותר.

על אף אי-ההסכמה סביב כיוון הקשר בין חשיפה לאירועי דחק בעבר ובין מצוקה נפשית לאחר חשיפה לאירועי טרור ומלחמה, אנו משערים כי יימצא קשר חיובי בין היחשפות לאירועים טראומטיים בעבר ובין המצוקה הנפשית של בני הנוער, שנה לאחר סיום מלחמת לבנון השנייה.

בהמשך לתוצאות מחקרים מהשנים האחרונות (פת-הורנצ'יק ודופלט, 2004; Punamaki et al., 2001), גם אנו משערים כי יימצא קשר חיובי בין עצמת החשיפה הישירה, מידת החשיפה באמצעות התקשורת, החשיפה הסובייקטיבית

והקרבה הפסיכולוגית לאירועי המלחמה ובין עצמת המצוקה הנפשית, וקשר שלילי עם שביעות הרצון מהחיים.

שיטה

נבדקים

במחקר השתתפו 2,314 בני נוער יהודים, תלמידי חטיבות ביניים בכיתות ז ו-ח מיישובים בצפון הארץ, אשר היו חשופים, בעצמות שונות, לירי טילים במהלך מלחמת לבנון השנייה: 51.9% מתוכם היו תלמידי כיתה ח, ו-48.1% היו תלמידי כיתה ז; קצת יותר ממחצית הנבדקים (51.6%) היו בנות; מרבית הנבדקים (87.7%) היו ילידי הארץ; הוריהם של 14.1% מהתלמידים לא חיו ביחד; ב-70.7% ממשפחות התלמידים שני ההורים עבדו במשרה מלאה; 9% העידו על אירוע טראומטי אחד לפחות בעברם (גירושי הורים, תאונת דרכים, מחלה קשה וכדומה).

כלים

שאלון רקע סוציו-דמוגרפי: השאלון כלל פרטים על כיתה, מקום מגורים וארץ לידה וכן בדק האם הנבדק עבר אירוע קשה בעבר (לתלמידים ניתנו דוגמאות, כגון: מחלה, תאונת דרכים, גירושי הורים וכדומה).

שאלון חשיפה למלחמה: בהתבסס על שאלונים קודמים שבדקו חשיפה לטרור ומלחמה (Laufer & Solomon, 2006; Lavi & Solomon, 2005), החשיפה למלחמה כללה כמה מדדים:

♦ **מידת החשיפה הישירה לירי הטילים.** הנבדק התבקש לציין את מספר הפעמים שהוא עצמו נחשף באופן ישיר (ראה או שמע את הטילים בקרבתו). על בסיס התשובות חולקו הנבדקים לשלוש רמות של חשיפה – לא נחשף ישירות כלל, נחשף ישירות פעמים ספורות (פעם אחת, פעמיים או שלוש), נחשף ישירות מספר רב של פעמים (יותר משלוש פעמים).

♦ **חשיפה באמצעות התקשורת** (צפייה בסיקור אירועי המלחמה בטלוויזיה). התלמיד התבקש לציין באיזו תדירות צפה בטלוויזיה בסיקור המלחמה, החל מ"מספר פעמים ביום", ועד ל"ניסיתי להימנע מלראות".

♦ **קרבה פסיכולוגית לאירועים.** הנבדק נשאל בנוגע להיכרותו עם אנשים אשר נפגעו במלחמה – האם הוא מכיר אדם שנפצע, והאם הוא מכיר אדם שנהרג. ביחס לכל אחת מהשאלות, הנבדק התבקש לציין מהי מידת הקרבה שלו אל האדם שנפגע (קרוב משפחה, שכן, חבר).

♦ **חשיפה סובייקטיבית למלחמה.** על מנת לבחון את הערכתו האישית של הנבדק לרמת החשיפה למלחמה, נעשה שימוש בשאלון חשיפה סובייקטיבית (Kutz & Dekel, 2006), אשר כלל חמישה פריטים. כל תלמיד התבקש להעריך עד כמה (בין "כלל לא" ועד "במידה רבה") הוא חווה מגוון של תחושות בזמן המלחמה

(עד כמה הרגיש שחייו וחיי בני משפחתו בסכנה, עד כמה חש שהוא בסכנה להיפצע, עד כמה חש חוסר אונים ועוד).

מצוקה נפשית

שאלון לבחינת תסמינים פוסט-טראומטיים (PTSD): להערכת התסמונת הפוסט-טראומטית נעשה שימוש בגרסת המתבגרים של שאלון ה-Reaction Index UCLA PTSD (Rodriguez, Steinberg & Pynoos, 1999), אשר מבוסס על שאלון ה-CPTS-RI (Children's Post Traumatic Reaction Index) (Frederick, Pynoos & Nader, 1992). שאלון זה מקובל במחקרי טראומה בילדים (Lavi & Solomon, 2005; Solomon & Lavi, 2005). השאלון מכיל 22 פריטים המתארים תגובות פוסט-טראומטיות לאירוע, והנבדקים התבקשו להשיב באיזה מידה הם חוו כל אחת מן התגובות בחודש האחרון, על סולם בן חמש דרגות, החל מ"כלל לא" ועד "הרבה מאוד". הפריטים מחולקים לשלוש קטגוריות של תסמינים: חודרנות של האירועים הטרומטיים, עוררות יתר והימנעות ממצבים שעלולים להזכיר את הטרומה. על מנת שהנבדק ייחשב כסובל מתסמין כלשהו, היה עליו לדרג אותו בעצמה של שלוש ומעלה.

על סמך הדיווחים נקבעו לכל נבדק שני מדדים: (א) אבחנה של דרגת חומרת ההפרעה הפוסט-טראומטית, על פי סכום דירוגי התסמינים – "זניחה" (0–11), "קלה" (11–24), "מתונה" (24–39) ו"חמורה" (39–80); (ב) ממוצע דירוג כלל התסמינים. שאלון ה-CPTS-RI נמצא בעל מהימנות ותוקף גבוהים במספר רב של מחקרים (Nader & Fairbanks, 1994; Schwarzwald, Weisenberg, Solomon & Waysman, 1994). גם במחקר זה, המהימנות הפנימית של השאלון הייתה גבוהה ($\alpha=.88$).

שאלון לבחינת מצוקה פסיכיאטרית נלווית (BSI – Brief Symptoms Inventory) (Derogatis & Melisaratos, 1983): שאלון זה כולל 53 פריטים, המשקפים תשעה מדדים של מצוקה פסיכיאטרית: חרדה, סומטיזציה, בידוד חברתי, אוריינטציה פרנואידית, אובססיביות, עוינות, חרדה פובית, דיכאון, ורגישות בין-אישית. כל פריט בשאלון מדורג בסולם של חמש דרגות, החל מ-0 (כלל לא) ועד 4 (במידה רבה מאוד). לכל נבדק חושב הן מדד גלובלי, המהווה את הממוצע של כל התסמינים, והן מדד נפרד לכל אחד מתשעת המדדים של המצוקה הפסיכיאטרית הנלווית.

שאלון זה מקובל במחקרי טראומה בילדים ובני נוער (Lavi & Solomon, 2005; Solomon & Lavi, 2005). במחקר זה, המהימנות הפנימית לשאלון הייתה גבוהה ביותר (.97).

שביעות רצון מהחיים

שביעות הרצון מהחיים נמדדה על ידי פריט אחד – סולם "שביעות רצון מהחיים". הסולם הוא בן 11 דרגות, והתלמיד מתבקש לדרג עליו את שביעות רצונו מחייו.

החל מהדרגה "0", שמשמעותה "החיים הגרועים ביותר האפשריים", ועד "10", אשר מייצגת את "החיים הטובים ביותר האפשריים". מדד זה נלקח מתוך שאלון הבריאות הבין-לאומי לילדי בתי הספר – HBSC (Health Behavior in School-aged Children), אשר נבנה על ידי ארגון הבריאות העולמי.

הליך

לאחר גיבוש הצעת המחקר, היא הועברה לבחינת המדען הראשי של משרד החינוך, כדי שיאשר את ביצוע את המחקר בבתי הספר שבאחריות משרד החינוך. עם קבלת האישור התבצעה פנייה למנהלי השירותים הפסיכולוגיים החינוכיים (שפ"חים) באזור הצפון, על מנת שאלה יעניינו את מנהלי בתי ספר אשר בתחום אחריותם בנטילת חלק במחקר. 19 מנהלי בתי הספר הללו נתנו את הסכמתם, אך בסופו של דבר, עקב מגבלות זמן, חולקו שאלונים ב-14 מוסדות. בסך הכול, הועברו אישית ובנוכחותו של צוות המחקר 3,371 שאלונים לתלמידים, ב-125 כיתות.

בסופו של דבר נכללו במחקר 2,314 נבדקים בלבד, עקב הוצאה של הנבדקים הבאים: נבדקים אשר הפסיקו את מילוי השאלון באמצע או נראה היה כי אינם מתייחסים לנושא ברצינות (48), נבדקים אשר התברר בעת קידוד הנתונים כי מילאו את השאלון חלקית בלבד (660), נבדקים לא-יהודים (130) ונבדקים אשר נפגעו פיזית (219).

ממצאים

חשיפה למלחמה

חשיפה ישירה – ממצאי המחקר מראים כי הרוב המכריע של הנבדקים – 84.3%, נחשפו ישירות לנפילת טילים. 53.6% נחשפו יותר מפעם אחת.

חשיפה באמצעות התקשורת – רוב הנבדקים צפו בסיקור אירועי המלחמה בטלוויזיה בקביעות, והרוב המכריע עשה זאת פעמים אחדות ביום (69.9%). רק חלק קטן מהנבדקים כמעט שלא נחשף לדיווחים באמצעי התקשורת (5.3%), ואילו מיעוט אחר (4.6%) ניסה במכוון להימנע מצפייה בסיקור האירועים.

קרבה פסיכולוגית – חמישית מהנבדקים (21.3%) הכירו אדם אשר נפצע וכ-14% הכירו אדם שנהרג. במרבית המקרים הדיווח היה על רמת היכרות קרובה (קרוב משפחה, חבר או שכן).

חשיפה סובייקטיבית – כ-73% העידו שחשו כי הם או קרוביהם (כ-84%) היו בסכנת חיים, ו-54% דיווחו על תחושת חוסר אונים במהלך המלחמה.

לסיכום, נראה כי מידת החשיפה למלחמה בקרב נבדקי המחקר, על כל מאפייניה, הייתה גבוהה.

שכיחותה ועצמתה של המצוקה הנפשית שנה לאחר המלחמה

התסכנות הפוסט-טראומטית

נמצא כי שנה לאחר המלחמה, 53.9% דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים ברמה "זניחה" – העצמה הנמוכה ביותר, 31% דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים ברמה "קלה", 11.8% דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים ברמה "מתונה" ו-3.2% דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים ברמה "חמורה".

מצוקה פסיכיאטרית נלווית

על מנת לבחון, האם קיימים הבדלים בתשעת תסמיני המצוקה הפסיכיאטרית הנלווית בין תלמידי הצפון ובין נורמות המתבגרים, כפי שנמדדו על ידי קנטי, שלו ודה-נור במחקר קודם (Canetti, Shalev, & De-Nour, 1994), נערכה סדרה של מבחני t למדגם יחיד. להלן פירוט התסמינים שבהם נתגלה הבדל מובהק (בסוגריים – נורמות המתבגרים): סומטיזציה – $M=0.54$, $SD=0.70$; $M=0.45$; אובססיביות-קומפולסיביות – $M=0.68$, $SD=0.73$; $M=0.90$; דיכאון – $M=0.80$; פוביה – $M=0.63$, $SD=0.75$; $M=0.45$; פסיכוטיות – $M=0.47$, $SD=0.66$; $M=0.60$.

ניתן לראות כי ברוב המבחנים אשר בהם נמצאו הבדלים מובהקים, משמעותם זניחה ביותר, ואילו במדדים שבהם קיים ההבדל משמעותי יחסית (דיכאון ואובססיביות), מתבגרי הצפון מדווחים על מצוקה פחותה מאשר בני גילם.

הקשר בין המשתנים הדמוגרפיים והאישיים ובין המצוקה הנפשית ושביעות רצון מהחיים

חלק זה בחן את הקשרים בין מגדר הנבדקים וחווייה טראומטית קודמת לבין מדדי התוצאה (מצוקה פוסט-טראומטית, מצוקה פסיכיאטרית נלווית ומדד שביעות הרצון מהחיים). קשרים אלו נבדקו באמצעות מבחני t והתוצאות מוצגות בלוח 1.

לוח 1. ממוצעים וסטיות תקן של מדדי התוצאה בחלוקה על פי משתני הרקע

שביעות רצון מהחיים (QOL)			מצוקה פסיכיאטרית נלווית (GSI)			מצוקה פוסט-טראומטית (PTSD)			
t (df=2312)	SD	Mean	t (df=2312)	SD	Mean	t (df=2312)	SD	Mean (SD)	
2.51**	1.78	7.67	-10.28***	0.55	0.79	-13.4***	0.46	1.82	מגדר
	1.79	7.86		0.68	0.52		0.56	1.53	בת
									בן
									טראומה בעבר
3.7***	1.75	7.82	-3.6***	0.61	0.64	-3.9***	0.52	1.66	לא
	1.90	7.34		0.80	0.86		0.64	1.85	כן

***p<.001

מהממצאים עולה כי בנות (לעומת בנים) ותלמידים שחווי אירוע טראומטי בעברם (לעומת מי שלא חוו אירוע כזה), סובלים יותר ממצוקה פוסט-טראומטית ומצוקה נפשית. באשר לשביעות רצון מהחיים, נמצא כי בנים ותלמידים שלא דיווחו על טראומה בעבר, תופסים את חייהם בצורה חיובית יותר.

הקשר בין החשיפה למלחמה למצוקה הנפשית ולשביעות רצון מהחיים

לשם בדיקת ההבדלים בין קבוצות אשר שונות ביניהן בחשיפה למלחמה¹, בוצעה סדרת ניתוחים רב-משתניים חד-כיווניים (One-way MANOVA). המשתנים התלויים הם: מצוקה פוסט-טראומטית, מצוקה פסיכיאטרית נלווית ומדד שביעות הרצון מהחיים, והמשתנים הבלתי תלויים הם משתני החשיפה למלחמה. הנתונים מוצגים בלוח מספר 2.

לוח 2. ממוצעים וסטיות תקן של מדדי התוצאה בחלוקה על פי משתני החשיפה

שם המשתנה	מצוקה פוסט-טראומטית (PTSD)	מצוקה פסיכיאטרית נלווית (GSI)	שביעות רצון מהחיים (QOL)
חשיפה ישירה			
לא נחשף לטילים (a)	1.55 (0.44)	0.59 (0.59)	7.8 (1.76)
נחשף פעמים ספורות (b)	1.66 (0.53)	0.65 (0.64)	7.78 (1.83)
נחשף הרבה פעמים (c)	1.72 (0.57)	0.7 (0.65)	7.75 (1.76)
F (6,4546)	15.9*** a<b,c	2.4	0.63
חשיפה עקיפה			
ראיתי חדשות הרבה פעמים ביום (a)	1.72 (0.55)	0.68 (0.66)	7.75 (1.80)
ראיתי פעם ביום (b)	1.56 (0.46)	0.56 (0.56)	7.88 (1.63)
ראיתי מספר פעמים בשבוע (c)	1.55 (0.46)	0.58 (0.59)	7.85 (1.68)
כמעט שלא ראיתי (d)	1.48 (0.48)	0.60 (0.63)	7.82 (1.84)
ניסיתי להימנע (e)	1.95 (0.53)	0.77 (0.70)	7.69 (1.87)
F (12,6104)	20.04*** e>a,b,c,d a>b,c,d	3.99*** e>b	0.48

1 בשל גודלו של המדגם, רמת המובהקות המינימלית לצורכי כלל המבחנים הסטטיסטיים הועמדה על 1% (p<.01).

המשך לוח 2

קרבה פסיכולוגית			
7.83 (1.74)	0.62 (0.62)	1.54 (0.52)	לא מכיר נפגעים (a)
7.60 (1.89)	0.68 (0.70)	1.73 (0.55)	מכיר אדם שנפצע (b)
7.86 (1.71)	0.77 (0.61)	1.75 (0.54)	מכיר אדם שנהרג (c)
2.45	6.68*** c>a	7.11*** b,c>a	F (6,4240)

*** $p < .001$

מידת החשיפה לירי הטילים. בניתוח השונות הרב-משתני, נמצא אפקט עיקרי מובהק ($F(6,4546)=6.08, p<.001$). מלוח 1 ניתן לראות כי רק במדד המצוקה הפוסט-טראומטית נמצא אפקט מובהק. בבדיקת מקור ההבדלים בנוגע למצוקה הפוסט-טראומטית, נמצא בניתוח המשך מסוג Scheffe כי התלמידים שנחשפו הרבה פעמים סובלים יותר מאלה אשר נחשפו פעמים ספורות או שלא נחשפו כלל.

חשיפה באמצעות התקשורת. בניתוח השונות הרב-משתני נמצא אפקט עיקרי מובהק ($F(12,6104)=7.54, p<.001$). מלוח 1 עולה כי בשני מדדי המצוקה נמצאו אפקטים מובהקים.

בבדיקת מקור ההבדלים בנוגע למצוקה הפוסט-טראומטית, נמצא בניתוח המשך מסוג Scheffe כי התלמידים אשר צפו בטלוויזיה הרבה פעמים ביום, סובלים ממצוקה פוסט-טראומטית רבה יותר מאשר אלו אשר צפו פעם ביום, כמה פעמים בשבוע או כמעט שלא צפו. כמו כן נמצא כי מי שניסו במכוון להימנע מצפייה, סובלים ממצוקה פוסט-טראומטית רבה יותר מכל שאר הקבוצות.

בבדיקת מקור ההבדלים באשר למצוקה הפסיכיאטרית הנלווית, נמצא בניתוח המשך מסוג Scheffe כי התלמידים אשר ניסו במכוון להימנע מצפייה, סובלים ממצוקה פסיכיאטרית נלווית רבה יותר מאשר אלו שצפו פעם ביום.

קרבה פסיכולוגית. בניתוח השונות הרב-משתני נמצא אפקט עיקרי מובהק ($F(6,4240)=3.24, p<.01$). מלוח 1 ניתן לראות כי רק במדדי המצוקה נמצאו הבדלים מובהקים. בבדיקת מקור ההבדלים בנוגע למצוקה הפוסט-טראומטית, נמצא בניתוח המשך מסוג Scheffe כי תלמידים אשר מכירים אדם שנפצע או שנהרג סובלים ממצוקה רבה יותר מאשר אלו אשר אינם מכירים אדם שנפגע. בבדיקת מקור ההבדלים באשר למצוקה הפסיכיאטרית הנלווית, נמצא בניתוח המשך מסוג Scheffe כי תלמידים אשר מכירים אדם שנהרג, סובלים ממצוקה פסיכיאטרית נלווית רבה יותר מאשר אלו אשר אינם מכירים אף אדם שנפגע.

כמו כן נערכו שני ניתוחי שונות רב-משתניים חד-כיווניים (One-way MANOVA), שבהם המשתנים הבלתי תלויים היו מידת ההיכרות של הנבדק עם מי שנפצע או נהרג (בן משפחה, חבר, שכן, אחר). בניתוחים אלה לא נמצא אפקט עיקרי מובהק – לא במידת הקרבה של האדם אשר נפצע ($F(9,1044)=1.25, n.s.$) ולא במידת הקרבה של האדם שנהרג ($F(9,776)=1.72, n.s.$).

חשיפה סובייקטיבית. נמצא כי קיים קשר חיובי חזק בין החשיפה הסובייקטיבית לבין עצמת המצוקה הפוסט-טראומטית ($r=.59, p<.01$) והמצוקה הפסיכיאטרית הנלווית ($r=.39, p<.01$). כמו כן נמצא קשר שלילי עם שביעות הרצון מהחיים ($r=-.16, p<.001$).

נוסף על כך, נבדק הקשר בין מידת החשיפה הסובייקטיבית ובין שאר משתני החשיפה והמשתנים הדמוגרפיים. בניתוח שונות חד-כיווני (One-way ANOVA), נמצא הבדל בין כל אחת משלושת קבוצות החשיפה הישירה לטילים במידת החשיפה הסובייקטיבית, כך שהתלמידים אשר נחשפו בעצמה האובייקטיבית הגבוהה ביותר דיווחו על החשיפה הסובייקטיבית (פחד בזמן המלחמה) הגבוהה ביותר ($M=2.63, SD=1.13$). אחריהם היו אלו אשר נחשפו אובייקטיבית בעצמה מועטה ($M=2.34, SD=1.05$), ולבסוף – אלו אשר לא נחשפו כלל ישירות לטילים ($M=2.14, SD=1.05$). נוסף על כך, בניתוח שונות חד-כיווני (One-way ANOVA), נמצא כי תלמידים אשר מכירים אדם שנפצע ($M=2.64, SD=1.1$) או נהרג ($M=2.53, SD=1.11$), פחדו יותר בזמן המלחמה מאשר אלו שאינם מכירים אדם כזה ($M=2.37, SD=1.08$). הבדל ברמת החשיפה הסובייקטיבית נמצא גם בין בנות לבנים, כך שבנות ($M=2.71, SD=0.99$) דיווחו על רמה גבוהה יותר של פחד מאשר בנים ($M=2.17, SD=1.1$) ($t(2312)=-12.03, p<.001$).

לסיכום, נראה כי עצמות גבוהות של חשיפה למלחמה, כפי שנמדדה במגוון מדדים שנה אחרי המלחמה, קשורות למצוקה פוסט-טראומטית, קשורות פחות למצוקה פסיכיאטרית נלווית וכמעט אינן קשורות לשביעות הרצון מהחיים. כמו כן ישנה מגמה של מתאם חיובי בין משתני החשיפה האובייקטיבית לסובייקטיבית.

דיון

מטרתו של מחקר זה הייתה לבדוק את הסתגלותם הנפשית של מתבגרים צעירים תושבי הצפון כשנה לאחר תום המלחמה. במחקר נבחנו הקשרים בין מגדר הנבדקים, אירועים טראומטיים בעבר וחשיפה למלחמה (חשיפה ישירה, קרבה פסיכולוגית, חשיפה באמצעות תקשורת וחשיפה סובייקטיבית), לבין המצוקה הנפשית (תסמונת ומצוקה פוסט-טראומטית ומצוקה פסיכיאטרית נלווית) ושביעות הרצון מהחיים.

המצוקה הנפשית לאחר המלחמה

ממצאי המחקר מלמדים על החוסן היחסי שהפגינו המתבגרים בצפון הארץ. שנה לאחר המלחמה, רק כ-14% דיווחו על רמות תסמינים פוסט-טראומטיים מתונות או

חמורות. נתונים דומים לאלה שנאספו במחקר הנוכחי, נמצאו במחקרים קודמים אשר בוצעו בקרב אוכלוסיית בני הנוער בישראל, בעיקר בשנים האחרונות (לאופר וסולומון, 2004; Thabet & Vostanis, 2000; Pat-Horenczyk et al., 2007). עם זאת, שיעור המצוקה שנמצא במחקר הנוכחי הוא נמוך יחסית, בהשוואה למחקרים אשר בדקו בני נוער שחווי אירועי מלחמה באזורים אחרים בעולם (Papageorgiou et al., 2000; Smith, Perrin, Yule & Rabe-Hesketh, 2001).

כמה סיבות אפשריות לשונות זו:

א. **ההבדל באופי האירועים.** הנתונים אשר הובאו התייחסו לאירועים, מלחמות ועימותים אשר שונים מהותית ממלחמת לבנון השנייה. ראשית, אירועים אלה נמשכו זמן רב, בדרך כלל שנים, והתפרשו על פני שטחים נרחבים של המדינות. דוגמאות לכך הן מלחמות האזרחים באפריקה והעימותים שהיו בשנות התשעים בבלקן. אירועים כאלה מותירים את האוכלוסייה האזרחית חשופה למגוון רחב של מצבי סיכון – הפצצות חוזרות ונשנות, היתקלויות עם חיילים, חטיפות, מעצרים, מקרי אונס ואלמות פיזית ועוד. בהשוואה למלחמות ועימותים אחרים, מלחמת לבנון השנייה הייתה קצרה מאוד, ואיום הטילים היה האיום הפיזי העיקרי שעמו נאלצו הצעירים להתמודד.

ב. **טווח האירועים.** מלחמת לבנון השנייה הייתה שונה גם מאירועי טרור חד-פעמיים (כמו אירועי ה-11 בספטמבר ופיגועי הרכבות במדריד ובלונדון). אירועים אלה היו מוגדרים בזמן ובמקום, התחילו והסתיימו באותו הרגע ושטח הפגיעה היה מוגבל, ועל כן הם אפשרו חזרה מהירה יחסית לשגרה. אירועי מלחמת לבנון השנייה, לעומת זאת, היו שונים מאוד, שהרי הטילים נורו על פני שטחים נרחבים, והדבר נמשך תקופה של שבועות אחדים, ללא ידיעה מתי המלחמה תסתיים. על כן נראה, כי מבחינת סוג האיומים על העורף, הניסיון להשוות בין המלחמה הנוכחית למלחמות, עימותים ואירועי טרור אחרים אשר התרחשו ברחבי העולם, הוא מוגבל. עם זאת, ניתן למצוא קווי דמיון אחדים בין מלחמת לבנון השנייה למלחמת המפרץ הראשונה, שהרי גם אז האיום הפיזי העיקרי שריחף מעל אזרחי ישראל היה ירי טילים (אף על פי שסוג החימוש, עצמתו ותדירותו היו שונים). ואכן, מחקר יחיד אשר בוצע על בני נוער ישראלים כשנה לאחר המלחמה (Schwarzwalder et al., 1994), הניב תוצאות דומות לאלו של המחקר הנוכחי. במחקר התגלה כי שיעור פוסט-הטראומה שנה לאחר המלחמה היה כ-12%.

ג. **עיתוי המדידה.** על פי הספרות, עצמת התסמינים נוטה להיות חמורה בתקופה הראשונה לאחר האירוע הטראומטי, אך היא נחלשת ככל שחולף הזמן (Thabet & Vostanis, 2000). ואכן, מחקרי אורך אשר עקבו אחרי בני נוער שהיו חשופים למלחמות – הן בעולם (Chen & Wu, 2006; Papageorgiou et al., 2000) והן בישראל (Schwarzwalder et al., 1994; Thabet & Vostanis, 2000).

– גילו לרוב ירידה באחוז הסובלים מתסמונת פוסט-טראומטית משנה לשנה. כלומר, ייתכן כי בחודשים הראשונים לאחר סיום המלחמה, המצוקה הפוסט-טראומטית הייתה גבוהה יותר, ובמהלך השנה היא התמתנה.

הקשר בין מגדר ואירועים טראומטיים קודמים לבין פוסט-טראומה, מצוקה פסיכיאטרית נלווית ושביעות הרצון מהחיים

כפי ששוער, בלטו ההבדלים בין בנים ובנות, ובין תלמידים אשר חוו אירוע טראומטי בעבר ואלו שלא חוו אירוע כזה. ממצאים אלה אינם מפתיעים, לאור הספרות אשר מדגישה את ההבדלים בין המינים בכל הקשור למצוקה רגשית לאחר אירועים טראומטיים – הן בעקבות אירועי טרור ומלחמה והן בעקבות אירועים טראומטיים אחרים. מחקרים אשר בדקו בני נוער לאחר אירועים טראומטיים מצאו כי בנות דיווחו על מצוקה נפשית גבוהה יותר מאשר בנים (Galea et al., 2002; Jones & Schiff, 2006; Kafetsios, 2005; Roussos et al., 2005). אחד ההסברים שניתנו להבדלים אלו הוא שימוש בדרכי התמודדות שונות. נראה כי בנות משתמשות בסגנונות התמודדות יעילים פחות (Grant & Rosner, 2003; Weisman, 2007). ממצאים ברוח זו התקבלו זה מכבר במחקרים אשר בדקו סגנונות התמודדות של בני נוער לאחר אירועים קשים (Beaver, 1999; Padgett, 2000).

במחקר הנוכחי ניתן אישוש מסוים להסבר אחר, שעל פיו בנות תופסות את האירוע הקשה בצורה חמורה יותר מאשר בנים (Goenjian et al., 2001; Seiffge-Krenke, 1995; Shacham & Lahad, 2004), דבר אשר מוביל לעלייה ברמת החרדה, ומכאן – למצוקה גבוהה יותר. במחקר זה אכן נמצא, כי הערכת רמת החשיפה הסובייקטיבית של הבנות הייתה גבוהה יותר מזו של הבנים. בהתחשב בכך ובהתחשב בקשר אשר נמצא בין החשיפה הסובייקטיבית למצוקה, ייתכן בהחלט כי הסיבה למצוקה הגבוהה בקרב הבנות היא מידת הפחד שלהן בזמן המלחמה.

תלמידים אשר העידו על אירוע טראומטי בעברם, דיווחו על רמות גבוהות יותר של מצוקה נפשית מאשר אלו שלא דיווחו על אירוע שכזה. הדבר מחזק את גישת "הלחץ המצטבר" (cumulative stress approach), אשר גורסת כי ככל שהאדם נחשף לאירועים טראומטיים רבים יותר בעבר, כך עולה הסבירות לבעיות נפשיות (Pine, Costello & Masten, 2005). זאת ועוד: יש הטוענים כי גם אירועי חיים לוחצים אשר אינם מוגדרים כטראומטיים על פי המגדיר הפסיכיאטרי, עלולים להוביל למצוקה פוסט-טראומטית בעקבות אירוע קשה נוסף (Gold, Marx, Soler-Baillo & Sloan, 2005).

כאמור, פרט למחקר בודד שבוצע בישראל (לאופר וסולומון, 2004), לא נמצאו מחקרים נוספים אשר בדקו כיצד אירועי חיים שליליים אשר מתרחשים לפני אירוע טראומטי על רקע לאומי, תורמים להגברת המצוקה הנפשית. עם זאת, מחקרים

אשר בוצעו בקרב בני נוער שעברו אירועים טראומטיים שונים (פציעה, מחלה), הראו כי אלה אשר דיווחו על אירועי חיים שליליים בעברם, נטו לסבול ממצוקה נפשית רבה יותר מאלה שלא דיווחו על אירועים כאלה (Currier, Jobe-Shields, 2006; Zatzick et al., 2006; Shemesh et al., 2003; Phipps, 2009). יש להמשיך ולחקור נושא זה, תוך הפרדה בין אירועים שליליים טרם האירוע הטראומטי ובין אירועים שליליים המתרחשים לאחריו.

הקשר בין חשיפה למלחמה ובין פוסט-טראומה, מצוקה פסיכיאטרית ושביעות רצון מהחיים

ממצאי המחקר מאששים את ההשערה כי יש קשר בין עצמת החשיפה למצוקה: עצמת המצוקה הפוסט-טראומטית בקרב תלמידים שנחשפו לטילים פעמים רבות, הייתה גבוהה מזו שנמצאה בקרב אלו אשר לא נחשפו לטילים ישירות או שנחשפו אליהם פעמים ספורות בלבד. מעניינת העובדה כי מעבר למצבים הקיצוניים, לא נמצא כמעט הבדל בין דרגות הביניים של החשיפה. חוסר ההבדלים במצוקה בין התלמידים שנחשפו פעמים ספורות לירי טילים לאלה אשר נחשפו פעמים רבות, יכול להיות קשור לכך שעצמת החשיפה הישירה נובעת כולה ממקור אחד – ירי טילים. רוב המחקרים אשר מצאו קשר בין עצמת החשיפה למצוקה, עסקו בעימותים ובמלחמות שבהם הנפגעים סבלו, נוסף על ירי מסוגים שונים, ממצבי דחק אחרים, כגון: היתקלות עם חיילים, השפלה, הכאה, מעצר שלהם או של קרובי משפחה, פשיטה על הבית ועוד (Ajdukovic & Ajdukovic, 1998; Smith et al., 2001; Yule, 2001). סיבה נוספת קשורה לעובדה שמהרגע שהרקטה הראשונה נחתה ביישוב, הדבר סימן את כניסת היישוב לטווח האש ומעבר של האוכלוסייה למצב ספיגה, ללא קשר לכמות הטילים אשר נפלו ביישוב בפועל לאחר מכן.

בכל הנוגע לקשר שבין רמת הקרבה הפסיכולוגית והמצוקה, ובהתאם להשערת המחקר, נמצא כי מצוקתם של בני נוער אשר הכירו אנשים שנפצעו או נהרגו, הייתה גבוהה יותר מזו של אלו שלא הכירו אנשים כאלו. גם במחקרים אחרים הודגשה ההשפעה שיש להיכרות עם נפגעים – אף מעבר לחשיפה הישירה. הדבר נמצא הן בקרב בני נוער ישראלים שנחשפו לאירועי טרור (שטיין, 2000) והן בקרב מי שחוו את מלחמת המפרץ (ויסמן ועמיתים, 1992). ממצאים דומים עלו גם במחקר שבוצע בארצות הברית לאחר הפיגוע באוקלהומה סיטי (Pfefferbaum et al., 1999). ייתכן כי הדבר נובע מהשלב ההתפתחותי שבו נמצאים המתבגרים הצעירים, אשר גורם להם להיות רגישים יותר להשפעה של פגיעה בקרוביהם (Pynoss & Eth, 1985). נוסף על כך, נראה כי ברגע שאדם מוכר נפגע, הדבר מעלה את רמת החרדה, שכן תחושת הנבדק היא שהאיום מתקרב אליו יותר ויותר, תחושה ההופכת את האיום למוחשי (McDermott & Palmer, 2002).

גם בכל הקשור לחשיפה העקיפה נמצאו נתונים זהים – תלמידים שצפו באירועים בטלוויזיה כמה פעמים ביום העידו על מצוקה פוסט-טראומטית רבה יותר מאשר

אלו שצפו בתדירויות נמוכות יותר. על כן, יש להנחות את ההורים להקפיד על כמות החשיפה ועל תיווך החשיפה, גם כשמדובר בגילאים האלו. כמו כן, חשוב לשים לב למי שנמנע במכוון מצפייה, שכן ייתכן שהוא עושה זאת מפחד וממצוקה.

ייתכן כי החשיפה לתקשורת יכולה להסביר את היעדר ההבדלים בדיווח על מצוקה נפשית ברמות השונות של החשיפה האובייקטיבית. העובדה כי הרוב המכריע של הנבדקים צפה בסיקור האירועים על בסיס קבוע, טשטשה את ההבדלים בחשיפה האובייקטיבית. על פי איילון ולהד (2000), לא תמיד משמש המרחק הגאוגרפי מגן יעיל מפני הלחץ והחרדה, שכן הדיווחים המידיים מצמצמים את המרחק ומגבירים את הרגשת הסיכון הכללית.

ממצאי המחקר הראו מתאם חיובי בין חשיפה סובייקטיבית למצוקה נפשית. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאים אשר התפרסמו, הן בישראל והן בחו"ל (Brock, 2002; Giannopoulou et al., 2006; Sagi-Schwartz, 2008). אחת הסיבות לכך היא, כי נבדקים אשר חשו פחד רב בזמן האירוע הקשה, נוטים לפחד יותר גם לאחר שהאירוע הסתיים (Irish, 2007). תחושה זו של פחד מתמיד מחריפה את התסמינים הטראומטיים, כיוון שהנפגעים אינם מצליחים לאמץ להם דרך התמודדות יעילה ולחזור לשגרה, ודבר זה מגביר את המצוקה (Ehlers & Clark, 2000). זאת ועוד: בכמה מחקרים נמצא כי תפיסה סובייקטיבית של האירוע, כפי שהיא באה לידי ביטוי בתחושות איום או מצוקה, היא הגורם המנבא הטוב ביותר של תסמינים פוסט-טראומטיים (Gavrilovic, Lecic-Tosevski, & Knezevic & Priebe, 2002).

בהקשר זה, מעניינת העובדה כי לרוב נמצא קשר בין החשיפה הסובייקטיבית לשאר סוגי החשיפה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרים נוספים אשר מצאו קשרים בין החשיפה האובייקטיבית לזו הסובייקטיבית (Foy, Madvig, Pynoos & Camilleri, 1996; Roussos et al., 2005; Goenjian et al., 2001; Thabet & Vostanis, 2000). במחקרים אחרים, שלא מצאו קשר שכזה (Vostanis, 2000).

בעוד שנמצא מתאם בין החשיפה למלחמה למדדי המצוקה, לא נמצא קשר בין החשיפה לשביעות רצונם של המתבגרים מהחיים. נתון זה ניתן להסביר בכמה דרכים: ראשית, מחקרים שמבצעת תדיר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל, מראים כי אמנם בימים הראשונים לאחר פיגועים פוחתת עד מאד שביעות רצונם של האזרחים מחייהם, אולם תחושה זו מתפוגגת חיש מהר (זוסמן ורומנוב, 2007). על כן, אם נתחשב בזמן שעבר, ייתכן בהחלט כי המלחמה כשלעצמה איננה מהווה גורם אשר משפיע על שביעות הרצון מהחיים; שנית, ייתכן כי שביעות הרצון מהחיים אינה קשורה כלל לחשיפה למלחמה, אלא ל"השפעות המשניות" שלה – למשל הרעה כלכלית, מעבר דירה בעקבות נזק שנגרם לבית, פחד וחשש מהעתיד לבוא ועוד (Berman, 2001). העובדה כי נמצאו קשרים בין משתני הרקע ובין שביעות הרצון מהחיים, מחזקת טענה זו.

למחקר כמה מגבלות: ראשית, הוא הסתמך על שאלונים לדיווח עצמי. ידוע כי לשאלונים אלו חסרונות לא מעטים, כגון פרשנות שונה של השאלות אשר נשאלות. ייתכן גם שצורת העברת השאלונים – במסגרת בית ספרית, בכיתות הלימוד וללא פרטיות – השפיעה הן על ההיענות למילוי והן על דרך מתן התשובות של הנבדקים לשאלות שהוצגו בפניהם. על מנת להתגבר על כך, במהלך מילוי השאלונים היו עוזרי מחקר בכיתות. כמו כן, אין להתעלם מהעובדה כי שאלונים רבים מולאו בצורה חלקית על ידי התלמידים והוצאו מהניתוחים. ייתכן כי אי-מילוי השאלון במלואו נובע ממצוקה רגשית, ועל כן הכללתם במחקר הייתה מניבה מסקנות שונות; שנית, המחקר הוא רטרוספקטיבי, וההתייחסות לרגשות במהלך המלחמה נעשתה רק כשנה לאחר מכן; נוסף על כך, במחקר זה לא נבדקו ההשלכות העקיפות של המלחמה, כגון: הרעה כלכלית, מעבר דירה בעקבות נזק שנגרם לבית ופחד וחשש מהעתיד לבוא (Berman, 2001), אשר הן כשלעצמן יכלו לגרום למצוקה נפשית; גורם נוסף שהיה עלול להשפיע על תוצאות המחקר הוא העיתוי שבו הועברו השאלונים – לקראת סיום שנת הלימודים, אשר היה בסמיכות ל"יום השנה" למלחמה. ידוע כי בהתקרב "יום השנה" לאירוע הטראומטי, הדבר מעלה לעתים בנפגעים זכרונות וגורם למצוקה גדולה יותר מאשר במועדים אחרים (Aiken, 2000).

הנתון החשוב אשר התגלה במחקר הוא החוסן של תלמידי הצפון. הדבר מדגיש כי שנה לאחר המלחמה, רוב בני הנוער "שם מאחוריו" את האירוע והמשיך בשגרת חייו. למרות היותה של המלחמה אינטנסיבית וממושכת ועל אף התמודדותן של אוכלוסיות חדשות עם האיום של ירי הטילים, בני הנוער בצפון הציגו חסינות מפני ההשלכות ארוכות הטווח של הטראומה. ייתכן כי הדבר נובע מהתנסות קודמת עם אירועים אלימים מסכני חיים, כגון פיגועי טרור או ירי טילים, ואולי פריצתה של המלחמה דווקא בזמן חופשת הקיץ מנעה שיבוש נוסף שהיה כרוך בנייתוק ממערכות התמיכה הבית ספריות. כמו כן, ייתכן שהעובדה כי זמן קצר לאחר סיום המלחמה נפתחה שנת הלימודים, הועילה, שכן התלמידים יכלו לחזור למסגרת המוכרת והתומכת (Wolmer, Laor & Yazgan, 2003).

למרות התמונה האופטימית שעלתה ממחקר זה, אין להתעלם מהעובדה כי בכל זאת אלפים רבים של תלמידים בצפון חשים מצוקה רבה וחווים מגוון רחב של תסמינים, ובהם: קשיי שינה, פחד לצאת מהבית, עוררות מוגברת לשמע קולות חזקים ועוד. נוסף על כך, אלפים אחרים סובלים בצורה מתונה יותר, מה שפוגע לבטח בחיי היום יום שלהם. אפשר שמצוקתם של כל אלו היא כפולה, שכן נוסף על חרדות המלחמה, סביר להניח שמתעוררת אצלם תהייה, מדוע הם אינם מצליחים להתגבר על המאורעות, בעוד הרוב המכריע של חבריהם עשה זאת. משום כך, אין להסתפק בתכניות התערבות מיידיות לאחר האירוע, אלא יש צורך לגלות ערנות כלפי תלמידים אשר ממשיכים להראות סימני מצוקה.

מקורות

- איילון, ע' ולהד, מ' (2000). **חיים על הגבול – התמודדות במצבי לחץ, אי-ודאות, סיכונים ביטחוניים, צמצום האלימות ומעבר לשלום**. ירושלים: נורד.
- ויסמן, מ', שוורצוולד, י', ויסנברג, מ', סולומון, ז' וקלינגמן, א' (1992). תגובות לחץ נפשי אצל תלמידים בעקבות מלחמת המפרץ. **שיחות**, 1, 256–263.
- זוסמן, נ' ורומנוב, ד' (2007). **הטרור וחרדת הישראלים: עדויות לעלויות הלא כספיות של האינתיפאדה**. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. נדלה ב-13 במרץ 2009. זמין באתר <http://www.cbs.gov.il/publications/pub12.pdf>
- לאופר, א' וסולומון, ז' (2004). **התמודדות ילדים ישראלים עם אירועי טרור – תפקידה של מערכת הערכים והתמיכה החברתית בתיווך אירועי לחץ**. תל אביב: מרכז אדלר.
- מגן דוד אדום (2006). **סיכום מלחמה 2006**. נדלה ב-10 באוקטובר 2007. זמין באתר <http://www.mdais.org/316/4527.htm>
- משרד החוץ (2006). **מלחמת לבנון השנייה**. נדלה ב-14 במרץ 2008. זמין באתר <http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism-+Obstacle+to+Peace/Terrorism+from+Lebanon-+Hizbullah/Hizbullah+attack+in+northern+Israel+and+Israels+response+12-Jul-2006.htm>
- פת-הורנצ'יק, ר' ודופלט, א' (2004). **איתור מצוקה פוסט-טראומטית בקרב מתבגרים ישראלים החשופים לטרור מתמשך**. ירושלים: המרכז הישראלי לטיפול בפסיכו-טראומה, בית החולים הרצוג.
- שטיין, ע' (2000). **תגובות ילדים למצב הלחץ בשלבי הביניים של תהליך השלום**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- Agaibi, C. E., & Wilson, J. P. (2005). Trauma, PTSD, and resilience: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 6, 195–216.
- Aiken, L. R. (2000). *Dying, death, and bereavement*. Mahwah, NJ :Lawrence Erlbaum Associates.
- Ajdukovic, M., & Ajdukovic, D. (1998). Impact of displacement on the psychological well-being of refugee children. *International Review of Psychiatry*, 10, 186–195.
- APA (American Psychiatric Association) (1994). *DSM-IV Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4 ed.). Washington DC: American Psychiatric Association.
- Balaban, V. F., Steinberg, A. M., Brymer, M. J., Layne, C. M., Jones, R. T., & Fairbank, J. A. (2005). Screening and assessment for children's psychosocial needs following war and terrorism. In M. J. Friedman (Ed.), *Promoting the psychosocial well being of children following war and terrorism* (pp. 121–162). Amsterdam: IOS Press.
- Beaver, A. S. (1999). *Coping with trauma: Urban adolescents and community violence*. Ph.D. dissertation, University of Massachusetts Amherst. Retrieved

- July 7, 2008 from Dissertations & Theses: A&I database (Publication No. AAT 9920583).
- Benight, C. C., & Bandura, A. (2004). Social cognitive theory of posttraumatic recovery: The role of perceived self-efficacy. *Behaviour Research and Therapy*, *42*, 1129–1148.
- Berman, H. (2001). Children and war: Current understandings and future directions. *Public Health Nursing*, *18*, 243–252.
- Besser, A., & Neria, Y. (2009). PTSD symptoms, satisfaction with life, and prejudicial attitudes toward the adversary among Israeli civilians exposed to ongoing missile attacks. *Journal of Traumatic Stress*, *22*, 268–275.
- Bleich, A., Gelkopf, M., Melamed, Y., & Solomon, Z. (2006). Mental health and resiliency following 44 months of terrorism: A survey of an Israeli national representative sample. *BMC Medicine*, *4*, 21–32.
- Brock, S. E. (2002). Identifying individuals at risk for psychological trauma. In S. E. Brock, P. J. Lazarus & S. R. Jimerson (Eds.), *Best practices in school crisis prevention and intervention* (pp. 367–383). Bethesda, MD: National Association of School Psychologists.
- Bryant, R. A., & Harvey, A. G. (2003). Gender differences in the relationship between acute stress disorder and posttraumatic stress disorder following motor vehicle accidents. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, *37*, 226.
- Canetti, L., Shalev, A. Y., & De-Nour, A. K. (1994). Israeli adolescents' norms of the Brief Symptom Inventory (BSI). *Israel Journal of Psychiatry & Related Science*, *31*, 13–18.
- Chen, S. H., & Wu, Y. C. (2006). Changes of PTSD symptoms and school reconstruction: A Two-year prospective study of children and adolescents after the Taiwan 921 earthquake. *Natural Hazards*, *37*, 225–244.
- Cohen, M., & Eid, J. (2007). The effect of constant threat of terror on Israeli Jewish and Arab adolescents. *Anxiety, Stress & Coping*, *20*, 47–60.
- Currier, J. M., Jobe-Shields, L. E., & Phipps, S. (2009). Stressful life events and posttraumatic stress symptoms in children with cancer. *Journal of Traumatic Stress*, *22*, 28–35.
- Derogatis, L. R., & Melisaratos, N. (1983). The brief symptom inventory: An introductory report. *Psychological Medicine*, *13*, 595–605.
- Foy, D. W., Madvig, B. T., Pynoos, R. S., & Camilleri, A. J. (1996). Etiologic factors in the development of posttraumatic stress disorder in children and adolescents. *Journal of School Psychology*, *34*, 133–145.
- Frederick, C. J., Pynoos, R. S., & Nader, K. (1992). *Child post-traumatic stress reaction index*. Los-Angeles: University of California.

- Frey, B. S., Luechinger, S., & Stutzer, A. (2007). Calculating tragedy: Assessing the costs of terrorism. *Journal of Economic Surveys*, 21, 1–24.
- Galea, S., Ahern, J., Resnick, H., Kilpatrick, D., Bucuvalas, M., Gold, J., et al. (2002). Psychological sequelae of the September 11 terrorist attacks in New York City. *New England Journal of Medicine*, 346, 982–987.
- Gavranidou, M., & Rosner, R. (2003). The weaker sex? Gender and post-traumatic stress disorder. *Depression and anxiety*, 17, 130–139.
- Gavrilovic, J., Lecic-Tosevski, D., Knezevic, G., & Priebe, S. (2002). Predictors of posttraumatic stress in civilians 1 year after air attacks: A study of Yugoslavian students. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 190, 257–262.
- Giannopoulou, I., Strouthos, M., Smith, P., Dikaiakou, A., Galanopoulou, V., & Yule, W. (2006). Post-traumatic stress reactions of children and adolescents exposed to the Athens 1999 earthquake. *European Psychiatry*, 21, 160–166.
- Goenjian, A. K., Molina, L., Steinberg, A. M., Fairbanks, L. A., Alvarez, M. L., Goenjian, H. A., et al. (2001). Posttraumatic stress and depressive reactions among Nicaraguan adolescents after Hurricane Mitch. *American Journal of Psychiatry*, 158, 788.
- Gold, S. D., Marx, B. P., Soler-Baillo, J. M., & Sloan, D. M. (2005). Is life stress more traumatic than traumatic stress? *Journal of Anxiety Disorders*, 19, 687–698.
- Grant, B. F., & Weissman, M. M. (2007). Gender and the prevalence of psychiatric disorders. In W. E. Narrow, M. B. First, P. J. Sirovatka & D. A. Reigier (Eds.), *Age and gender considerations in psychiatric diagnosis: A research agenda for the DSM-V* (pp. 31–47). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- Groome, D., & Soureti, A. (2004). Post-traumatic stress disorder and anxiety symptoms in children exposed to the 1999 Greek earthquake. *British Journal of Psychology*, 95, 387–397.
- Hornstein, N. L. (1996). Dissociative disorders in children and adolescents. In L. Michelson & W. J. Ray (Eds.), *Handbook of dissociation: Theoretical, empirical, and clinical perspectives* (pp. 139–159). New York: Plenum Press.
- Irish, L. (2007). *Gender differences in PTSD: An exploration of peritraumatic factors*. Kent, OH: Kent State University.
- Jones, L., & Kafetsios, K. (2005). Exposure to political violence and psychological well-being in Bosnian adolescents: A mixed method approach. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 10, 15–176.

- Kerestes, G. (2006). Children's aggressive and prosocial behavior in relation to war exposure: Testing the role of perceived parenting and child's gender. *International Journal of Behavioral Development, 30*, 227–239.
- Kline, P. M., & Mone, E. (2003). Coping with war: Three strategies employed by adolescents citizens of Sierra Leone. *Child and Adolescent Social Work Journal, 20*, 321–333.
- Kutz, I., & Dekel, R. (2006). Follow-up of victims of one terrorist attack in Israel: ASD, PTSD and the perceived threat of Iraqi missile attacks. *Personality & Individual Differences, 40*, 1579–1589.
- LaGreca, A. M., Vernberg, E. M., Silverman, W. K., & Prinstein, M. J. (1996). Symptoms of posttraumatic stress in children after Hurricane Andrew: A prospective study. *Journal of Consulting & Clinical Psychology, 64*, 712–721.
- Laufer, A., & Solomon, Z. (2006). Posttraumatic symptoms and posttraumatic growth among Israeli youth exposed to terror incidents. *Journal of Social and Clinical Psychology, 25*, 429–447.
- Laufer, A., & Solomon, Z. (2009). Gender differences in PTSD in Israeli youth exposed to terror Attacks. *Journal of Interpersonal Violence, 24*, 959–976.
- Lavi, T., & Solomon, Z. (2005). Palestinian youth of the Intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 44*, 1176–1184.
- Maes, M., Mylle, J., Delmeire, L., & Janca, A. (2001). Pre-and post-disaster negative life events in relation to the incidence and severity of post-traumatic stress disorder. *Psychiatry Research, 105*, 1–12.
- McCaslin, S. E., Jacobs, G. A., Meyer, D. L., Johnson-Jimenez, E., Metzler, T. J., & Marmar, C. R. (2005). How does negative life change following disaster response impact distress among Red Cross responders? *Professional Psychology Research and Practice, 36*, 246–353.
- McDermott, B. M., & Palmer, L. J. (2002). Postdisaster emotional distress, depression and event-related variables: Findings across child and adolescent developmental stages. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry, 36*, 754–761.
- Mohlen, H., Parzer, P., Resch, F., & Brunner, R. (2005). Psychosocial support for war-traumatized child and adolescent refugees: Evaluation of a short-term treatment program. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 39*, 81–87.
- Nader, K., & Fairbanks, L. (1994). The suppression of reexperiencing: Impulse control and somatic symptoms in children following traumatic exposure. *Anxiety, Stress and Coping, 7*, 229–239.

- Norris, F. H., Foster, J. D., & Weisshaar, D. L. (2002). The epidemiology of sex differences in PTSD across developmental, societal, and research contexts. In R. Kimerling, P. Ouimette & J. Wolfe (Eds.), *Gender and PTSD* (pp. 3–42). New York: Guilford Press.
- Papageorgiou, V., Frangou-Garunovic, A., Iordanidou, R., Yule, W., Smith, P., & Vostanis, P. (2000). War trauma and psychopathology in Bosnian refugee children. *European Child & Adolescent Psychiatry, 9*, 84–90.
- Paramjit, T. J., & Deborah, A. O. D. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6*, 275–292.
- Pat-Horenczyk, R., Abramovitz, R., Peled, O., Brom, D., Daie, A., & Chemtob, C. M. (2007). Adolescent exposure to recurrent terrorism in Israel: Posttraumatic distress and functional impairment. *American Journal of Orthopsychiatry, 77*, 76–85.
- Pfefferbaum, B., Nixon, S. J., Krug, R. S., Tivis, R. D., Moore, V. L., Brown, J. M., et al. (1999). Clinical needs assessment of middle and high school students following the 1995 Oklahoma City bombing. *American Journal of Psychiatry, 156*, 1069–1074.
- Pfefferbaum, B., Nixon, S. J., Tivis, R. D., Doughty, D. E., Pynoos, R. S., Gurwitch, R. H., et al. (2001). Television exposure in children after a terrorist incident. *Psychiatry: Interpersonal & Biological Processes, 64*, 202–211.
- Pine, D. S., Costello, J., & Masten, A. (2005). Trauma, proximity, and developmental psychopathology: The effects of war and terrorism on children. *Neuropsychopharmacology, 30*, 1781–1792.
- Punamaki, R. L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychosocial well-being in situations of political violence? *Child Development, 67*, 55–69.
- Punamaki, R. L., Qouta, S., & El-Sarraj, E. (2001). Resiliency factors predicting psychological adjustment after political violence among Palestinian children. *International Journal of Behavioral Development, 25*, 256–267.
- Pynoss, R. S., & Eth, S. (1985). Children traumatized by witnessing acts of personal violence: Homicide, rape or suicide behavior. In S. Eth & R. S. Pynoss (Eds.), *Post-traumatic stress disorder in children* (pp. 27-44.). Washington DC: American Psychiatric Press.
- Rodriguez, N., Steinberg, A., & Pynoos, R. S. (1999). *UCLA PTSD index for DSM-IV instrument information: Child version, parent version, adolescent version*. Los Angeles: UCLA Trauma Psychiatry Services.
- Roussos, A., Goenjian, A. K., Steinberg, A. M., Sotiropoulou, C., Kakaki, M., Kabakos, C., et al. (2005). Posttraumatic stress and depressive reactions among children and adolescents after the 1999 earthquake in Ano Liosia, Greece. *American Journal of Psychiatry, 162*, 530–537.

- Sagi-Schwartz, A. (2008). The well being of children living in chronic war zones: The Palestinian—Israeli case. *International Journal of Behavioral Development, 32*, 322.
- Schaal, S., & Elbert, T. (2006). Ten years after the genocide: Trauma confrontation and posttraumatic stress in Rwandan adolescents. *Journal of Traumatic Stress, 19*, 95—105.
- Schiff, M. (2006). Living in the shadow of terrorism: Psychological distress and alcohol use among religious and non-religious adolescents in Jerusalem. *Social Science & Medicine, 62*, 2301—2312.
- Schwarzwald, J., Weisenberg, M., Solomon, Z., & Waysman, M. (1994). Stress reactions of school-age children to the bombardment by scud missiles: A 1-year follow-up. *Journal of Traumatic Stress, 7*, 657—667.
- Seifer, R., Sameroff, A. J., Baldwin, C. P., & Baldwin, A. (1992). Child and family factors that ameliorate risk between 4 and 13 years of age. *Journal of Amer Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 31*, 893—903.
- Seiffge-Krenke, I. (1995). *Stress, coping, and relationships in adolescence*. Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Shacham, M., & Lahad, M. (2004). Stress reactions and coping resources mobilized by children under shelling and evacuation *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*. Retrieved December 8, 2006. Available at <http://www.massey.ac.nz/~trauma/issues/2004-2/shacham.htm>
- Shamai, M., & Kimhi, S. (2006). Exposure to threat of war and terror, political attitudes, stress, and life satisfaction among teenagers in Israel. *Journal of Adolescence, 29*, 165—176.
- Shaw, J. A. (2003). Children exposed to war/terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6*, 237—245.
- Shemesh, E., Keshavarz, R., Leichtling, N. K., Weinberg, E., Mousavi, A., Sadow, K., et al. (2003). Pediatric emergency department assessment of psychological trauma and posttraumatic stress. *Psychiatric Services, 54*, 1277—1281.
- Smith, P., Perrin, S., Yule, W., & Rabe-Hesketh, S. (2001). War exposure and maternal reactions in the psychological adjustment of children from Bosnia-Herzegovina. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 42*, 395—404.
- Solomon, Z., & Lavi, T. (2005). Israeli youth in the Second Intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 44*, 1167—1175.
- Springer, C., & Padgett, D. K. (2000). Gender differences in young adolescents' exposure to violence and rates of PTSD symptomatology. *American Journal of Orthopsychiatry, 70*, 370—379.

- Thabet, A., Abed, Y., & Vostanis, P. (2002). Emotional problems in Palestinian children living in a war zone: A cross-sectional study. *The Lancet*, 359, 1801–1804.
- Thabet, A., & Vostanis, P. (2000). Post traumatic stress disorder reactions in children of war: A longitudinal study. *Child Abuse & Neglect*, 24, 291–298.
- Tolin, D. F., & Foa, E. B. (2006). Sex differences in trauma and posttraumatic stress disorder: A Quantitative review of 25 years of research. *Psychological Bulletin*, 132, 959–993.
- Turner, H. A. (1994). Gender and social support: Taking the bad with the good? *Sex Roles*, 30, 521–541.
- Turniški, M. (2004). *The place of participation in the recovery of identity in adolescents and young adults affected by war and displacement in Croatia: Focus on field research in Gvozd June-November*. Retrieved February 13, 2008. Available at web.gc.cuny.edu/dept/rbins/IUCSHA/fellows/mt/MT-link2.pdf
- Van der Kolk, B. A., McFarlane, A. C., & Weisth, L. (1996). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. New York: The Guilford Press.
- Van Stegeren, A. H., Goekoop, R., Everaerd, W., Scheltens, P., Barkhof, F., Kuijer, J. P. A., et al. (2005). Noradrenaline mediates amygdala activation in men and women during encoding of emotional material. *NeuroImage*, 24, 898–909.
- Vogel, J. M., & Vernberg, E. M. (1993). Children's psychological responses to disasters. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 22, 464–484.
- Wolmer, L., Laor, N., & Yazgan, Y. (2003). School reactivation programs after disaster: Could teachers serve as clinical mediators? *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 12, 363–381.
- Yule, W. (2001). Post-traumatic stress disorder in children and adolescents. *International Review of Psychiatry*, 13, 194–200.
- Zatzick, D., Russo, J., Grossman, D. C., Jurkovich, G., Sabin, J., Berliner, L., et al. (2006). Posttraumatic Stress and depressive symptoms, alcohol use, and recurrent traumatic life events in a representative sample of hospitalized injured adolescents and their parents. *Journal of Pediatric Psychoogy*, 31, 377–387.
- Zeidner, M. (2005). Contextual and personal predictors of adaptive outcomes under terror attack: The case of Israeli adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 34, 459–470.

זהות והשתייכות כמשאבי התמודדות של בני נוער דרוזים בזמן מלחמת לבנון השנייה

טל ליטבק-הירש וענבל אסתר סיקורל

תקציר

מאמר זה בוחן את דרכי ההתמודדות של צעירים דרוזים במהלך מלחמת לבנון השנייה וטוען כי זהות והשתייכות קהילתיות, עדתיות ולאומיות מהוות אמצעי התמודדות עבורם. במהלך המלחמה ראינו כחמישים מתבגרים דרוזים ששהו תקופה קצרה במחנה נוער בדרום הארץ, לאחר שפנו מבתיהם בשל ההפצצות על כפרם. במאמר מוצגות עמדותיהם ותפיסותיהם של הצעירים ביחס לזהותם כישראלים וכדרוזים. בדיון ננסה להסביר את הזדהותם החזקה של הצעירים הדרוזים שראינו בעת המלחמה עם המרכיב הישראלי והדרוזי בזהותם, ונטען כי חיזוק הזהדהות עם המרכיבים האלו הוא אמצעי להתמודדות עם הרגשות הקשים שמעוררת המלחמה. כמו כן נבחן את המקרה המיוחד של הצעירים הדרוזים ונציע הסברים חברתיים ופוליטיים, כמו גם התפתחותיים, לממצאינו.

מילות מפתח: דרוזים, מלחמה, התמודדות, זהות, מיעוטים

מבוא

בקיץ 2006 התחוללה בחלקה הצפוני של ישראל ובדרום לבנון מלחמה בין ישראל לחיזבאללה. במסגרת ההתגוננות האזרחית פונו בני נוער רבים מהצפון למחנות בדרום הארץ. ראשונים פונו צעירים יהודים, ולקראת סוף המלחמה – גם צעירים דרוזים מכפרים שספגו אבדות רבות בנפש וברכוש. רבים מהבתים בכפרים אלו לא היו ממוגנים, ובחלק מהכפרים לא פעלה אזעקה במשך פרק זמן ניכר מהמלחמה. בשבוע האחרון למלחמה נפגשו באחד המחנות עם מתבגרים דרוזים וראינו אותם. התעניינו לדעת כיצד הם חוו את המלחמה, וכיצד התמודדו עם החיים בצלה בשבועות שלפני היציאה למחנה. בעיקר עניינו אותנו שאלות זהותם והשתייכותם כמיעוט על רקע המלחמה. מאמר זה יציג את האופן שבו התמודדו מתבגרים דרוזים עם המלחמה, תוך דגש על זהות והשתייכות כמשאבי התמודדות. הוא יבחן את התהליכים החברתיים והחינוכיים שהובילו אליהם, ויציע הסברים לדרכי התמודדות אלו.

* אנו מודות מקרב לב לד"ר באדי חסיסי, שקרא את הגרסה מוקדמת של מאמר זה והגיב עליה.

סקירת ספרות

הדרוזים בישראל

הדרוזים הם קבוצה דתית, אשר צמחה במצרים בסביבות המאה האחת עשרה, בתקופה של סערות תאולוגיות במזרח התיכון (Swayd, 1998). מקורם האתני של הדרוזים אינו ברור, אולם במהלך השנים הצהירו הדרוזים על היבדלותם מהאסלאם (Rimer, 2007), וכיום הם אינם רואים עצמם מוסלמים (Dana, 2003). אף שבין המאה השלוש עשרה למאה חמש עשרה השתלבו הדרוזים בקרבות המוסלמים במזרח התיכון, כמיליון הדרוזים הקיימים כיום באזור זה, בעיקר בסוריה, לבנון וישראל, מהווים מיעוט מופלה לרעה בכל מדינה שבה הם חיים (דנה, 2000). בשל כך הפכו הדרוזים לקבוצות מיעוט סגורות ובעלות קשרים פנימיים הדוקים (Bennett, 2006). בישראל הדרוזים הם מיעוט דתי, דובר ערבית, אשר חי בקהילות כפריות בצפון המדינה, ומהווה 1.7% מאוכלוסייתה (Dana, 2003). הכפר שממנו באו בני הנוער שראיינו, הוא אחד משלושה עשר הכפרים בישראל שבהם לדרוזים יש רוב מכריע.

שתי תכונות בולטות מאפיינות את החברה הדרוזית: הקרבה המשפחתית (חמולה), ובעיקר הדת (עדה). אין לדרוזים תודעה של ייחוד לאומי על פי אמות מידה מקובלות של לאום. הם מחוברים לאדמתם וחיים תחת השלטון הקיים, תוך קבלה מלאה של מרות השלטון המקומי. זיקתו של הפרט לעדה מתבטאת בעיקר בהשתייכות למסגרת החברתית המסורתית. גיבושם של הדרוזים נובע בין השאר מהעובדה שרובם מתגוררים בכפרים הרריים ומבודדים יחסית, כמו גם מרגש הסולידריות, שהוא אחד מתוך שבע מצוות הדת, ומהקפדה שלא לשאת נשים מחוץ לעדה. הדרוזים מאופיינים במשטר קהילתי פטריארכלי איתן, שבמרכזו שלטון מוחלט של האב בבני משפחתו המורחבת, אם כי בשנים האחרונות נרשמו התנגדויות, בעיקר של צעירים, להנהגת העדה. כיום, עם החשיפה ההולכת וגוברת של צעירי העדה לעולם מחוצה לה, יש נישואין מחוץ לעדה והמרות דת (ליהדות ולאסלאם), ויש המבקשים לשנות את הלאום בתעודת הזהות מדרוזי לערבי, ואף דורשים לפטור אותם מחובת הגיוס לצה"ל, אך תופעות אלו עדיין אינן רבות (Dana, 2003).

בספרות מוצגות שתי גישות היסטוריות-חברתיות בולטות, המתייחסות לקשרי הדרוזים עם מדינת ישראל: הגישה האינסטרומנטליסטית והגישה המודרניסטית. כל אחת מגישות אלו מציגה ברית בין המדינה ובין הדרוזים ורואה בדרוזים תומכים שלה, תוך מודעות לאפלייתם במדינה היהודית (חלבי, 2006).

לפי הגישה האינסטרומנטליסטית, הזהות הדרוזית בישראל התעצבה מתוך מדיניות ישראלית שכללה העדפה של הדרוזים (יחסית לאפליה לרעה של הערבים במדינה) ותמיכה כלכלית ופוליטית בהם (Bsoul, 2006; Parsons, 2000). כאמצעי הבחנה נוסף, הקפידה המדינה על רישום לאום ייחודי של הדרוזים במשרד הפנים

"דרוזי" ולא "ערבי") ועל יצירת מערכת חינוך נפרדת, המדגישה ייחודיות דרוזית. חוקרים (למשל Hajjar, 2000), רואים בניסיון הישראלי לייצר זהות דרוזית נפרדת, אסטרטגיה של שליטה, ובמקביל טוענים כי הישראליזציה של הדרוזים פעלה להבחנה בינם ובין הערבים ולכפיית הרעיון כי לדרוזים וליהודים יש אינטרסים משותפים ביחס לקונפליקט במזרח התיכון.

לעומת גישה זו, הגישה המודרניסטית מדגישה את הקשרים הבעייתיים שהתקיימו בין הדרוזים והמוסלמים עוד טרם קום המדינה (Dana, 2003; Layish, 1979). יחסים אלו מוצגים כמניע לכוננות הדרוזים להיקשר עם המדינה היהודית שבדרך. דנה (2000) מדבר על אחדות גורל של "נרדפים ומותקפים על ידי רוב מדכא" בין היהודים והדרוזים, המלווה באמון הדדי בין שני העמים, ומכאן מובילה לדגש על המרכיב הישראלי בזהות הדרוזית. בן דור (1996) מוסיף כי הדרוזים, בדומה ליהודים, לחמו על קיומם נגד מאמצים אסלאמיים להכחידם ולהעבירם על דתם בכוח. בכתבים המודרניסטיים, הדרוזים מצטיירים כקבוצה דתית, מסורתית ומלוכדת (דנה, 2000), וכן ככפריים, לוחמים, בעלי סולידריות פנימית, ייחודיות ומיומנות דיפלומטית (בן דור, 1996).

כותבים המשתייכים לגישה זו מודעים לאפליה שאותה חווים הדרוזים בישראל, הן בתחום התעסוקתי והן בזה המוניציפלי (Yiftachel & Segal, 1998); אולם מצבם הכלכלי-חברתי הנחות של הדרוזים יחסית ליהודים בישראל מנומק בבחירתם של הדרוזים לדבוק בחיים מסורתיים (פז, 1996), ואילו החדירה של המודרניזציה הישראלית לחייהם מתוארת כמעשירה אותם (דנה, 2000; וינר-לוי, 2006). דנה (Dana, 2003) מסכם וטוען, כי בניגוד לאפליה הגלויה של המדינה כלפי ערביי ישראל, ביחס לדרוזים יש שאיפה לשוויון, לפחות למראית עין.

שתי הגישות מציינות כי ב-1957 הוחלט על גיוס של דרוזים לצבא הישראלי, החלטה שהגבירה את יחס ההעדפה החברתית המייחד אותם משאר הציבור הלא-יהודי בישראל (פז, 1996). כיוון שהצבא מהווה מרכיב משמעותי בהבניית הזהות הישראלית, גיוס זה התקשר בעיני החברה הישראלית עם מעמד המועדף של הדרוזים בחברה ביחס למיעוטים אחרים (Hajjar, 2000), כמו גם עם קידום חברתי וכלכלי שלהם (חלבי, 2006). השירות בצבא הפך במרוצת השנים לעוגן הכלכלי העיקרי של בני העדה הדרוזית (כ-42% מבין הגברים הדרוזים המפרנסים מועסקים בכוחות הביטחון השונים [חסן, 1992]) ולערוץ מרכזי של נייחות חברתית והתערות כלכלית ותרבותית בישראל. הרישום הייחודי בתעודת הזהות ומערכת החינוך הנפרדת תמכו אף הם בנטייה לראות בדרוזים מיעוט מועדף (אביבי, 2003, 2005). אמצעי נוסף להצגת הדרוזים כנבדלים ובעלי זיקה לרוב היהודי הוא הכינוי הרשמי שניתן לקהילה הדרוזית בישראל – "עדה", והכרה רשמית בה כ"עדה עצמאית". המונח "עדה" היה שמור עד כה לקהילות יהודיות בלבד, ושימש להגדרה הישראלית של גיוון אתני בתוך מסגרת של דמיון כלל-יהודי ושוני מה"אחר" הלא-יהודי (קלדרון, 2000).

הביקורת האינסטרומנטלית על הגיוס לצבא טענה כי הגיוס, שנועד לעצב את זהותם של הדרוזים כישראלים נאמנים, יצר מצד אחד שסע ואף שנהא בינם לבין ערביי ישראל והשטחים הכבושים, ומצד שני לא הבטיח את שילובם בחיי המדינה כאזרחים שווים (חלבי, 2006; Frisch, 1993).

החל משנות השבעים של המאה העשרים, ובעיקר בשנות התשעים, החלו נושבות רוחות של מחאה בקרב צעירי העדה הדרוזית כנגד היחס הלא שוויוני של המדינה אל עדתם. מוקד הביקורת היה כלפי מערכת החינוך הממלכתי-דרוזי, שהפכה לערוץ אשר באמצעותו הועברה לצעירים הדרוזים האידאולוגיה של הרוב היהודי השליט (אלחאגי, 2003). מערכת זו נועדה לטפח בקרב הדרוזים ייחודיות דתית וזהות ישראלית, וככזו, היא מדגישה חינוך לחיילות ולאזרחות. לדעת כותבים רבים היא מדגישה זאת על פני קידום אישי וקהילתי של התלמידים (חלבי, 1996; פלאח, 1996).

ביקורת דומה עלתה כלפי ההנהגה הדרוזית, שהוצגה כנשלטת, מכוונת ומשרתת את המדינה יותר מאשר את העדה הדרוזית (חלבי, 2006). יש לציין שהכתיבה הדרוזית הביקורתית מאפיינת זרם מסוים בחברה הדרוזית, אשר זוכה לעתים לביקורת חברתית פנימית. זרם זה כולל בעיקר נשים, אשר אינן משרתות בצבא, וצעירים משכילים (חלבי, 2006).

אם כן, הדרוזים מהווים קבוצת מיעוט בישראל ומנהלים עם המדינה מערכת יחסים מורכבת. בתוך מערכת יחסים זו בולט מצד אחד הרצון של הדרוזים להפוך לאזרחים שווי זכויות בחברה הישראלית, ומצד שני בולטת ההכרה שהם מיעוט מופלה לרעה בחברה זו.

המלחמה של קיץ 2006 העמידה משני צדי המתרס את שלוש המדינות שבהן מתגוררים, כאמור, רוב הדרוזים בעולם: לבנון, סוריה וישראל (Dana, 2003), והובילה לקרבות בנפש בשתיים מהמדינות האלו. בישראל, האוכלוסייה הדרוזית נמצאה במלכוד רגשי: מחד גיסא היא הופגזה ואף שכלה כמה מחבריה בשל התקפות מלבנון בעידוד סורי (בתגובה הביעו מרבית הדרוזים הישראלים עמדות מיליטריסטיות פרו-ישראליות, ורבים מהם היו חלק מהמתקפה על לבנון מתוקף תפקידיהם בצבא ההגנה של ישראל); מאידך גיסא, שררה בקרב הדרוזים הישראלים חרדה לחברי העדה הדרוזית בלבנון שנפגעו מההתקפות הצבא הישראלי (אוסצקי לזר, 2006).

מלחמה ומתבגרים: תפיסות ודרכי התמודדות

התמודדות היא תגובה שמיועדת לצמצם את חוסר הנוחות הפיזי והפסיכולוגי המלווה אירועי חיים דוחקים. זהו מאמץ שבמסגרתו בני אדם מגייסים, מתוך עצמם ומן החוץ, משאבים וכוחות שיאפשרו להם לחיות בצורה המיטבית עם בעיותיהם. אסטרטגיות התמודדות הן הדרכים שבעזרתן מפחית היחיד את

מצוקתו, הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך יותר (Pearlin & Schooler, 1987). דונהם (Dunham, 1983) ציין ארבעה סוגים בסיסיים של משאבי התמודדות: אישיים, בין-אישיים, קהילתיים וארגוניים. **משאבים אישיים** כוללים גישות חיוביות וכן תכניות ופעילויות לשיפור המצב, ובעצם כל דבר חיובי שהפרט עושה בעצמו או אומר לעצמו; **משאבים בין-אישיים** כוללים תמיכה מחברים או מבני משפחה; **משאבים קהילתיים** מתייחסים לארגון, תמיכה וסיוע הניתנים במסגרת קהילתית; **משאבים ארגוניים** מתייחסים לעזרה ממסדית, לרוב של המדינה או של ארגוני עזרה והצלה התנדבותיים (Dunham, 1983).

בעוד שמשאבים אלו פעילים לאורך חיי הפרט, פעילותם במהלך גיל ההתבגרות מעניינת במיוחד ומעלה את השאלות, כיצד המתבגרים תופסים את המלחמה ובאילו דרכים הם מגייסים את ארבעת המשאבים שהציע דונהם, לצורך התמודדות עמה. על מנת לענות על שאלות אלו, נבחר ראשית את גיל ההתבגרות ומאפייניו.

גיל ההתבגרות נתפס בספרות כגיל המאפיין עיסוק רב בנושאים של זהות. אריקסון הציג את הזהות כמתקיימת על הרצף שבין האישי לקולקטיבי. הצעיר מנסה לגבש לעצמו בתקופה זו את זהותו האישית, ובמקביל הוא עסוק בשאלות של השתייכויות רחבות יותר – חברתיות ולאומיות (Erickson, 1968). מלחמה חושפת את המתבגר לחוויות קשות, לעתים לסכנות קיומיות. במהלכה קיים חשש לפגיעה בתהליכים של צמיחה והתפתחות נורמליים (Macksoud, Dyregrov & Raundalen, 1993); לדוגמה, במהלך התפתחותם מתבגרים מתמודדים מבחינת ההיבט החברתי-לאומי עם שאלות של אידאולוגיה, מוסר וצדק חברתי ועולמי, אך בעוד בסביבה שקטה ובטוחה הם מצופים לפתח תפיסות עולם מורכבות ורבות פנים ביחס לעולמם החברתי, לעצמם ול"אחרים", מחקרים מורים כי בזמן של מלחמה עמדות נעשות מקוטבות, והצעירים עשויים להתייחס אל העולם במונחים מצומצמים של "טוב" או "רע" (Van Ijzendoorn & Zwart-Woustra, 1995). במצבים קיצוניים, דוגמת מלחמה, מודגשות הזהות החברתית שלהם וההשתייכות לקבוצת הפנים, ובמקביל מודרות קבוצות שנתפסות כקבוצות חוץ. חוקרים הצביעו על מלחמה או סכנה כמבליטות את הצורך של צעירים לחזק את ההערכה העצמית שלהם דרך מרכיבים של זהות והשתייכות ללאום, לדת ולקבוצה אתנית מסוימת (Pyszczynski, Solomon & Greenberg, 2003).

מחקר בין-תרבותי, שהשווה בין תפיסת המלחמה של צעירים באזורי לחימה שונים בעולם, טען כי מלחמה מעלה את המחויבות האידאולוגית הלאומית של ילדים ומתבגרים (הערצת הלוחמים, פטריוטיות ועמדות שליליות נגד האויב), וכי למחויבות זו יש ערך הגנתי לרווחתם הפסיכולוגית של הצעירים במצבים של אלימות פוליטית (Punamaki, 1996). פוברזנוביץ (Povrazanovic, 1997) הראה כי בזמן מלחמה התודעה הלאומית האתנית עולה ומשחקת תפקיד משמעותי ביותר בזהות של המתבגרים. נראה כי הגברת תחושת המחויבות האידאולוגית והלאומית של ילדים ומתבגרים בזמן מלחמה עוזרת להם להתמודד עם קשיי

המצב. קריסטל (Krystal, 1978) מוסיף וטוען, כי כאשר בעת מלחמה יש לבני הנוער הזדהות אידאולוגית גבוהה עם הלאום, מתקיימים פחות ביטויים של חרדה. אל מול האחידות המגדרית, פונמקי (Punamaki, 1996) השווה ילדים קרואטים וישראלים ביחסם למלחמה. הוא הצביע על כך שבנים בכלל ובנים ישראלים בפרט, נטו לתפוס את המלחמה באופן רומנטי יותר, וקישרו אותה עם תכונות דוגמת אומץ לב, נאמנות, כוח וכבוד. הבנים היו פסימיים בנוגע לאפשרות לשלום והאדירו את המלחמה, האדרה שהתבטאה בהערצה לחיילים וברצון להגן על המדינה כשיגדלו, ועזרה להם להתמודד עם רגשות קשים, כגון: פחד, כעס ואבל.

בישראל, כחברה הסובלת ממלחמות וקונפליקטים מתמשכים לאורך כל שנות קיומה, אחת מאמונות היסוד הקולקטיביות מתייחסת לזכות ולחובה להתמודד עם האיום באמצעות כוחה הצבאי של המדינה (Horowitz, 2000). כפי שהוצג לעיל, תפיסה של הצדקת המלחמה מתקשרת אצל בני נוער עם תחושות פטריוטיות. בן-עמוס ובר-טל (2004) הדגישו את חשיבות הפטריויטיזם, אהבת הלאום והמולדת והמוכנות להגן על המולדת בכל מחיר כאבני יסוד בזהות הישראלית הקולקטיבית. מכאן נוכל לשער כי עבור מתבגרים ישראלים תעלה החשיבות של הזהות הלאומית בעת מלחמה. ואכן, במחקר על בני נוער שנערך באירופה ובישראל (אור, שגיא ובר-און, 2003), יהודים ישראלים ופלסטינים, בשונה מאירופאים, היו בעלי מוכנות רבה יותר להצדיק מלחמה. החוקרים סברו כי האמונה בצדקת המלחמה והחשיבות שנותנים הצעירים לערכים של שייכות למדינה ולקבוצה האתנית מחזקות את כוח עמידתם מול מצבים של קונפליקט. אל מול האדרת הצבא והצדקת המדיניות הישראלית ההגנתית או הלוחמנית, שמאפיינת צעירים יהודים ישראלים רבים, מחקרים שבחנו את תפיסת הזהות האזרחית של צעירים ערבים בישראל, הצביעו על ביקורתיות רבה על המדינה, ובעיקר על התנהלותה הביטחונית. הצעירים טענו כי ישראל צריכה לשאוף לשלום ולוותר על לוחמנותה, ובמקום זאת – להפוך למדינה של שני עמים, שחיה בשלום עם שכנותיה (Ichilov, 2005). נוסף על כך, במחקרם של ליטבק-הירש, צייטין וזהר (Litvak-Hirsch, chaitin & Zaher, in press), שבחן את תפיסותיהם של צעירים ערבים ביחס לחברה היהודית-ישראלית, חלק גדול מהצעירים שרואיינו ציינו כי הם מבינים את הרוח הלוחמנית היהודית-ישראלית ורואים אותה כתוצר של טראומות שעברו היהודים בעבר, אך בד בבד הם מתנגדים למוטיב הלוחמני בזהות הישראלית ושואפים לחיות בשלווה ובשקט במדינת ישראל, תוך מציאת פתרון לאחיהם הפלסטינים מחוץ לגבולות המדינה.

במקביל להזדהות הלאומית כמשאב להתמודדות עם החרדות שמעוררת המלחמה, חוקרים הצביעו על האפשרות של מתבגרים (כמו גם מבוגרים) להתמודד בזמן לחץ באמצעות רשת חברתית ענפה. סלומון, מיקולנסר והובפול (Solomon, Mikulincer & Hobfoll, 1986) הציגו את הדרך שבה רשת חברתית רחבה ותמיכה חברתית מעניקות ליחיד תחושה של שייכות והגנה ומאפשרות לצעיר לחוש עצמו בטוח יותר במצבים של חוסר ביטחון, כגון מלחמה. הקהילה מספקת גם מידע

עדכני ואפשרויות שיקום במידת הצורך. משאבים חברתיים וקהילתיים חשובים במיוחד למתבגרים שתופסים בתקופה זו בחייהם את הסביבה כמקור הזדהות וכבסיס לפיתוח זהותם (Kaniasty & Norris, 2004). ביליג וסורקראוט (2006) מחזקות הן את הממד האידאולוגי והן את זה הקהילתי, כמשתנים משמעותיים בתפיסת הביטחון של האדם בביתו וברצון להמשיך ולהתגורר באזורים מאוימים. לטענתן, החיבור של היחיד לביתו ולאדמתו המונע מטעמים אידאולוגיים, יוצר משאב התמודדות במצבי סכנה לצעירים ומבוגרים. להד ובן נשר (2005) וכן להד ועמיתיו (Lahad, Shacham & Niv, 2000) טענו כי התמודדות מורכבת משילוב של דרכים שונות, וכל אדם עשוי ליצור ממשאבי התמודדות העומדים בפניו שילוב שונה, המתאים לו אישית.

לסיכום, מהמובא לעיל ניתן לראות כי הספרות המחקרית מצביעה על כך שצעירים החשופים לסכנות המלחמה מפתחים דרכי התמודדות שונות. צעירים אמנם עשויים להיפגע כתוצאה מחשיפה למלחמה, אך עם זאת, מחקרים רבים מצביעים על יכולתם של רוב הצעירים להתמודד עם אימת המלחמה (Kline & Mone, 2003; Shaw, 2003). עד כה התייחסנו לתפיסות ודרכי התמודדות עם מצב מלחמה של מתבגרים בכלל ושל מתבגרים ישראלים בפרט, אך השאלות שלנו התייחסו למתבגרים בני מיעוטים והיו: מה קורה למתבגרים בני מיעוטים בזמן מלחמה, כיצד הם תופסים את זהותם ביחס לקבוצת הרוב, ומהם משאבי ההתמודדות שלהם נוכח הסכנה?

זהות ומתבגרים בני מיעוטים

ניתן לראות מתבגרים באשר הם כבעלי זהות שולית בשל מיקומם החברתי על סף ההשתייכות המלאה לחברה הבוגרת. מיקום זה מוביל לבחינת שאלות של זהות, הן במישור האישי והן ברמה הקולקטיבית (אריקסון, 1961). תקופת חקירה זו חיונית במיוחד עבור מתבגרים ממיעוטים אתניים, משום שהם צריכים לבחון זהויות שונות ולשלב ביניהן על מנת ליצור להם זהות יציבה. חוקרים (Frisen & Hjort, 2006) מדגישים את גיל ההתבגרות כתקופת שיא, שבה יש עיסוק מיוחד בפיתוח זהות בקרב בני מיעוטים. הלמס (Helms, 1990), שחקרה התפתחות של זהות אתנית קולקטיבית אצל מיעוטים, ציינה כי הגורם העיקרי להתפתחות הזוהי האתנית נובע מהמפגש של האדם עם זהותו דרך המפגש שלו עם ה"אחר".

מודל התפתחותי הגורס שלביות בהתפתחות זהות של מיעוטים הוצע על ידי קים (Kim, Lee & Kim, 1981), בהתבסס על מחקר בקרב מיעוטים אסיאתים בארצות הברית. לפי מודל זה, בסביבות גיל 3–4 מתפתחת מודעות ראשונית לנושא האתני, המתאפיינת בהזדהות עם קבוצת הרוב. לאחר מכן, סביב שלב ההתבגרות והבגרות המוקדמת, יש התעוררות של מודעות פוליטית, המובילה לחיבור מחדש למקורות התרבותיים של המיעוט ולכעס כלפי בני קבוצת הרוב. סופו של התהליך מתבטא בתחושה של נוחות עם הזהות הכפולה, תוך מודעות לשונות וכבוד ל"אחרות".

באשר היא. הלמס (Helms, 1990), שהציעה מודל דומה בהקשר להתפתחות הזהות האתנית אצל שחורים בארצות הברית, ציינה שבמעבר בין השלב הראשון של המודל שלה, שהוא שלב של אידאליזציה של הלבנים ורצון עז להידמות להם, לשלב השני, שהוא ההיתקלות במציאות המרה ובהכרה שאי-אפשר להיות לבן, יש חוויה של תסכול וזעם, שתוביל במקרה הטוב להתחלת החיפוש מחדש אחרי הזהות השחורה, ובמקרה הרע – לאלימות ולאבדן. סו וסו (Sue & Sue, 2003), הוסיפו וטענו כי בתהליך פיתוח הזהות של בני מיעוטים, המתבגרים עוברים חוויה של דיכוי בשעה שהם נאבקים להבין את עצמם, את תרבותם, את התרבות המדכאת ואת הדינמיקה בין שתי התרבויות. על פי מודל זה, בשלב הראשון, "שלב הקונפורמיות", מתייחס היחיד בן המיעוט לתרבות שלו כבלתי מוערכת ולתרבות הדומיננטית כמוערכת, בשלב השני, "דיסוננס והערכה", מתעורר קונפליקט בין תחושות ההערכה וחוסר ההערכה כלפי תרבות המיעוט ותרבות הרוב. ב"שלב ההתנגדות" היחיד מתחבר אל תרבותו ומאדיר אותה, ובמקביל – מביע חוסר הערכה והתנגדות לתרבות הרוב. "שלב האינטרוספקציה" מתאפיין בחקירה פנימית ובקונפליקט בין הצורך להיות נאמן לעמדות הקבוצה שאליה היחיד משתייך לבין הרצון להבעה אישית וההכרה בכך שיש לקבוצת הרוב יתרונות וחסרונות. השלב האחרון במודל, "המודעות האינטגרטיבית", מאופיין ביכולת של היחיד להתגמש ולקבל גם את תרבותו וגם את תרבות הרוב, תוך התפתחות אישית.

בישראל, גאנס (1997) סבר, כי צעירים בני מיעוטים ערבים סובלים לעתים מבלבול וחוסר בהירות ביחס לזהותם, ואלו קשורים בארבעה מעגלי זהות: המעגל האישי – הקשור ליחסים בינם לבין עצמם; המעגל הישראלי – הקשור ליחסים בינם לבין היהודים בישראל; המעגל האזרחי – הקשור ליחסים בינם לבין ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; המעגל החיצוני – המתקשר ליחסים לאומיים בינם לבין העם הערבי שמחוץ לישראל. כל אחד ממעגלי הזהות הללו עלול ליצור חוסר יציבות בתהליך הבניית הזהות, שהוא ממילא עדין ולא יציב בגיל ההתבגרות. חלבי (2006), שחקר את הזהות הדרוזית אצל מבוגרים צעירים, ציין כי הבלבול וסימני השאלה המאפיינים את הזהות הדרוזית – האמביוולנטיות ביחס לערביות מצד אחד ולישראליותם מהצד השני – מלווים את הצעירים גם מעבר לגיל ההתבגרות לבגרות המוקדמת.

על אף הקשיים והאתגרים העומדים בפני הצעירים בני המיעוטים בהבניית זהותם, מחקרים הצביעו על היכולת של רבים מבני קבוצת המיעוט לפתור את האתגר ההתפתחותי באופן המאפשר להם להזדהות הן עם המרכיב האתני והן עם המרכיב הלאומי בזהותם המתפתחת, ללא קונפליקט בין שני מרכיבי הזהות (Berry, 1997). גונג (Gong, 2007) בחן את הנושא בקרב צעירים בני מיעוטים שונים בארצות הברית והצביע על יכולתם לחוש תחושות שייכות וגאווה הן כלפי הזהות הלאומית והן כלפי המאפיינים המייחדים אותם כמיעוטים. הוא סבר כי תפיסת הפרט את עצמו כאמריקני ובן מיעוט גם יחד היא תפיסה אינטגרטיבית של זהות יציבה.

על רקע הספרות שלעיל, נשאלות השאלות: מה קורה לזהות של מיעוטים בזמן מלחמה? האם המודל הדואלי של זהות לאומית ואתנית יכול להמשיך להתקיים גם בזמן מלחמה, ואם כן איזה אופי הוא נושא?

בני מיעוטים במלחמה

מצב מלחמה גורם לחידוד מאפייני הזהות (מילגרם, 2000; Punamaki, 1996), ובעיקר בקרב מתבגרים (Errante, 1997). עם זאת, השפעת המלחמה בולטת בקרב מיעוטים, במיוחד בקרב מיעוט שקבוצת ההתייחסות או קבוצת המקור שלו הופכות בעת המלחמה לאויב המדינה שהוא חי בה. המחקרים המועטים המתייחסים לנושא זה מראים כי בעת מלחמה, מדינות, ובעיקר הציבור המרכיב אותן, מפתחים יחס שלילי כלפי מיעוטים, ובמיוחד כלפי מיעוט אויב (McDonald, 2006). חוקר נוסף (Panayi, 1991) מתאר את היחס השלילי של הבריטים כלפי המיעוט הגרמני הגדול בקרבם בימי מלחמת העולם הראשונה, ושנהב (2003) מתאר את היחס השלילי אל יהודים במדינות ערב בעת מלחמות ישראל אל מול מדינות אלו. עם זאת, חוקרים סבורים שמלחמה אמנם עשויה להוביל לדחיקה במעמד המיעוטים מחד גיסא, אולם מאידך גיסא, מיעוטים, ואפילו כאלו הנחשבים ל"אויב", עשויים לזכות בניידות חברתית אם יזדהו עם קבוצת הרוב במהלך המלחמה (Rousseau & Blauvelt, 1998).

המיעוט עצמו עשוי לבחור לתמוך במדינת האויב שאליה הוא קשור אתנית, להימנע מהבעת דעה פוליטית או לתמוך במדינה שבה הוא חי. בר-טל וסטוב תיארו לדוגמה בני מיעוט יפני בארצות הברית, שנלחמו במלחמה העולם השנייה בצבא האמריקני והציגו עמדה פטריוטית אמריקנית (Bar-Tal & Staub, 1997).

בישראל, לאורך השנים ובהקשר של מלחמות שונות, הביעו בני המיעוט הערבי-פלסטיני (אזרחי ישראל) הזדהות עם ה"אחר" הערבי, שנתפס כאויב (אוסצקי לזר, 2006). מגמה זו התחדדה במלחמה האחרונה, כשחלק מהמיעוט הערבי בישראל הביע הזדהות ותמיכה במלחמה של החיזבאללה בישראל (גאנס, 2006). בניגוד לדעה שרווחה בקרב אזרחי ישראל הפלסטינים, רוב הערבים ממוצא דרוזי, וכמוהם הبدوזים והצירקסים, הביעו תמיכה במדינה בזמן המלחמה (אוסצקי לזר, 2006).

הספרות כוללת התייחסות מועטה למדי לתפיסות של זהות לאומית בקרב מתבגרים בני מיעוטים בזמן מלחמה, תוך התמקדות בשאלת השינויים המתחוללים בקרב בני המיעוטים ביחס אל מדינת הרוב כתוצאה מן המלחמה. מחקר שבחן תפיסות של בני נוער עירקים ב-2004 הצביע על כך שבעוד שרוב הצעירים הביעו הזדהות חזקה עם הלאום והמדינה העירקיים, בקרב צעירים בני מיעוטים הזדהות זו הייתה חלשה יותר (Carlton-Ford, Morten & Tabatabai, 2008).

ניתן לשער כי לבחירה באחת מהחלופות – התקרבות או התנתקות מעמדת המדינה בעת מלחמה – יש השלכות על זהות המיעוט, ובמיוחד על הזהות המתפתחת

של המתבגרים. כאמור לעיל, זהות כפולה של בני מיעוטים מתבססת על איזון עדין בין היות הפרט חלק מהרוב ובין השימור של זהותו הייחודית והבדלנית (Hammeck, 2008). במצבי מלחמה, כאשר בן המיעוטים נדרש לקבלה או דחייה של עמדת הרוב, עשוי להיווצר ערעור של איזון זהותי מתהווה ושברירי זה. כך, במקרה של מתבגרים ערבים בישראל, שחווים מורכבות בהבניית זהותם באופן כללי (גאנס, 1997), בחירה בהזדהות עם המדינה בעת מלחמה עשויה לערער על התפיסות הקולקטיביות הפלסטיניות, בעוד שדחיית עמדת המדינה עשויה להתנגש עם הקבלה העצמית כאזרח בתוכה. ערעור זה יכול לבוא לידי ביטוי בבלבול ביחס לשאלה "מי אני" של הצעיר הערבי. במקרה של הצעיר הדרוזי, שאלת ההזדהות עשויה להיות מורכבת לא פחות, משום שלמול הייחודיות הדרוזית מצד אחד והשותפות בשפה ובתרבות עם הערבים מהצד השני, עומדת ברית הדמים עם היהודים הישראלים, הבאה לידי ביטוי בהיות הדרוזים חלק מהצבא הישראלי הנלחם בערבים.

מעניין עם זאת לציין כי מחקרים שעסקו במצוקה והתמודדות בקרב בני מיעוטים בישראל בעקבות חשיפה למלחמות ואירועי טרור, הצביעו על כך שצעירים ערבים אינם שונים מצעירים יהודים במדדי המצוקה שלהם בעקבות חיים בצל טרור ומלחמות, וכי בסך הכול, מדדי המצוקה שלהם אינם גבוהים ומצביעים כנראה על יכולת התמודדות טובה עם מצבי לחץ וסכנה (כהן, עיד והבר, 2004).

לסיכום, מלחמה היא מצב קיצוני המעורר צורך בהסתגלות ופיתוח מנגנוני התמודדות בקרב האוכלוסייה כולה. דרכי ההתמודדות האלו עשויות להיות מורכבות יותר עבור אוכלוסיות מסוימות, כגון בני מיעוטים, בשל מערכות היחסים בין הרוב למיעוט. מלחמה יכולה להוביל לקיטוב והקצנת עמדות שליליות של שני הצדדים, אך היא יכולה גם ליצור הזדמנות להתקרבות של צד אחד או של שני הצדדים.

במקרה של מתבגרים, ובעיקר זכרים, מלחמה עשויה לעורר תחושת בלבול בשל השלב ההתפתחותי שבו הם נמצאים. הצעירים מודעים לפוליטיקה ולטכנולוגיה המעורבות במלחמה, אך עדיין צעירים מכדי להשתתף במלחמה או להשפיע עליה. עבור מתבגרים בני מיעוטים שנמצאים בתקופה של הבניית זהות, חוויית המלחמה עשויה להעצים את ההתייחסות לנושאים אלו ולעורר מחשבות ורגשות שונים ביחס לעצמם כמיעוט וביחס לרוב. המתבגרים הדרוזים, המהווים חלק מהמיעוט הדרוזי בישראל, מתמודדים עם מעמד החברתי השולי ומוצאים את עצמם בתוך תהליך של בחירה מתמדת בין זהויות. הם נדרשים להציג לעצמם את זהותם הייחודית ולהגן עליה בעיקר בפני עצמם, אך גם מול הסביבה שבה הם חיים.

שאלות המחקר

על רקע ייחודי זה בחרנו לברר את תפיסות המתבגרים הדרוזים באשר לזהות ושייכות ולהתמקד בנושא שלא נחקר בעבר – בחינת זהות ושייכות אלו בזמן מלחמה. השאלות שהנחו מחקר זה הן:

מהם מרכיבי הזהות של המתבגרים, וכיצד הם מגייסים כל אחת מההזדהויות השונות המוכלות בזהותם כאמצעי התמודדות בזמן המלחמה?

יתרה מכך: מחקר זה מנסה לענות על השאלות, מדוע בחרו הצעירים הדרוזים להזדהות בעצמה עם המרכיב הישראלי בזהותם, במקביל למרכיב הדרוזי, וכיצד זהות והשתייכות אלו עזרו להם בהתמודדות עם חוויית המלחמה.

מהלך המחקר

בקיץ 2006, תוך כדי מלחמת לבנון השנייה, נפגשנו עם צעירים דרוזים וראיינו אותם. המפגשים נערכו במסגרת של מחנה נוער שאורגן בזמן המלחמה באזור הדרום. מחנה זה קלט מדי שבוע קבוצות של כמאה צעירים, משניים—שלושה יישובים צפוניים שונים בכל פעם. בכל יישוב, העירייה או המועצה המקומית קיבלו מכסה של מקומות לקייטנה וחילקו אותם בין נערי היישוב על פי אמות מידה של השלטון המקומי. מטרת הקייטנה הייתה כפולה: להפעיל את הצעירים ולגרום להם הנאה באווירת הקיבוץ, ובו בזמן להרחיקם מיישוביהם, שהוגדרו כמסוכנים. רוב הצעירים שראיינו הגיעו מכפר שמרביית תושבי דרוזים ומיעוטם ערבים נוצרים ומוסלמים. תושבי מתפרנסים מחקלאות, בעיקר מגידול טבק וזיתים, ומעבודות חוץ, בעיקר בשירותי הביטחון, והם נמצאים במעמד סוציו-אקונומי בינוני-נמוך. אף שלמחנה הוזמנו בנים ובנות, מכסת המקומות שהוענקה ליישוב התמלאה בנערים בלבד. הנערים ומדריכיהם הסבירו בחירה זו בכך שלפי המסורת הדרוזית, אין זה מקובל לשלוח בנות ללינה מחוץ לבית.

הנערים שהגיעו למחנה היו בני 12–17, והם שהו מתחילת המלחמה בכפריהם, חשופים לפגיעתם של עשרות טילים שנורו על ידי חיילי החיזבאללה לעבר צפונה של ישראל. בתים רבים בכפר נפגעו, כמו גם מקום תפילה הקדוש לדרוזים. עשרות מתושבי הכפר לקו בהלם ובחרדה ונוקקו לטיפול רפואי ונפשי. מספר אנשים נפגעו פגיעות פיזיות. בכפר ותיק זה המקלטים מועטים, משום שמרבית הבתים נבנו לפני חקיקת החוק הלאומי להתגוננות אזרחית ב-1991, שהייב מקלטים ביתיים. בזמן המלחמה, האזעקה שהייתה אמורה להורות לתושבים לרדת למקלטים בשל סכנת מתקפת טילים מתקרבת, לא פעלה במשך שבועיים, והתושבים נאלצו להסתייע באזעקה שבאה מיישוב יהודי סמוך, על מנת לדעת מתי להיכנס למקלטים. עם זאת, בעוד שרבים מתושבי היישובים היהודים נמלטו דרומה בשל הטילים, מרבית תושבי הכפר נשארו בבתיהם. ניתן לשער כי הדבר נובע משילוב בין האפליה השוררת בחברה הישראלית ביחס לבני מיעוטים, ובתוכם הדרוזים, לבין גורמים כלכליים ותרבותיים בתוך העדה. נראה שהאפליה התבטאה בכך שהדרוזים הוזמנו פחות להתארח בבתי היהודים תושבי המרכז, בהשוואה לתושבי הצפון היהודים, והמצב הסוציו-אקונומי של מרבית המשפחות ככל הנראה לא אפשר להם להימלט. עם זאת, גם מאפיינים תרבותיים, כגון החיבור לכפר ולאדמה, הניעו רבות מהמשפחות הדרוזיות להישאר בכפרם, למרות הסכנה. עם זאת חשוב לציין, שהמחנה שבו שהו

הצעירים הדרוזים שהשתתפו במחקר מומן על ידי גורמים התנדבותיים, והוזמנו אליו צעירים יהודים ובני מיעוטים מהצפון.

במהלך שהותם של הצעירים הדרוזים במחנה, נפגשנו ושוחחנו עמם ביחידות ובקבוצות קטנות. בהתבוננות בהתארגנות הפנימית בקבוצה בלטה מאוד המשמעת הגבוהה והכבוד שרכשו למדריכים, צעירים בני 17 מהכפר, ולמבוגר היחיד ששהה עמם. הם היו מנומסים וממושמעים ונשמעו לבקשות הצוות החינוכי. עם זאת, הם נהנו מאוד, כמו שאר בני הנוער היהודים ששהו במחנה, להאזין למוזיקה בקולי קולות, להשתובב ולהינות מהפעילויות המוצעות. גם הם, כמו בני הנוער היהודים, היו קשובים מאוד לחדשות ששודרו בעברית באופן קבוע מהטלוויזיה שעמדה במקום מרכזי במחנה, וצמודים למכשירי הטלפון הניידים, שנשאו אתם לכל מקום. הצעירים דיברו בינם לבין עצמם בערבית, אך תקשרו עם הצוות ועם צעירים יהודים מהאזור בעברית שוטפת.

במסגרת המחקר נפגשנו עם בני הנוער במשך שבוע על בסיס יום יומי וראיינו כחמישים צעירים בקבוצות קטנות (שניים–חמישה משתתפים) וביחידות. הראיונות נערכו בעברית, שפה שאותה הם דוברים מצוין אף שאינה שפת אמם. בראיונות, שנערכו באווירה פתוחה, לרוב בישיבה בחוץ בפינות שקטות ותוך התערבות מזערית מצדנו, ביקשנו מהצעירים לספר על חוויות המלחמה שלהם והעלינו שאלות הנוגעות לאופן שבו הם מגדירים את זהותם בכלל, ובמיוחד על רקע המלחמה. הצעירים שמחו להתראיין ולהביע את עצמם. תמלילי הראיונות וקבוצות המיקוד (Morgan, 1997) נותחו על ידי כל אחת מהחוקרות בנפרד, תוך שימוש בגישתן של ליבלך ועמיתותיה לניתוח תוכן (Liebllich, Tuval & Zilber, 1998), והוצאו מהם התמות המרכזיות. הניתוח משלב התייחסות הוליסטית לטקסט עם מעקב אחר תמות ספציפיות שעוברות כחוט השני לאורך הראיון וניתוח שלהן. במקביל נערך ניתוח לשוני (Tobin & Contini Morava, 2000), שמטרתו חיזוק הניתוח התוכני באמצעות איתור דגשים סמנטיים שחוזרים על עצמם בראיונות. בשלב השני נבחנה מהימנות בין שופטים באמצעות השוואת הניתוחים של שתי החוקרות ונבחרו מספר תמות שלגביהן הייתה הסכמה מלאה. הממצאים מבוססים על תמות אלו.

ממצאים

הפחדים ודרכי ההתמודדות עמם

תגובות הצעירים שראיינו בזמן המלחמה אופיינו בחשש כבד מפני אימת הטיילים. חלק מהצעירים נתנו ביטוי מילולי לפחדים שחוו. כך, לדוגמה, תיאר חסן בן ה-14 את הפעם הראשונה שחווה את אימת המלחמה: "כשנפלה הקטיושה הראשונה הכול רעד, חשבתי על הכפר, על ההרוגים, אלוהים לא רוצה לפגוע בנו, אבל יש חרדה". עבד, גם הוא בן 14, תיאר את המצב ברוח דומה: "אין אצלנו חדר ביטחון,

יש מקלט אבל זה רחוק, פחדתי מהטיל, גם עכשיו קשה לי לישון בלילה, קשה לכולנו לישון, עוברים עלינו הרבה דברים, ואז בלילה אנחנו מתחילים לחשוב על הדברים ומפחדים. אנחנו רואים את הטילים, והם באים אלינו, כדור של אש. כל הזמן יושבים ומפחדים. במקלטים שלנו אין כלום, זה ממש לא נעים, כאילו רק לחכות שיפלו הטילים". גם נסיב, בן ה-17, שהגיע למחנה כמדריך, תיאר את פחדיו: "היה חודש של פחד, כשיצאנו מהבית תמיד נפלה קטיושה. כולם במתח. הקטיושה האחרונה נפלה ממני שלושים מטר וחמישה מטר מדוד שלי, וחבר שלי מתרשיחה מת מקטיושה, ואז הבנתי שאין מה לזלזל, גם אני יכול למות". בתגובה לפחדים הפגינו הנערים דרכים שונות של התמודדות.

התמודדות המסתמכת על משאבים אישיים פעילים

ראשית, כבנים מתבגרים, רבים מהם ניסו לאמץ סגנון התמודדות פעיל, שהתבסס על פעילות סקרנית של צפייה בטילים שנפלו על בתיהם ואיתורם. ג'מיל, בן ה-14, תיאר בחיות רבה פעילויות שכאלו: "חיכינו שנדע איפה תיפול הקטיושה, זה כיף, סקרנות, עשינו את זה הרבה פעמים. כמעט 60 קטיושות, 56 קטיושות נפלו בתוך הכפר. ויותר מ-50 קטיושות מסביב לכפר במרחק של 100–200 מטרים... קטיושה ראשונה הייתי בבית משחק במחשב ושמעתי בום. כולם הלכו – סקרנים, ילדים. כולם הלכו לראות את הקטיושה. היא נפלה בשני מקומות – אחד אצל קרוב שלי ואחד אצל דוד שלו, כמעט כמעט הרסה את הבית של דוד שלו ועשתה הרבה נזק. היא פגעה בכלוב של הציפורים". בעוד שג'מיל מציג את הצפייה בטילים כמעט כהמשך ישיר של משחק המחשב שבו היה עסוק בעת הנפילה, עבור נערים אחרים ההתמודדות האישית עם הטילים התבססה על היכרות מעמיקה עם הסוגים השונים של הטילים ומיונם. נסיב, בן ה-14, סיפר: "יש חיבר – פאגיר 1, [ויש] זילזל, אבל הוא לא מגיע עד לכפר שלנו. נפל אצלנו פאגיר 1 במקום הקדוש. אנחנו מכירים את כל הטילים מהחדשות". ואכן, עבור רבים מהנערים, דרך נוספת להתמודדות כללה צפייה מוגברת באמצעי התקשורת לשם ליקוט מידע רב ככל האפשר על המתרחש. נסים, בן ה-14, תיאר בריאיון: "טלוויזיה, רואים חדשות. רואים גם ירדן, אל ג'זירה... כל הזמן אנחנו ראינו חדשות. וגם דברים אחרים. הרבה חדשות באל ג'זירה". הצפייה המרובה בחדשות, לרוב באלו המשודרות מתחנות ערביות, מעוררת שאלה ביחס לזהותם ולעמדותיהם של הצעירים. כדוברי ערבית, ניתן להניח שההאזנה לתחנות ערביות הייתה נוחה להם ואפשרה איסוף מידע זמין וקליט. עם זאת, בזמן המלחמה תחנות אלו ייצגו פעמים רבות את ה"אויב", כלומר הציגו עמדות אנטי-ישראליות. מכאן שניתן להניח שהצעירים נחשפו למידע כפול – פרו-ישראלי מתחנות ישראליות ואנטי-ישראלי מתחנות ערביות. נשאלת השאלה, כיצד השפיעה עליהם החשיפה למידע זה, שהיה סותר לעתים. מהראיונות נוצר הרושם שהצעירים הדגישו את העמדות הפרו-ישראליות שלהם, ולא נתנו ביטוי לעמדות אחרות, שככל הנראה היו חשופים גם אליהן. ייתכן שמדובר בבחירה מודעת של הצעירים להציג רק פן אחד בזהות, מאחר שהמראיינות היו יהודיות ישראליות

והמחנה היה ממוקם ביישוב יהודי. אך ייתכן גם כי השיח החד-ממדי, שאינו מציג מורכבות או סתירה פנימית בין מרכיבי הזהות הדרוזיים לבין מרכיבי הזהות הישראלים, הוא תוצר של חינוך וקורות דומיננטיים. בקשר לאלו נרחיב בדיון.

התמודדות המסתמכת על משאבים חברתיים וקהילתיים

במקביל להתמודדויות אישיות פעילות, כגון אלו המתוארות לעיל, ניכר מדברי הנערים כי משאבי התמודדות חברתיים-קהילתיים היו משמעותיים מאוד עבורם. כך, אסאם, בן ה-15, תיאר את חשיבות הקהילה עבורו במיוחד בעת המלחמה: "זה מקום קטן, כל אחד מכיר את השני, זו כמו משפחה אחת גדולה, אנחנו דואגים אחד לשני, רצים לבית של מישהו, לראות שהכול בסדר, כי אנשים נפגעו מרסיסים וגם מחרדה". גם נסיב, בן ה-17, הציג את חשיבותה של התמיכה הקהילתית בעיניו: "כולם במתח, כל אחד פוחד על השני בכפר שלנו, כולם מתעניינים, כולם דואגים, איפה נפלה קטיושה, על מי נפלה". כשנאלץ, לצערו, להתמודד עם מותו של חבר במלחמה זו, הדגיש נסיב את חשיבותה של הלכידות הקהילתית להתמודדות: "אני איבדתי חבר, התקשרו אליי להגיד לי... שהוא מת. ממש לא ידעתי מה לעשות עם עצמי, הלכתי הביתה, התחלתי לבכות, ואחר כך הלכתי לבית של ההורים שלו, והלכנו כולנו להלוויה, זה היה עצוב מאוד (שתיקה)".

התמודדות המסתמכת על משאבי הזהות והאמונה הדרוזיים

נוסף על התמיכה הקהילתית, אשר הוצגה כמשאב להתמודדות גם בקרב אוכלוסיות אחרות, למשל אוכלוסיית צעירים יהודים (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008), רבים מהנערים הדגישו את הזהות הדרוזית ואת האמונה הדרוזית באל ובהשגחה העליונה כאמצעים להתמודדות עם הקושי הרגשי בזמן המלחמה. אף שרוב בני הנוער הדרוזים תפסו את עצמם כלא דתיים, רבים מהם גייסו את האמונה באלוהים כהגנה מפני החרדה ואי-הוודאות. האמונה הדתית התעצמה בעת המלחמה, ובו-זמנית, היא היוותה תמיכה פסיכולוגית בפרט וחיזקה את הלכידות העדתית. חסן, בן ה-14, תפס את האמונה כמגנה עליו: "אני מאמין שזה בזכות אלוהים. אם אלוהים רוצה שאני אמות, אני אמות, אם לא – אז לא, אבל הוא שומר עלינו, על המשפחה, על הכפר... הבית שלי זה אבא ואימא, הם דתיים, והם אמיצים במלחמה. אני הייתי פחדן בהתחלה, אבל ההורים שלי מאמינים באלוהים, והם חיזקו אותי". נאסר, בן ה-17, הדגיש את המקום של האמונה בהתמודדות עם הפחד: "אני מאוד מאמין באלוהים, למרות שאני לא דתי, אבל מאמין באלוהים, כל הדרוזים מאמינים באלוהים, וזה עוזר לנו. כשאני שומע את האזעקה, אני אומר: 'אלוהים ישמור עלינו', ואני מאמין שהוא ישמור, אז זה עושה לי טוב האמונה". האמונה נתפסה כחלק מהזהות האישית, אך גם כמאפיין משותף ל"כל הדרוזים". היא בלטה בעיקר על רקע הפחדים שעוררו בצעירים הפגיעות בכפר, כמו גם התחושה שהכפר לא ממוגן דיו. "זה מקום טוב לגור בו, אבל לא בטוח – אין מקלטים וממ"דים, אבל אנחנו מאמינים באלוהים" (עומאר, בן 14).

לפיכך, הנערים שילבו בדבריהם את האמונה בגורל יחד עם ביטויים מעשיים של התגוננות. לדוגמה, נסיב בן ה-15 ביטא את השילוב בין האמונה להתמודדות המעשית באמרו: "העדה הדרוזית מאמינה שכל אדם יש לו את השעה למות. אם הקטיושה פגעה בנו, אנחנו נמות, אבל אנחנו נלך למקלטים ולממ"דים".

למרות הביטחון באל, כמה מהצעירים סיפרו בהערות אגב, כי האזעקה בכפר לא פעלה במשך כשבועיים בזמן המלחמה, וכי חלק גדול מבתי הכפר אינם מצוידים בחדרים ממוגנים, ולכן עבורם, הכפר לא היה מקום בטוח. כך ניתן לראות כי למרות הפנייה לאמונה הדתית כמשאב התמודדות, הצעירים המשיכו לחוש את הסכנה האובייקטיבית. בהקשר זה בלטה העובדה שהצעירים לא הביעו כעס או התמרמרות על השלטון המקומי, ש"הפקיר" אותם, חלקית לפחות, בזמן המלחמה. להפתעתנו, מעט מאוד מהמרוויינים התייחסו לכך שהאזעקה בכפר לא פעלה בתחילת המלחמה, וגם ההתייחסות לכך שרוב בתי הכפר אינם ממוגנים לא לוותה בהתרעמות על המדינה שאינה מגנה על אזרחיה. המתבגרים עשו כל שביכולתם לצייר תמונה אחידה, חד-ממדית, שהמוטו שלה הוא שהם אזרחים גאים, המתמודדים באומץ עם המצב הביטחוני הקשה.

האמונה בדת הדרוזית, שאותה הציגו הנערים כאמצעי התמודדות, שילבה בתוכה הדגשת הקשר לאדמה. אמונה זו הובילה לדיון שכיח בקרב הנערים באשר לחשיבות ההישארות על אדמתם על אף איום הטילים. אמיר, בן ה-16, תיאר: "זהה הבית שהיה של סבא וסבתא שלי, שהם הורים של אבא שלי. אני לא יכול לעזוב אותו, הוא נורא חשוב בשבילנו. זה הרגשה של כולנו, ככה אנחנו התחנכנו". הצעירים הדגישו שדרוזים לא מוכרים קרקעות, וכי הם מעבירים את הזכויות על הבית והאדמה מדור לדור. חסן, בן ה-17, ציין בהתרגשות: "בית זה חלק מהחיים, אצלנו בכפר לא מוכרים בתים וגם לא אדמות... אדמה שלנו היא חשובה מאוד, היא נשארת לנו. אם חס וחלילה ההורים מתים, נשארת לנו האדמה". הצעירים התייחסו לחיבור בין הבית לאדמה בהווה הדרוזית והדגישו את החשיבות של בתי הכפר ואדמותיו לזהותם, מעין חלק בלתי נפרד מזהותם ומהמסורת הדרוזית, שעליה גדלו. לדוגמה, סאהיב, בן ה-15, אמר: "אנחנו מאוד מחוברים לאדמות שלנו, אנחנו אף פעם לא עוזבים אותם, תמיד בונים בית על האדמות שלנו, ובקושי מוכרים אדמות, בעיקר בין המשפחות, בין קרובים בשביל בית. דרוזים תמיד קשורים לאדמות שלהם".

הצעירים התייחסו לסיטואציה של המלחמה וציינו כי במיוחד בזמן הזה, החיבור אל הבית והאדמה חשוב עבורם כדרוזים, והם לא ישקלו מעבר למקום מגורים בטוח יותר. למשל, שאדי (בן 13), אמר: "אף אחד בכפר שלנו לא יעזוב, אף דרוזי לא עוזב בית ואדמה". ואכן, משפחותיהם של בני הנוער היהודים שראיינו עזבו עם פרוץ המלחמה את יישוביהם, או לפחות שלחו את ילדיהן אל קרובים מחוץ לאזור המלחמה או למחנות שנפתחו לכלל תושבי המדינה. בניגוד אליהם, מרבית בני הנוער הדרוזים ציינו כי משפחותיהם סירבו לעזוב את הבתים או לשלוח את הילדים, ולכן היה זה המחנה היחיד שאליו יצאו במהלך המלחמה; כלומר, לאחר

חודש וחצי של חיים בצל המלחמה, זו הייתה הפעם הראשונה שהם עזבו את ביתם. אמירות אלו הדגישו את הכוח הנובע מהשתייכותם העדתית ומאמונתם בחשיבות ההישארות על האדמה גם בעת סכנה. הצעירים בחרו להתעלם מכך שבעוד היהודים תושבי הצפון הוזמנו להתארח אצל משפחות יהודיות במרכז ובדרום הארץ, הם עצמם הוזמנו פחות, או לא הוזמנו כלל, להתארח בבתים של אחרים. נראה שהיה חשוב להם להדגיש דווקא את החלקים שחיברו אותם לחברה היהודית הישראלית בזמן המלחמה, ולהמעיט בערך האפליה הנובעת מהיותם מיעוט בעל שונות דתית ותרבותית, או להתעלם ממנה.

התמודדות המסתמכת על חשאבי הזדהות לאומית ישראלית

מהראיונות עלה כי החיבור למדינת ישראל בקרב המתבגרים הדרוזים נבע לא רק מהקשר לאדמה, אלא גם מהעצמה שהם שאבו מתחושת ההשתייכות למדינה ובעיקר לצבאה, שנתפסו בעיניהם כחזקים, מגנים וצודקים. המתבגרים הדגישו את השתייכותם לחברה הישראלית, ואת המחויבות ההדדית בינם ובינה, אשר קיימת תמיד, ומתעצמת, לתפיסתם, בעת המלחמה. אף שעמדות פטריוטיות אפיינו את כלל בני הנוער שהשתתפו במחקר, דרוזים ויהודים, ניכר כי בקרב המתבגרים הדרוזים רעיונות אלו הובלטו והוקצנו עוד יותר יחסית למתבגרים היהודים.

הרוב המכריע של הצעירים הדרוזים שראיינו הדגישו בדבריהם תחושות של גאווה לאומית והשתייכות ללאום הישראלי. עבורם, שאלת הזהות הישראלית לא הייתה שנויה כלל במחלוקת. "אנחנו ישראלים גאים", ציינו סם ואמיר בני ה-16, וסם המשיך: "כי ישראל היא מדינה טובה, דמוקרטית, חזקה". אמיר הצהיר: "אנחנו ישראלים ונשאר ישראלים, זה לא משנה אם זו מלחמה או לא מלחמה". גימיל, בן ה-14, הוסיף וסיכם: "לא היינו רוצים להיות שייכים לכל ארץ אחרת... כי זאת ארץ דמוקרטית, כי זאת ארץ יפה וחזקה, במקומות אחרים דרוזים מתים במרעב, אבל אצלנו זה לא ככה". לבסוף, אדם, בן ה-15, זכה לתגובות נלהבות של הסובבים, באמרו כי המשתתפים במחנה הם "דרוזים ישראלים גאים, כי נולדו כאן, וישראל מדינה שלנו שמגנה עלינו... ואנחנו גם גאים בצבא שלנו. בלילה בלבנון האזרחים לא ישנים – יש הפצצות ובומים, אנחנו בלילה ישנים". הדגשה זו של ישראל כאפשרות הטובה ביותר עבורם במזרח התיכון מלמדת על ההיבט ההשתייכותי בזהותם. השאיפה להשתייכות באה לידי ביטוי גם בציון גאה של העובדה כי הדרוזים ככלל משרתים בצבא הישראלי. בהקשר זה ציין, נומר בן ה-15: "אצלנו כולם משרתים בצבא, ויש לנו גדוד אמין". מעניין לציין כי בעוד שהצעירים היהודים שילבו בשיח הפטריוטי שלהם גם ביקורת על התנהלות הצבא הישראלי בזמן המלחמה, ביקורת שהייתה מקובלת בשיח הישראלי הציבורי בזמן המלחמה (אוסצקי לזר, 2006), הצעירים הדרוזים הדגישו דווקא את חוזקו של הצבא ואת יכולתו להגן על אזרחי המדינה.

ברוח דומה ובהתאם לתפיסת ההשתייכות שלהם, ואף על פי שהספרות מצביעה על כך שקיימת במדינה אפליה של הדרוזים (דנה, 2000), הצעירים בחרו לציין כיצד

בעת המלחמה החברה הישראלית היהודית מחבקת ומקרבת אותם ואינה מציגה אותם כמיעוט מופלה. לדוגמה בקבוצת מיקוד שכללה צעירים בני 14–16 עלו הדברים הבאים על האופן שבו הם תופסים את החברה הישראלית ואת תמיכתה בתושבי הצפון בזמן המלחמה: "רוב האנשים אכפת להם, חברים של אבא שלי בנהרייה ועכו, אכפת להם, גם בתל אביב"; "המלחמה הזו מאוד מאחדת, תפסו לנו את כל הצפון". סם, שהיה חלק מקבוצת מיקוד אחרת, הוסיף: "אני חושב שבמלחמה הזו כולם היו מאוחדים ובעד המלחמה, 70% מהתושבים בישראל היו בעד, וזה נותן למדינה כוח"; ונסיב ציין כי במיוחד בעת המלחמה "המדינה אתנו בסדר גמור, לא מרגישים שונים". שני צעירים התגאו בכך שבעת מלחמה גם היהודים חשים תחושות אחדות עם הדרוזים, והדגישו זאת באמצעות התיאור הבא, שנתפס אצלם כהבעת דאגה אישית כלפיהם: "לפני כמה שבועות היינו בסופר פארם והייתה אזעקה ורצינו ללכת ולא נתנו לנו ללכת. נעלו את הדלתות ואמרו – אזעקה, לא יוצאים. לא אמרו: 'תלך'".

הדגשת הנערים את החיבוק שלו הם זכו מכלל החברה הישראלית מאששת את בחירתם בהזדהות עם הרוב כמשאב להתמודדות עם אימת המלחמה. מבחינתם, בתקופת המלחמה הם זכו להתייחסות מחבקת כתושבי הצפון – נפגעי מלחמה, ולא להתייחסות מבחינה – כדרוזים.

תחושת הלאומיות של הנערים שולבה עם נכונות ומחויבות למדינה, ואלו באו לידי ביטוי בהצהרות על תרומתם העתידית לביטחון הקהילתי והלאומי דרך השירות הצבאי. כמעט כל הנערים הביעו רצון להתגייס לצה"ל ולהילחם. חלקם קישרו רצון זה לתחושה של מחויבות למדינה. לדוגמה, אדם, בן ה-15, אמר: "אני רוצה להתגייס לצבא ולהגן על המולדת שלי". נסיב, בן ה-17, ציין כי לקראת הגיוס המתקרב "יצא לי הרבה פעמים לדבר על זה עם חברים, בעיקר בכפר בגלל שיש גם צעירים מוסלמים שאומרים לי ככה, מה אתה הולך לשרת בצבא, ואני אומר: כן, אני הולך לצבא, אני לא רק אשרת, אני אלך לשטחים וללבנון אם צריך, אני מוכן לההרג בשביל המדינה הזו. אני מרגיש שייכות, וגם גאווה, כי סבא שלי היה חייל, אבא שלי היה בצבא, בלבנון ב-1982 והם תמיד הגנו עלינו, ואני מרגיש שאני חייב להגן בחזרה על המדינה".

רני, בן ה-15, קישר בין התפיסה העדתית וזו הלאומית בהדגישו את הגיוס כמבטא את אומץ הלב שאותו מייחסת העדה הדרוזית לעצמה: "אני חושב על גיוס ליחידה קרבית, כי אנחנו הדרוזים אמיצים ומגנים על המדינה". באמירה זו מדגיש רני, כמו גם אחרים, את הדרוזיות כמגלמת תכונות בעלות ערך בחברה הישראלית, בעיקר בעת מלחמה, דוגמת אומץ ונכונות להקרבה. ניתן להסיק מכך כי רני וחבריו תופסים את עצמם כאזרחים ישראלים טובים במיוחד. בזמן מלחמה הדגשת שייכות קולקטיבית זו שימשה עבורם כמשאב התמודדות. תפיסתם את עצמם כחלק מקולקטיב רחב, בעל יכולת הגנה על אזרחיו, עזרה להם להתמודד עם הפחדים האישיים שלהם נוכח המצב הביטחוני הקשה.

מן הראיונות עולה כי הצעירים חשו והביעו חרדות נוכח המלחמה, אך הם מצאו דרכים ומשאבים להתמודד עם הקושי. במישור האישי, הצעירים נעזרו בהתמודדות פעילה, רצו למקלטים ולממ"דים (אם היו כאלה), יצאו ל"שטח" לסקור את האירועים ואספו מידע על המתרחש. במקביל להתמודדות הפעילה, הם שמו את מבטחם באלוהים. ברמה החברתית-קהילתית שירתה ההשתייכות העדתית שלהם כמשאב התמודדות חשוב. הם חשו עצמם חלק מקהילה אכפתית, מעין משפחה אחת גדולה, ודאגו ועזרו זה לזה במידת הצורך, הן במישור הרגשי והן מעשית. הזהות הדרונית הצדיקה ביתר שאת את ההישארות בבתיים ועל אדמתם ואת אי-עזיבתם על אף הסכנה, ונתנה להם כוח להתמודד עם המלחמה והשלכותיה. במעגל הרחב יותר, הצעירים בחרו להדגיש את המרכיב הקולקטיבי הלאומי בזהותם, קרי היותם אזרחי מדינת ישראל, כמשאב להתמודדות, מתוך תחושה שהשתייכות זו לקולקטיב הישראלי היא האפשרות הטובה ביותר עבורם והמגנה עליהם ביותר, ובעיקר בעת סכנה.

דיון ומסקנות

מאמר זה בחן את תפיסותיהם של מתבגרים בני מיעוטים ואת דרכי ההתמודדות שהם נוקטים בעת מלחמה. סוגיה זו הוצגה באמצעות מתבגרים דרוזים בזמן מלחמת לבנון השנייה, ב-2006. הממצאים הצביעו על כך שהמתבגרים עשו שימוש במספר משאבי התמודדות: אישיים, בין-אישיים, קהילתיים ולאומיים. השימוש במשאבים אלו עולה בקנה אחד עם הספרות הקיימת בתחום זה (להד ובן נשר, 2005; Dunham, 1983) – ובכללה – בהקשר של התמודדות מתבגרים בישראל עם מלחמה (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008). במישור האישי, המתבגרים נקטו סגנון התמודדות פעיל, רצו למקלטים ולממ"דים, אספו מידע, הן מהשטח והן מהתקשורת, ואף שרבים הביעו פחד וחרדה, נראה כי רובם התמודדו בהצלחה עם אימת המלחמה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרים שנערכו על אוכלוסייה יהודית שנחשפה למלחמות לאורך השנים (אילון ולהד, 2000).

במקביל, הצעירים נעזרו גם במשאבי התמודדות בין-אישיים וקהילתיים (Solomon et al., 1986). הם ציינו את השהות המשותפת עם בני משפחה וקהילה ואת שיתופם בחוויות ורגשות בעת המלחמה. כשדנו בחוויות המלחמה, הצעירים הדגישו את הרשתות החברתיות המפותחות שלהם בכפר ואת היכולת להיעזר בהן בעת הצורך. מחקרים בהקשר זה מצביעים על כך שמשאבים חברתיים וקהילתיים חשובים במיוחד למתבגרים, שתופסים בתקופה זו בחייהם את הסביבה כמקור הזדהות וכבסיס לפיתוח זהותם (Kaniasty & Norris, 2004).

בדומה לבני גילם היהודים, הצעירים הדרוזים עשו שימוש נרחב במשאבים של הזדהות לאומית וחיוזוק תחושותיהם והצהרותיהם הפטריוטיות (בן-עמוס ובר-טל, 2004; Punamaki, 1996). הם הפגינו עלייה במליטריזם והדגשת צדקת המלחמה (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008). בהקשר זה מעניין לציין כי למרות החשיפה שלהם

לאמצעי תקשורת ערביים (לדוגמה ערוץ אל-ג'זירה), שלרוב מציגים עמדה אנטי-ישראלית, הצעירים הדרוזים בחרו להציג פטריוטיזם ישראלי, וזאת בניגוד לחלק גדול מאזרחי המדינה הערבים, שלא צידדו בעמדת ישראל בזמן המלחמה (גאנס, 2006).

התוספת הייחודית של מחקר זה לספרות הקיימת היא העיסוק בהתמודדות ייחודית של צעירים בני מיעוטים עם אימת המלחמה. בהקשר זה בלט בראיונות עם המתבגרים הדרוזים השילוב של שני משאבי התמודדות המהווים מרכיבים מרכזיים בזהותם המתגבשת: המרכיב הלאומי הישראלי והמרכיב העדתי הדרוזי. מתוך ההיבט הלאומי בזהותם שאבו המתבגרים, בדומה למתבגרים יהודים בעת המלחמה, את תחושת התמיכה הציבורית, כמו גם את האמונה בעצמתו של צה"ל וביכולתו להגן עליהם ועל משפחותיהם. במקביל, הצעירים שאבו מהמרכיב העדתי שבזהותם גאווה בבני עדתם כלוחמים אמיצים ואמונה בחיוניות ישיבתם על אדמתם ובתמיכת האל, אשר יגן עליהם מאימת המלחמה.

ניכר כי השילוב שעשו הצעירים הדרוזים בין שני המרכיבים הללו, סייע להם בהתמודדות עם המלחמה, בעיקר בשל היכולת שלהם לתפוס את שני מרכיבי הזהות כמערכת תמיכה כפולה. תפיסה זו תואמת את המודל של גונג (Gong, 2007), אשר הצביע על יכולתם של מיעוטים לחוש שייכות הן לזהות הלאומית והן למאפיינים המייחדים אותם כמיעוט, ולהתגאות בשניהם גם יחד. הוא טען כי שילוב זה של שני מרכיבי הזהות מהווה תפיסה אינטגרטיבית של זהות יציבה.

עם זאת, ממצאי המחקר הנוכחי, המצביעים על היכולת של מתבגרים דרוזים לשלב בהצלחה בין שני מרכיבי הזהות, הלאומי והעדתי, ללא תחושה של קונפליקט ביניהם, אינם תואמים את המודלים ההתפתחותיים המציגים את התפתחות הזהות של צעירים בני מיעוטים (Helms, 1990; Kim et al., 1981; Sue & Sue, 2003). על פי מודלים אלו, גיל ההתבגרות בקרב בני קבוצת מיעוט מתאפיין בהתחלה של הזדהות עם המאפיינים הייחודיים לקבוצה זו, תוך יציאה נגד קבוצת הרוב, הנתפסת כמפלה ומדירה אותם, או במילים אחרות, בהצגת הסתירה שבין שתי ההזדהויות – זו של המיעוט מול זו של הרוב. בניגוד לספרות, בראיונות בלטה מאוד הזדהותם של בני הנוער הדרוזים עם קבוצת הרוב היהודית ונטייה להכחיש מרכיבים של אפליה, כמו לדוגמה העובדה שבכפרם לא פעלו האזעקות חלק מתקופת הלחימה ושהכפר עצמו לא היה ממוגן. המתבגרים הדרוזים בחרו להדגיש את החלקים המשותפים להם ולרוב היהודי הישראלי, תוך התעלמות ממרכיבי השונות. כך ניצלו המתבגרים את תחושת הביטחון שמעניקים להם שני מרכיבי הזהות, הדרוזי והישראלי, תוך התעלמות הן מחסרונותיהם והן מהסתירה הפוטנציאלית שבהם.

אפשר להסביר אי-התאמה זו לספרות הקיימת כתוצאה של שילוב מרכיבים התלויים במצב עם מרכיבים קבועים. ראשית, ניתן לשער כי סיטואציית המלחמה יצרה חיזוק של המרכיבים הלאומיים בזהותם של הצעירים. בשל אימת המלחמה

המתבגרים נתלו גם בכוחה של הזהות הלאומית כאמצעי להתמודדות עם הפחד שעוררו בהם המלחמה והשלכותיה. הם תפסו את הצבא כמגנם המרכזי וחשו צורך להזדהות עמו ולתמוך בו. כמו כן, אמונה בלאום הישראלי סיפקה למתבגרים כלי התמודדות משמעותי, שנבע מהאמונה כי הם משתייכים לצד ה"צודק" והמותקף. לאלו התווספו הסיטואציה הייחודית של השהייה במחנה, רחוק מהבית, והרצון להיאחז בחלקים המחברים אותם לרוב היהודי, שניהל את המחנה. בהקשר זה עולים ממצאי המחקר הנוכחי בקנה אחד עם מחקרים שהצביעו על הצורך של מתבגרים בזמן מלחמה להדגיש את שייכותם לקבוצת הפנים ולהדיר את ה"אחר". חוקרים הצביעו על הצורך של צעירים לחזק את ההערכה העצמית שלהם דרך מרכיבים של זהות והשתייכות ללאום, לדת ולקבוצה אתנית מסוימים, צורך אשר מובלט בזמן של סכנה (Pyszczynski et al., 2003). במקרה זה האחר נתפס כ"אויב" המשותף, החיזבאללה. נוסף על כך, בחלק מהראיונות ציינו הצעירים גם את השונות שלהם מבני הכפר המוסלמים, שאינם מתגייסים לצבא הישראלי, ובכך הדגישו את הדמיון שלהם לרוב היהודי. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם טענותיהם של רוסו ובלוול (Rousseau & Blauvelt, 1998), הסבורים כי בעוד שמלחמה עלולה להוביל לדחיקה במעמדם של מיעוטים, בכל זאת, אפילו מיעוט הנחשב ל"אויב" עשוי לזכות בניידות חברתית, אם יזדהה במהלך המלחמה עם קבוצת הרוב. על רקע זה ניתן להסביר את שאיפתם של המתבגרים להציג את עצמם כפרטים ואת העדה הדרוזית בכלל כ"ישראלים טובים במיוחד", קרי לוחמים אמיצים, פטריוטים ומוכנים להקריב את עצמם למען המדינה.

גורם נוסף שעשוי להסביר את הבחירה של הצעירים שלא לדחות את קבוצת הרוב (או לפחות להיות בקונפליקט בין הזדהות ודחייה של קבוצת הרוב, כפי שמצופה מהם בגילם), הוא החברות הייחודי שלו הם זוכים כדרוזים בישראל. מערכת החינוך הדרוזית בישראל הובנתה כך שתדגיש ערכים של לאומיות ואת חשיבותו של צה"ל, בעיקר לתלמידיה הבנים, במקביל לייחודיות הדרוזית (חלבי, 1996). כתוצרים של מערכת חינוך זו, המתבגרים שרואיינו הציגו את עמדותיה הפרו-ישראליות והפרו-צבאיות מבלי להעלות שאלות באשר לתקפותן העקרונית או להתאמתן לחייהם כבני מיעוטים. ניתן לטעון כי חינוך זה דומיננטי כל כך, עד שאינו מאפשר לצעירים להציג עמדות הסותרות את חינוכם, ובכך לעבור את השלבים ההתפתחותיים המאפיינים בני מיעוטים אחרים בעולם (Helms, 1990; Sue & Sue, 2003).

כך ניתן להבין את החד-ממדיות שאפיינה את השיח של הצעירים ואת חוסר הביטוי למורכבות, סתירות, סימני שאלה והתלבטויות ביחס לזהות, המאפיינות מתבגרים, ובייחוד חברי קבוצות מיעוט. נראה כי החברות הישראלי מחד גיסא וסיטואציית המלחמה מאידך גיסא יצרו אצל הצעירים צורך לדבוק בשני מרכיבי הזהות, הדרוזי והישראלי, שנתפסו בחווייתם כמחזקים וכמאפשרים התמודדות ברגעים קשים של חוסר ביטחון פיזי. סביר להניח כי בימים שבהם הם אינם נדרשים לגייס משאבי התמודדות אל מול סכנה, באות לידי ביטוי מורכבויות

בזהותם המתפתחת ועולות שאלות והתלבטויות על זהותם כישראלים וביחס להזדהויות עם מרכיבים נוספים בזהותם, דוגמת המרכיב הערבי; זה האחרון מתחבר לשפה הערבית שאותה הם דוברים ולמוזיקה ולתרבות הערבית שהם שותפים לה (חלבי, 2006). מחקר המשך שיבחן את שאלת הזהות של מתבגרים דרוזים בעתות שלום יוכל להשיב על שאלות אלו.

גורם שלישי שעשוי להסביר חלקית את אי-ההתאמה של המתבגרים למודלים התפתחותיים הוא גילם הצעיר. ייתכן כי בעוד כמה שנים, אחרי השירות הצבאי, תעלה מהשיח של הצעירים תמונה שונה מזו שעלתה במחקר זה. רעיון זה מסתמך על מחקרו של חלבי (2006), אשר הראה כי זהות מורכבת יותר המדגישה את המרכיב העדתי תוך דחיית המרכיב הלאומי, או לפחות תוך העלאת סימני שאלה ביחס אליו, מתפתחת אצל חלק מהדרוזים הצעירים במהלך הלימודים האקדמיים שלהם, אחרי שסיימו את לימודיהם במערכת החינוך ובקרב הבנים, אחרי שעברו גם את השירות הצבאי. ניתן לטעון כי בניגוד למערכת החינוך והשירות הצבאי שבהם הצעירים עוברים חברות פרו-ישראלית, הלימודים האקדמיים מחנכים לביקורתיות, ולכן דווקא במהלכם מצליחים הצעירים לפתח חשיבה ביקורתית על המערכת המדינית ועל האפליה שהיא נושאת בחובה כלפי מיעוטים.

לסיכום, מחקר זה הצביע על תפיסות ומשאבי התמודדות שאפיינו צעירים דרוזים בעת מלחמת לבנון השנייה. נוסף על המשאבים המאפיינים צעירים יהודים בהתמודדותם עם אימת המלחמה, נמצא כי הצעירים הדרוזים עשו שימוש בזהות הכפולה שלהם כישראלים וכדרוזים כמשאב התמודדות יעיל, תוך הדגשת החלקים המחברים אותם לרוב הישראלי היהודי והתעלמות מהיחס המפלה לרעה של המדינה כלפיהם. בהתייחסות למסקנות אלו יש לקחת בחשבון גם את מגבלות המחקר הנוכחי – המספר הקטן יחסית של המרואיינים והעובדה שהם רואיינו בזמן מלחמה והרחק מביתם.

על רקע הסיטואציה המצב המיוחד של המלחמה שבמהלכה נערך מחקר זה, עולה הצורך לבחון שאלות של זהות והשתייכות של צעירים דרוזים בעתות שלום, תוך בחינת הדמיון והשוני בתהליכי התפתחות זהותם במצבי רגיעה מול מצבי איום, כגון מלחמה. נוסף על כך, השוואה בין דרכי ההתמודדות של צעירים בני המיעוט וצעירים השייכים לרוב תוכל לפרוש תמונה מלאה יותר על זהות כדרך התמודדות, ובעיקר בישראל, הנחשבת לעתים כ"מעבדה חברתית ללחץ והתמודדות".

מקורות

- אביבי, ש' (2003). יחסי המדינה עם אזרחיה הדרוזים. **מפנה**, 42, 45–49.
- אביבי, ש' (2005). הדרוזים כמיעוט במדינת לאום דמוקרטית. **מפנה**, 49, 19–24.
- אוסצקי לזר, ש' (2006). איך נרטיב נולד – עם די"ר עדאל מנאע ודי"ר מאיר פעיל. **דו-עט**,

10, 6–8.

אור, א', שגיא, ש' ובר-און, ד' (2003). ייצוגים חברתיים בפעולה: התמודדות והתגוננות קולקטיבית של תלמידי תיכון יהודים ופלסטינים. **מגמות**, מב(3), 412–436.

אילון, ע' ולהד, מ' (2000). **חיים על הגבול: התמודדות במצבי לחץ, אי ודאות, סיכונים בטחוניים, צמצום האלימות ומעבר לשלום**. קריית טבעון: נרד.

אלחאגי, מ' (2003). חינוך בצל הקונפליקט: הגמוניה תרבותית לעומת רב תרבותיות נשלטת. בתוך מ' אלחאג וא' בן אליעזר (2003). **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עמ' 296–327). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

אריקסון, א' (1961). **ילדות וחברה: פסיכולוגיה של האדם בתמורות הזמן**. תל אביב: ספריית הפועלים.

ביליג, מ' וסורקראוט, ש' (2006). להיאחז או לנטוש? אידיאולוגיה, התקשרות למקום ותפיסת הסיכון בשומרון ובבינימין. **מגמות**, מד(4), 673–689.

בן דור ג' (1996). העדה הדרוזית: רקע היסטורי, דתי ואידיאולוגי. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 101–123). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.

בן-עמוס, א' ובר-טל, ד' (2004) (עורכים), **פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת**. תל אביב: דיונון והקיבוץ המאוחד.

גאנס, א' (1997). הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום. **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 41–42, 23–31.

גאנס, א' (2006). ישראליוציה של ערביי ישראל – אין דבר כזה. דו-עט, 10, 9–11.

דנה נ' (2000). **הדרוזים בישראל: בין מסורות העבר לאתגרי העתיד**. ירושלים: משרד החינוך.

וינר-לוי, נ' (2006). השכלה גבוהה כמפגש עם דעת, חברה ותרבות: תמורות בזהותן של נשים דרוזיות חלוצות ברכישת השכלה גבוהה. **סוגיות חברתיות בישראל**, 1, 5–30.

חלבי, פ' (1996). על מערכת החינוך הדרוזית, בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 121–135). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.

חלבי, ר' (2006). **אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

חסן, י' (1992). **תמורות בישובים הדרוזיים כתוצאה משילובם במערכת הביטחונית הישראלית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

כהן, מ', עיד, ג' והבר, ל' (2004). תגובות של מתבגרים יהודים וערבים לאיום מתמשך של פיגועי טרור. **חברה ורווחה**, כד(2), 147–161.

להד, מ' ובן נשר, א' (2005). מאלתור תחת טראומה לפיתוח תורה: התמודדות קהילות עם טרור – הכנה, התערבות ושיקום. בתוך א' זומר וא' בלייד (עורכים), **התערבויות מוקדמות בעקבות אסונות וטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 271–300). תל אביב: רמות.

ליטבק-הירש, ט' וסיקורל ע' א' (2008). רחוק מהבית: חוויות ותפיסות של מתבגרים בעת מלחמה, **סוגיות בחברה הישראלית**, 5, 5–32.

- מילגרם, נ' (2000). ילדים במצבי לחץ. בתוך א' קלינגמן, ע' רביב ובי שטיין (עורכים). **ילדים במצבי חירום ולחץ** (עמ' 215–237). ירושלים: משרד החינוך.
- פז, ר' (1996). הדרוזים: זהות ושילוב. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 95–103). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.
- פלאח, ס' (1996). מערכת החינוך הדרוזית: תולדותיה והישגיה. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 34–52). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.
- קלדרון, נ' (2000). **פלורליסטים בעל-כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים**. חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- שנהב, י' (2003). **היהודים הערבים – לאומיות דת ואתניות**. תל אביב: עם עובד.
- Bar-Tal, D., & Staub, E. (1997). *Patriotism in the lives of individuals and nations*. Chicago: Nelson Hall.
- Bennett, A. (2006). Reincarnation, sect unity and identity among the Druze. *Ethnology*, 45(2), 87–104.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5–68.
- Bsoul, L. A. (2006). The status of Palestinians in Israel: 1948—Oslo. *Arab Studies Quarterly*, 28(2), 27–54.
- Carlton-Ford, S., Morten, G., & Tabatabai, A. (2008). Iraqi adolescents: Self-regard, self-derogation, and perceived threat in war. *Journal of Adolescence*, 31, 53–75.
- Dana, N. (2003). *The Druze in the middle east: Their faith, leadership, identity and status*. Brighton and Portland: Sussex academic press.
- Dunham, J. (1983). Coping with stress in school. *Special Education: Forward Trends*, 10, 6–9.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Errante, A. (1997). Close to home: Comparative perspectives on childhood and community violence. *American Journal of Education*, 105(4), 355–400.
- Frisch, H. (1993). The Druze minority in the Israeli military: Traditionalizing and ethnic policy role. *Armed Forces and Society*, 20, 51–67.
- Frisen, A., & Hjort, H. (2006) Ethnic identity and reconciliation: Two main tasks for the young in Bosnia-Herzegovina. *Adolescence*, 41, 36–51.
- Gong, L. (2007). Ethnic identity and identification with the majority group: Relations with national identity and self-esteem. *International Journal of Intercultural Relations*, 31, 503–523.
- Hajjar, L. (2000). Speaking the conflict, or how the Druze became bilingual: a study of Druze translators in the Israeli military courts in the West Bank and Gaza. *Ethnic and Racial Studies*, 23(2), 299–328.
- Hammeck, L. P. (2008). Narrative and the cultural psychology of identity. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 222–247.

- Helms, J. (1990). *Black and white racial Identity: Theory, research and practice*. Westport, CT: Greenwood press.
- Horowitz, D. (2000). *The deadly ethnic riot*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ichilov, O. (2005). Pride in one's country and citizenship orientations in a divided society: The case of the Israeli Palestinian-Arab and orthodox and non-orthodox Jewish Israeli youth. *Comparative Education Review*, 49(1), 44–61.
- Kaniasty, K., & Norris, F. H. (2004). Social support in the aftermath of disasters, catastrophes, and acts of terrorism: Altruistic, overwhelmed, uncertain, antagonistic, and patriotic communities. In R. Ursano, A. Norwood & C. Fullerton (Eds.), *Bioterrorism: Psychological and public health interventions* (pp. 200–229). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, K., Lee, K., & Kim, T. (1981). *Korean-Americans in Los Angeles: Their concerns and language maintenance*. Los Angeles: National Center for Bilingual Research.
- Kline, P. M., & Mone, E. (2003). Coping with war: Three strategies employed by adolescent citizens of Sierra Leone. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 20(5), 321–333.
- Krystal, H. (1978). Trauma and affects. *Psychoanalytic Study of the Child*, 33, 81–116.
- Lahad, M., Shacham, Y., & Niv, S. (2000). Coping and community resources in children facing disaster. In A. Y. Shalev, R. Yehuda & A. C. McFarlane (Eds.), *International handbook of human response to trauma* (pp. 389–395). New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Layish, A. (1979). Polygamy and the Druze family in Israel. *Journal of the American Oriental Society*, 99(1), 58–63.
- Lieblich, A., Tuval, R., & Zilber, T. (1998). *Narrative research: Reading, analysis, and interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Litvak-Hirsch, T., Chaitin, J., & Zaher, A. (in press). Perceptions of the Holocaust of Palestinian young adults, citizens of Israel. *Peace Psychology: Journal of Peace and Conflict*.
- Macksoud, M., Dyregrov, A., & Raundalen, M. (1993). Traumatic war experiences and their effects on children. In J. Wilson & B. Raphael (Eds.), *International handbook of traumatic stress syndrome* (pp. 625–633). New York: Plenum.
- McDonald, J. (2006). Marginalising the marginalised in wartime: African Americans and Mexican Americans in Austin, Texas, during the World War I era. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 66–78.

- Morgan D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. London: Sage.
- Panayi, P. (1991). *The enemy in our midst: Germans in Britain during the First World War*. London: Berg Publishers.
- Parsons, L. (2000). *The Druze between Palestine and Israel 1947—49*. New York: St. Martin's Press.
- Perlin, L., & Schooler, C. (1987). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behaviour*, 19, 2—21.
- Povrzanovic, M. (1997). Children, war and nation. *Childhood*, 4(1), pp. 81—102.
- Punamaki, R. L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychological wellbeing in situation of political violence? *Child Development*, 67, 55—69.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2003). In the wake of 9/11: The psychology of terror. *American Journal of Psychiatry*, 160(5), 1019—1030.
- Rimer, J. (2007). The Druze: Social hierarchies and group form cultural descriptions and ethnographies. *Anthropolitique: The Anthropological Issues Group Journal*, 1(issue 1), 29—39.
- Rousseau, D. L., & Blauvelt, T. (1998). War, mobilization, and democratization: The experience of minority groups. The annual meeting of the International Studies Association, Minneapolis, MN.
- Shaw, J. A. (2003). Children exposed to war/terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 237—246.
- Solomon, Z., Mikulincer, M., & Hobfoll, H. (1986). Effect of social support and battle intensity on loneliness and breakdown during combat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1269—1276.
- Sue, D. W., & Sue, D. (2003). *Counseling the culturally diverse, theory and practice*. New York: John Willey.
- Swayd, S. (1998). The Druzes: One thousand years of tradition and reform. *Intercom: International Studies and Overseas Programs*, 1, 1—4.
- Tobin Y., & Contini-Morava, E. (2000). *Between grammar and lexicon*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Van Ijzendoorn, M. H., & Zwart-Woudstra, H. A. (1995). Adolescents' attachment representations and moral reasoning. *Journal of Genetic Psychology*, 156, 359—374.
- Yiftachel, O., & Segal, M. (1998). Jews and Druze in Israel: State control and ethnic resistance. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 476—506.

כיצד הורים יהודים וערבים תפסו את העמידות הנפשית של ילדיהם במלחמת לבנון השנייה

מולי להד, מירי שחם ויהודה שחם

תקציר

מחקר זה נערך בישראל בשני מועדים: חודש אחד אחרי מלחמת לבנון השנייה, שהתרחשה ביולי-אוגוסט 2006, ועשרה חודשים אחריה. בפעם הראשונה בהיסטוריה של מדינת ישראל קהילות ערביות-ישראליות נחשפו להפגזות מצד ארגון טרור ערבי. המחקר בדק את השפעת המלחמה על מדגמים מייצגים של שתי האוכלוסיות העיקריות באזור – היהודים והערבים – והתמקד בתפיסות ההורים באשר לעמידות הנפשית של ילדיהם.

מטרות המחקר היו לבחון האם היה הבדל ברמת החשיפה לאיום של הילדים הערבים והיהודים מבחינת השהות באזור המופגז, לבחון את תפיסות ההורים בנוגע לתגובות הלחץ של הילדים ומשאבי ההתמודדות שלהם ולבדוק את ההעדפות של ההורים באשר לפינוי הילדים במצב דומה של מלחמה בעתיד.

המחקר נערך באמצעות ראיונות טלפוניים, שהתבצעו על סמך שאלון מובנה. אוכלוסיית המחקר כללה את כל האוכלוסייה הבוגרת שגרה ביישובים המופגזים באזור הצפון (קו עכו-טבריה וצפונה), וממנה הוצאו שני מדגמים מייצגים: האחד – חודש אחרי המלחמה, כלל 299 מבוגרים – 170 יהודים ו-129 ערבים, והשני – עשרה חודשים אחרי המלחמה, כלל 368 מבוגרים – 211 יהודים ו-157 ערבים.

כלי המחקר היה שאלון מובנה, שכלל את המדדים של חשיפה לאיום, שאלון תגובות פוסט-טראומה (PDS, Cashman, Jaycox & Perry, Foa, 1997), משאבי התמודדות ותמיכת הורים בילדיהם על פי מודל החוסן הרב-ממדי BASIC PH (להד, 1993) ושאלון העדפות לעתיד של ההורים (Shacham & Lahad, 2004).

ממצאי המחקר מורים כי יש הבדל משמעותי בין יהודים לערבים בנושא של שהות באזור המופגז ופינוי: רק 23% מהילדים היהודים ביישובים המופגזים נשארו כל תקופת המלחמה עם כל המשפחה באזור המופגז ואילו 51% פונו. לעומתם, 79% מהילדים הערבים נשארו כל תקופת המלחמה עם כל המשפחה באזור המופגז ורק 4% פונו, כך שהחשיפה שלהם לאיום הייתה גבוהה יותר.

בהשוואה לילדים היהודים, אחוז גבוה יותר של הילדים הערבים סבלו מתסמינים של תגובות דחק פוסט-טראומטיות ברמה גבוהה עד חריפה גם חודש אחרי המלחמה

וגם עשרה חודשים אחריה. לא הייתה דעיכה משמעותית של תגובות הדחק של הילדים עשרה חודשים אחרי המלחמה.

המשאבים שההורים ייחסו לילדיהם בהתמודדות עם המלחמה במידה הרבה ביותר היו המשאב השכלי - C, תמיכה משפחתית וחברתית - S והמשאב הגופני - PH במחקר נמצא הבדל מהותי בין היהודים לבין הערבים בנושא פינוי. יהודים הביעו נכונות רבה יותר להתפנות עם כל בני המשפחה, ואילו ערבים העדיפו להישאר עם משפחותיהם בקהילותיהם. רוב מוחלט של ההורים - גם היהודים וגם הערבים - לא היו מעוניינים בפינוי ילדים בלבד במצב של הפגזת יישוב המגורים בעתיד.

מסקנות המחקר: העובדה שהתסמינים היו חריפים כל כך חודש אחרי המלחמה ועשרה חודשים אחריה, מחייבת פעולה חברתית וטיפולית נרחבת כדי לסייע לילדים. אנו ממליצים למקבלי ההחלטות להשקיע בפיתוחם של מרכזי החוסן שהוקמו בגליל בעקבות מלחמת לבנון השנייה ולחקור את פעילותם ואת השפעתם במישור הקהילתי. בנוגע לאוכלוסייה הערבית בצפון, יש צורך בפיתוח מערך טיפולי פסיכו-סוציאלי ייחודי עבורם (תחום הלוקה בחסר עצום). מערך שייקח בחשבון היבטים של אמונה ותרבות, וזאת על מנת לחזק את החוסן ואת כוחות ההתמודדות של ההורים ושל ילדיהם.

מילות מפתח: חשיפה לאיום, פינוי, תגובות דחק, טראומה, מודל החוסן הרב-ממדי, העדפות לעתיד

מבוא

מלחמת לבנון השנייה הייתה הפעם השנייה מאז מלחמת השחרור שהעורף בישראל היה תחת מתקפת טילים ממדינות אויב. הייתה זו הפעם הראשונה זה 60 שנה שאוכלוסיית כל צפון המדינה (למעלה מ-1.1 מיליון נפש) הייתה מותקפת, וזאת לאורך 33 ימים, בלא הבדל בין יהודים לערבים.

בכל האירועים הקודמים של התקפות טילים על הצפון שאותם חקרנו (שחם, להד, סלע ושחם, 2000; Shacham and Lahad, 2004), רק חלק קטן מיישובי הצפון נחשפו להפגזות, ודובר ב"מבצעים צבאיים" ולא במלחמה.

המלחמה הזו פרצה ללא כל הכנה מוקדמת של האוכלוסייה, ובהמשכה לא הוכרז מצב חירום ולא נערך פינוי מאורגן של האוכלוסייה על ידי הרשויות המוסמכות לכך. חשוב להדגיש כי זו הפעם הראשונה בהיסטוריה של ישראל שגם היישובים של ערביי ישראל היו חשופים להפגזות אויב. מעל 40% מהנפגעים בהפגזות היו בקרב היישובים האלו.

לפי הנתונים הרשמיים, 3,970 פגזים נפלו על יישובי הצפון, אלפי בתים נפגעו, 44 תושבים נהרגו וכ-2000 נפצעו. מספר הלוקים בתגובות דחק נפשיות שהגיעו לקבלת סיוע מידי נע בין 2,500 ל-4,000.

המחקר הנוכחי נערך בשני שלבים: שלב ראשון – חודש לאחר המלחמה (במהלך ספטמבר 2006) ושלב שני – עשרה חודשים לאחר המלחמה (במאי 2007).

המחקר התמקד בחקר ההשפעה של אירועי המלחמה על מדגמים מייצגים של האוכלוסייה היהודית והערבית ביישובים שהופגזו בצפון (קו עכו – טבריה וצפונה), כפי שנדגמו על ידי מכון "דחף", בראשותה של ד"ר מינה צמח. המחקר נעשה באמצעות ראיונות טלפוניים של מבוגרים בלבד וכלל חזרה אל כ-60% מאותם המרואינים בסבב השני.

במאמר זה נתייחס לחלק המחקר שעסק בתפיסות ההורים בנוגע לתגובות הדחק ומשאבי ההתמודדות של ילדיהם. מטרת חלק זה היו:

- א. לבחון האם היה הבדל ברמת החשיפה לאיום של הילדים – הערבים והיהודים – מבחינת השהות באזור המופגז.
- ב. לבחון כיצד תפסו ההורים – ערבים ויהודים – את תגובות הדחק של הילדים חודש לאחר המלחמה ועשרה חודשים אחריה, והאם הייתה דעיכה בתגובות הדחק של הילדים עשרה חודשים לאחר המלחמה.
- ג. לבחון כיצד ההורים תפסו את משאבי ההתמודדות של הילדים וכיצד הם תמכו בילדים בזמן המלחמה.
- ד. לבדוק את ההעדפות לעתיד של ההורים באשר לפינוי המשפחה והילדים במצב דומה של מלחמה בעתיד.

סקירת ספרות

מחקרים רבים בארץ ובעולם בחנו את **הקשר בין החשיפה לאיום לבין תגובות לחץ של ילדים**. במחקר של מנסדורף וויינברג על תגובות דחק של מבוגרים, התמודדות ילדיהם ותגובות הדחק שלהם, שנערך בקרב שתי אוכלוסיות אזרחיות יהודיות בישראל (Mansdorf & Weinberg, 2003), נמצא כי הורים המתגוררים באזורים החשופים להתקפות טרור רבות יותר דיווחו על שיעורי תגובות דחק גבוהים יותר בקרב ילדיהם מאשר אלו החשופים פחות להתקפות. כ-35% מהקבוצה הראשונה דיווחו על כך שהילדים נמנעים מלשמוע או לדבר על אירועי הטרור, לעומת 16% מהקבוצה השנייה, 19% דיווחו על קשיי ריכוז, לעומת 14%, כ-40% הביעו עצבנות ואיבדו סבלנות, לעומת כ-18%, 25% חוו סיוטי לילה, לעומת כ-23%, כ-63% דיווחו לפחות על תסמין קליני אחד של דחק, לעומת כ-39%, וכ-73% דיווחו על דאגה לביטחונם האישי או לביטחון קרוביהם, לעומת 52% מהקבוצה השנייה. החוקרים סבורים כי ההבדלים שנמצאו בתפיסת תסמיני הדחק של הילדים היו קשורים לתפיסה כי ילדים מושפעים לרעה במידה רבה יותר מהאחרים מהחיים תחת התקפות טרור חוזרות ונשנות.

נמצא קשר חיובי בין רמת החשיפה לאיום – גם פיזית וגם פסיכולוגית – לבין רמת תגובות הלחץ של מבוגרים ושל ילדים (Chimienty & Abunasr, 1993;)

Lahad, Shacham & Niv, 2000; McFarlane, 1987; Vogel & Vernberg, 1993).

בישראל, בסדרה של מחקרים שערכו סלון ותלמידיה, נמצא כי ככל שהחשיפה לאירועים הקשורים לטרור הייתה רבה יותר, כך התסמינים של דיכאון, חרדה ומצוקה היו רבים יותר (למשל Slone & Hallis, 1999).

הספרות העולמית העוסקת בילדים ומלחמה נוטה לדווח בעיקר על ההשפעות המורבידיות של מלחמה ולמדוד בעיקר אותן. בסקירת ספרות עדכנית מ-2006 מסכמת ברברה את ההשפעות הללו באמרה, כי עשויות להיות למלחמה השפעות גורליות עבור צומתי החיים של הילדים, בדרך כלל השפעות שליליות, כגון: מוות, פציעה, נכות, מחלות, השפעות פסיכולוגיות ארוכות טווח, איבוד משמעות החיים ופגיעה בקהילה ובתרבות (Barbara, 2006).

כתוצאה מהטראומה, עשויים ילדים גילאי טרום בית הספר להראות תסמינים של נסיגה (מציצת אצבע, הרטבה), התפרצויות של התנהגות תוקפנית, פחדים שאינם קשורים לטראומה, חרדה כללית, הפרעות שינה ותלונות סומטיות. ילדי בית הספר ייטו לפתח אובססיות בקשר לפרטי הטראומה, להפוך לדרוכים ותוקפנים, לפתח בעיות קשב וריכוז, לחוות סיוטי שינה ולסגת חברתית. כמו כן עשויים לעלות תלונות על בעיות גופניות, שחזור נשנה של פרטי הטראומה ופיתוח נטייה מחשבתית מיסטית. בני נוער נוטים להיות תוקפנים ומבודדים. הם עשויים להכניס אימפולסיביות למערכות היחסים הבוגרות שלהם, לנשור מבית הספר או להשתתף בהתנהגויות מסוכנות. השפעות קצרות טווח או ארוכות טווח הן: פיתוח הפרעות אכילה, הפרעות שינה וסיוטים, בעיות קשב וריכוז ובעיות ביחסים בין-אישיים (Wooding & Raphael, 2004).

מחקרים שבדקו עד כמה דייקו ההורים בהערכת תגובות ילדיהם, הראו כי הורים ממעיטים בהערכת החומרה והתדירות של תגובות הלחץ של ילדיהם (Yule & Williams, 1990). פונמקי (1989), במחקרה על ילדים פלסטינים, טוענת כי ערכי הקבירות הגבריים עשויים להוביל להפחתה בדיווח של הורים על תגובות לחץ של ילדים, בעיקר של בנים. במחקר שנערך במלחמת המפרץ (Rosenbaum & Ronen, 1993) בקרב 112 משפחות, ההורים דייקו בהערכה. לטענת החוקרות, העובדה שההורים צפו בילדים בחדר האטום לאורך זמן גרמה למהימנות גבוהה בדיווח. חוקרים אחרים (Chimienti & Abu Nasr, 1993) טוענים כי כשהורים מדווחים על תגובות הלחץ של ילדיהם, יש לפרש את הממצאים בזהירות. במקרים שבהם ההורים שותפים לחשיפה לאיום (כמו במלחמה), ייתכן שתגובות הלחץ שלהם עצמם ישפיעו על התפיסות שלהם באשר לתגובות הלחץ של הילדים. כמו כן, תגובות הלחץ של הילדים מושפעות מתגובות הלחץ של "מבוגר המשמעותי" (significant adult models). עבודה קודמת (להד וקפלנסקי, 2007) העלתה שהורים החיים באזורי סיכון

נטו להעריך את מצוקת ילדיהם כגבוהה (גם מזו משל ההורים עצמם). אך במקרה הנוכחי, כמו בעבודתם של רוזנבאום ורוני (Rosenbaum & Ronen, 1993), השהות המשותפת של הורים וילדים במקלטים או במקומות מחסה מחוץ ליישוביהם מצביעה על אפשרות של דיוק בהערכה זו.

במחקר שמטרתו לבחון את שכיחות התגובות הרגשיות והסומטיות כתגובה למלחמה, הושוו ציונים של שאלון תסמינים פיזיולוגיים ומצוקה נפשית בקרב 106 ילדים מפונים מכווית (גילאי 7–14), עם קבוצת ביקורת של גילאים דומים מערב הסעודית. הנתונים, שנאספו באמצעות קרובי המשפחה ומהילדים עצמם, הצביעו על רמות גבוהות יותר של חוסר תפקוד חברתי והתנהגות רגשית אצל הילדים המפונים יחסית לקבוצת הביקורת, כתוצאה מחשיפה תכופה יותר לאירועי מלחמה (Al-Eissa, 1995). מחקר אשר נערך על 3,030 ילדים מרואנדה (גילאי 8–19) כשנה לאחר רצח העם שהחל ב-1995, תיאר את תגובותיהם כלפי המלחמה. גרסה מקוצרת של שאלון IES הועברה ל-1,830 מהילדים ותייעדה רמות גבוהות של חודרנות והימנעות. ניתוח תוכן הראה כי תגובות הילדים קושרו עם אבדן וחשיפה לאלימות, ויותר מהכול – עם הרגשת סיכון חיים (Dyregrov, Gupta, Gjestad & Mukanoheli, 2000). מחקר אחר תיאר את דפוסי הפסיכופתולוגיה של 95 ילדים שחוו את המלחמה בבוסניה. לפי מדדים קליניים מקובלים, ציוניהם של 47% מהילדים היו בטווח הקליני של שאלון דיכאון לילדים (Depression Self-Rating Scale for Children), 23% במדד חרדה לילדים (Revised Children's Manifest Anxiety Scale) ו-28% במדד דפוסי תגובה לאירועי לחץ IES (Impact of Event Scale) של הורוביץ. קשר מובהק נמצא בין מספר היחשפויות לאירועי מלחמה לבין ציוני העוררות וההימנעות בשאלון ה-IES (Papageorgiou et al., 2000). באחד המחקרים הבודדים אשר בחנו מדגם מייצג של בתי הספר הציבוריים בניו יורק, חצי שנה לאחר אירועי ה-11 בספטמבר (כיתות ד–יב), נמצא כי 11% חוו תסמונת פוסט-טראומתית, 8% חוו דיכאון, 10% – חרדה כללית, 15% – חרדה ממקומות פתוחים, ו-12% – חרדת נטישה (Hoven & Duarte, 2002).

מחקרים רבים בדקו את **העמידות של תגובות הדחק של ילדים** לאחר אירוע טראומטי. במחקר אורך אשר בחן את השפעות מלחמת המפרץ על קבוצה של 94 ילדים מעיראק (גילאי 6–17), שנחשפו להפצצות שבהן נהרגו 750 אנשים, רואיינו הילדים חצי שנה, שנה ושנתיים לאחר המלחמה. תוצאות המחקר הראו כי ילדים ממשיכים לחוות עצב ופחד בשל אבדן בני משפחתם. לא ניכרה ירידה משמעותית בתגובות חודרנות והימנעות בטווח בין חצי שנה לשנה, אך לאחר מכן הייתה ירידה בהם. מדדי IES שנתיים לאחר המלחמה עדיין היו גבוהים יחסית לטווח המקובל (Dyregrov, Gjestad & Raundalen, 2002). מחקר שבחן את השפעות מלחמת המפרץ בקרב 1,234 בני נוער (גילאי 15–16) מארצות הברית, הראה כי 65.9% מהנבדקים דיווחו על דחק כתוצאה ישירה מהמלחמה.

הערכה שלילית של המלחמה ניבאה מצוקה נפשית חמורה יותר, ו-69% דיווחו כי הרגישו טוב יותר בתום המלחמה (Hardin, Hayes, Cheever & Addy, 2003). מחקר שבדק תסמיני דחק פוסט-טראומתיים בקרב ילדי בית ספר מקרואטיה שנחשפו להתקפות צבא מסיביות של כוחות יוגוסלביים, הראה כי למרות הירידה ההדרגתית במצוקה הנפשית, 10% מהילדים עדיין גילו רמות חמורות של תסמינים 30 חודשים לאחר תום המלחמה (Kuterovac-Jagodic, 2003). במחקר שבחן את הבריאות הנפשית של ילדים מבוסניה (גילאי 11–14.5) כשבע שנים לאחר המלחמה, בשנים 1992–1995, נמצא כי יותר ממחצית הילדים הנבדקים (51.6%) ענו לקריטריוני האבחון של PTSD, בלי הבדל מגדר. 22.6% מדיווחי הילדים ענו על הקריטריונים של שאלון הדיכאון לילדים (CDI). התוצאות מראות על קשרים חיוביים בין PTSD, דיכאון ומחשבות אבדניות. הקו-מורבידיות המדווחת בין PTSD לדיכאון נמצאה בקרב 15.6% מהילדים שנחשפו לטראומת מלחמה ואבדן של אחד מההורים (Hasanovic, Sinanovic & Pavlovic, 2005).

אג'דוקוביץ ואג'דוקוביץ חקרו השפעות של מלחמה ופינוי על תגובות הלחץ של ילדים במרכז פליטים בקרואטיה (Ajdukovic & Ajdukovic, 1993). הם ראינו את הילדים והאמהות שלוש פעמים במשך שלוש שנים. המחקר הראה כי למרות ההשפעה המצטברת של גורמי לחץ רבים, תגובות הלחץ של הילדים פחתו עם הזמן. הממצאים הוכיחו גם את חשיבות התמיכה המשפחתית להתמודדות הילדים עם המלחמה והפינוי.

כאמור, התמונה מורכבת, אך ניתן לומר שברוב המחקרים התסמינים דועכים ספונטנית בתוך שבועות עד חודשים, אלא אם הנזק האישי (פציעה, אבדן) או הנזק העקיף (הרס תשתיות הקהילה, הבתים, מבני הציבור ועוד) הוא בעצמה כזו, שהפרט או הקהילה אינם מסוגלים להתאושש מהם.

במאמר עדכני העוסק ב**דרכים שבהם הורים מסייעים לילדיהם** להתמודד עם אירועים ומצבים המהווים איום משמעותי להפרעה בהתפתחות בריאה ונורמלית ולהתאושש מהם, מציג ברדלי מכלול רחב והוליסטי של תפקידי ההורות בנסיבות חיים מיוחדות (Bradley, 2007). ישנן עדויות כי הורים לרוב אינם מבינים את חומרת התסמינים של ילדיהם ואת השפעת התסמינים לטווח הארוך (Davidson & Smith, 1990; Van Horn & Lieberman, 2004). מחקרים גורסים כי הורים יכולים להוביל את ילדיהם לארגון קוגניטיבי גמיש יותר ולמעורבות פעילה בסביבתם באמצעות יצירת מצב רוח חיובי (Fieder, 2001; Snyder & Lopez, 2002). אוסופסקי טוען כי הגורם המגן החשוב ביותר עבור ילדים החיים במצבי אלימות הוא קשר חזק עם מבוגר משמעותי, חיובי ודואג (Ososfsky, 1999). ממחקרים עולה כי לאחר אסונות, קרבה פיזית להורים ולכידות משפחתית מאפשרים הסתגלות לטווח הארוך וויסות של רגשות שליליים (Jones & Ollendick, 2002). בהתאמה עם מחקרי התאוששות (hardiness), נמצא כי ילדים התמודדו בצורה טובה יותר עם תלאות המלחמה, אם הוריהם גרמו להם להרגיש כי החיים בכל זאת נשלטים,

למרות הסיכונים הרבים וחוסר הוודאות המלווים אותם (Bonanno, 2004; Lynch & Cuninghame, 2000). בדומה, נמצא כי בסיטואציות כמו מלחמה, שבהן להורים יש שליטה מזערית על ההתרחשויות החיצוניות, אפילו הפעולות החיוביות הקטנות ביותר (כמו למשל הקדשת זמן למשחק) עשויות להפחית דאגות ולהחזיר את תחושת השגרה הנורמלית בקרב הילדים. נוסף על כך, ישנן עדויות מסוימות כי חום ואחריות הורית עשויים להגן על הילדים, במיוחד על הצעירים, אשר יכולתם להבין ולווסת רגשות טרם התפתחה (Bronson, 2000; Barenbaum, 2000; Ruchkin & Schwat-Stone, 2004; Foa, Davidson & Frances, 1999). בנוגע לילדים שנחשפים לאסונות טבע, מלחמה ואלימות, חוקרים סבורים כי רמת מצוקתם מקושרת עם רמת המצוקה של הוריהם (Smith, Perrin, Yule & Rabe-Hesketh, 2001); כתוצאה מהפיכתם של ההורים לקרוב, הם עשויים להעביר מסר של ציפיות נמוכות כלפי העתיד (Ososky & Jackson, 1993). לעומת זאת, נוכחות מרגיעה, נאמנה ואיתנה מאפשרת לילדים לעבד מידע ביעילות רבה יותר ולפתח תחושת התמודדות נורמלית ומציאותית (LaGreca & Prinstein, 2002).

באשר ל**פינוי ילדים מאזורי סכנה**, ממצאי המחקרים מעידים על כך שילדים שפנו לבדם והופרדו מהוריהם הושפעו יותר מההפרדה מההורים מאשר מהאיום של המלחמה (Freud & Burlingham, 1943; Ressler, 1992; Shacham & Lahad, 2004). במחקר על ילדים שעברו פינוי ללא המשפחה במבצע "ענבי זעם", נמצא כי ילדים שפנו לבדם דיווחו על תגובות לחץ רבות יותר מילדים שהתפנו יחד עם משפחתם, אף על פי שהם הורחקו פיזית מהסכנה. כשנשאלו על העדפותיהם במקרה של הפגזה בעתיד, העדיפו לשהות עם המשפחה מאשר להתפנות לבדם, אף שהדבר יהיה כרוך בשהייה באזור המופגז (Shacham & Lahad, 2004). הסבר אפשרי לכך הוא שהילדים מעדיפים את תחושת הביטחון הפסיכולוגי שיש להם בנוכחות ההורים ורוצים לחלוק את חוויותיהם עם הקרובים להם. ממצאי המחקר הראו כי ההורים מעדיפים פינוי של כל המשפחה ביחד – לקרובים או למרכז פינוי – על פני פינוי של הילדים לבדם. ממצאים אלו מחזקים את המלצות קרן החירום הבין-לאומית של האו"ם לילדים (UNICEF) מ-1992, להעדיף פינוי של ילדים עם משפחותיהם, ואם הדבר בלתי אפשרי – מומלץ להשאירם בקרבת ההורים ולא לפנותם לבדם.

מערך המחקר והמתודולוגיה

מערך המחקר נבע מההזדמנות להשיג נתונים חודש אחד אחרי המלחמה ועשרה חודשים אחריה, מהרצון להבין את נושא ההתמודדות והחוסן ומתוך אמונה שחשוב ללמוד מההורים עצמם על תגובות הדחק של הילדים, מה עזר להם להתמודד ומה הן העדפותיהם העתידיות. בשל כך הוחלט להשתמש במדדי דיווח עצמי (self-report measures) של ההורים.

אוכלוסיית המחקר

הגדרת אוכלוסיות המחקר והמדגמים

א. חודש לאחר המלחמה

1. אוכלוסיית המחקר כללה את כל האוכלוסייה הבוגרת שגרה ביישובים המופגזים באזור הצפון (קו עכו–טבריה וצפונה). מאוכלוסייה זו הוצא ורואיין מדגם מייצג של 299 מבוגרים – 170 יהודים ו-129 ערבים. המדגם הוצא בשיטת השכבות, אמות המידה להגדרת השכבה היו מגזר באוכלוסייה (עולי שנות התשעים ואילך מארצות שהשתייכו לברית המועצות ותושבים ותיקים) ויישוב מגורים. כל שכבה הייתה מיוצגת במדגם ביחס מתאים למשקלה באוכלוסייה באזור זה.

2. כלל הילדים גילאי 6 עד 18 שגרים באזור הצפון (קו עכו–טבריה וצפונה). מדגם מאוכלוסייה זו כלל את כל ילדי המרואיינים, תוך מתן משקל מתאים ליהודים וערבים תושבי היישובים המופגזים. המדגם כלל 381 ילדים – 174 יהודים ו-207 ערבים.

ב. עשרה חודשים אחרי המלחמה

1. אוכלוסיית המחקר כללה את כל האוכלוסייה הבוגרת שגרה ביישובים המופגזים באזור הצפון (קו עכו–טבריה וצפונה). מאוכלוסייה זו הוצא ורואיין מדגם מייצג של 378 מבוגרים – 211 יהודים ו-167 ערבים.

2. מדגם מאוכלוסייה זו כלל 171 ילדים – 121 ילדים יהודים ו-50 ילדים ערבים.

אוכלוסיית המחקר נלקחה ממאגר הנתונים של מכון "דחף", המבוסס על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

איסוף הנתונים

איסוף הנתונים נעשה באמצעות ראיונות טלפוניים שהתבצעו על סמך שאלון מובנה. הראיונות נערכו בשבועות השני והשלישי של חודש ספטמבר 2006 ובשבועות השני והשלישי של חודש מאי 2007. הם נערכו בשפה העברית, הרוסית והערבית, בהתאם להעדפת המרואיינים.

חודש לאחר המלחמה הייתה פנייה ל-1,188 בתי אב, ומדגם מייצג של 950 נענה (80% היענות). מתוכם 500 הסכימו להתראיין, כלומר אחוז היענות הסופי היה 52%.

עשרה חודשים לאחר המלחמה נערך ניסיון לחזור לאותם מרואיינים. 60% נענו, ו-40% האחוז החסרים הוספו לפי ייצוגם באוכלוסיית היישובים המופגזים.

כלי המחקר

כלי המחקר היה שאלון מובנה, שכלל את המדדים הבאים בהתאם למטרות המחקר:

א. חשיפה לאיום ושהות באזור המוגז – ההורים נשאלו על הילדים: "מה מהדברים הבאים נכון לגבי הילדים שלך – האם כולם היו באזור המוגז כל תקופת המלחמה, או שחלק היו באזור המוגז כל תקופת המלחמה וחלק פונו לאזור אחר, או שכולם פונו אל מחוץ ליישוב?"

מי שדיווח על פינוי, נשאל כמה ימים שהו הילדים מחוץ לאזור המוגז.

ב. תגובות לחץ פוסט-טראומתיות – ההורים דיווחו על תדירות תגובות הדחק של הילדים בשאלון PDS (Post Traumatic Diagnostic Scale) (Foa et al., 1997), שכלל 15 היגדים על סולם ליקרט בן ארבע דרגות, הנע מ-0 (כלל לא) ועד 3 (לעתים תכופות). היגדי השאלון מייצגים את התסמינים העיקריים של PTSD, וסכימתם מייצגת את חומרת הדחק שבו נתונים הילדים, בציונים הנעים בין 0–45. מדדים קליניים עבור חומרת התסמינים הם 1–20 (חומרה נמוכה), 20–25 (בינונית), 25–30 (גבוהה), 30–35 (גבוהה מאוד) ומעל 35 (חריפה).

הכלי הציג בעבר נתוני מהימנות ותוקף מספקים, עם מהימנות פנימית אלפא קרונבך – .92, מהימנות מבחן חוזר (Kappa) לאחר 2–3 שבועות – .74. ומתאם גבוה ומובהק בין שתי המדידות (.83). בבדיקת תוקף קריטריון נמצא כי ישנם 83% התאמה בין ה-PDS לבין ריאיון קליני של PTSD.

המחקר הנוכחי הראה נתוני מהימנות פנימית .90. (אלפא קרונבך).

ג. משאבי התמודדות – נבדקו על סמך שאלות פתוחות שחברו על ידי צוות מרכז "משאבים", בהתבסס על מחקרים קודמים (Lahad et al., 2000; Shacham & Lahad, 2004) ובהתאם למודל החוסן הרב-ממדי שפותח על ידי להד (1993).

מודל זה, המכונה BASIC PH, או גש"ר מאח"ד, מתאר שישה משאבי התמודדות מרכזיים, המרכיבים יחד את קשת דרכי ההתמודדות במצבי לחץ (להד ואילון, 2000): **משאב האמונות והערכים** (Belief and Values) – התמודדות באמצעות אמונה וציפייה שיקרו דברים טובים, חיפוש משמעות ומערכת אמונות וערכים; **המשאב הרגשי** (Affect) – הסתמכות על משאבים רגשיים אישיים ובין-אישיים, מילוליים ובלתי מילוליים; **המשאב החברתי** (Social) – רצון להיות חלק מקבוצה ולפעול בתוכה ולמענה, לקיחת תפקידים, גיוס כוחות התמודדות על ידי השתייכות לקהילה או לארגון ובאמצעות תמיכה משפחתית; **משאב הדמיון והיצירתיות** (Imagination) – התמודדות על ידי שימוש בפנטזיה, בהסחת הדעת, ביצירתיות ובהומור; **משאב השכל, ההיגיון והחשיבה** (Cognition) – התמודדות דרך איסוף מידע ועיבודו, חשיבה על חלופות וסדרי עדיפויות, למידה מניסיונם של אחרים, הוראות עצמיות; **משאב הגוף** (Physiology) – התמודדות על ידי עשייה, פעילות גופנית, הרפיה, משחק, הפגה.

ההורים נתבקשו לדווח בשאלה פתוחה לחלוטין, מה עזר לילדיהם להתמודד עם הלחצים בזמן המלחמה. את התשובות סיווגו שלושה שופטים (פסיכולוגים מומחים

ממרכז "משאבים"), על פי המודל, לשש קטגוריות של משאבי התמודדות. לאחר שהשופטים סיווגו את התשובות והגיעו לכדי הסכמה כללית, הניתוח נרשם כבסיס מסד הנתונים של מחקר זה. בין השופטים הייתה הסכמה של 90%, והיא מצביעה על תוקף נראה של הכלי (face validity).

ד. התנהגות תומכת של הורים בילדים – תפיסות ההורים בנוגע לסיוע לילדיהם בהתמודדות עם תופעות הקשורות למלחמה נמדדו באמצעות שאלה פתוחה שהופנתה אליהם: "מה את/ה כהורה עשית על מנת לעזור לילדים שלך להתמודד עם תופעות הקשורות בלחץ במלחמה?" שאלה זו נותחה על פי מודל החוסן הרב-ממדי (להד, 1993), באמצעות שלושה שופטים מומחים, שסיווגו את התשובות לשישה משאבי ההתמודדות.

ה. שאלת ההעדפות לעתיד – חוברת על ידי החוקרים לצורך מחקרים קודמים על מנת לבחון את תפיסות תושבי הצפון בנוגע להישארות או פינוי של המשפחה (כולה או רק ילדים) במקרה של הפגזה בעתיד. ההורים נשאלו, מה עדיף בעיניהם במקרה של הפגזה בעתיד על היישוב שלהם: שכל המשפחה תישאר ביישוב, שהילדים לבדם יצאו מהיישוב או שכל המשפחה תתפנה מהיישוב.

לא ניתן היה לחשב נתוני מהימנות ותוקף עבור שאלון זה, מאחר שאלו רק שלושה פריטים על סולם נומינלי (כן/לא).

ממצאי המחקר

חשיפה לאיום – שהות באזור המופגז

לוח 1: שהות באזור המופגז (באחוזים) (N=368)

ערבים	יהודים	כלל הילדים במדגם	
79	23	47	כולם היו באזור המופגז כל תקופת המלחמה
13	25	20	חלק היו באזור המופגז וחלק פונו
4	51	31	כולם פונו
4	1	2	לא השיבו
100	100	100	סך הכול

מהלוח עולה כי יש הבדל משמעותי בין יהודים לערבים בנושאים של שהות באזור המופגז ופינוי: רק 23% מהילדים היהודים ביישובים המופגזים נשאר כל תקופת המלחמה עם המשפחה באזור המופגז ואילו 51% פונו. לעומתם, 79% מהילדים הערבים נשאר כל תקופת המלחמה עם המשפחה באזור המופגז ורק 4% פונו, ועל כן החשיפה שלהם לאיום הייתה גבוהה יותר. הבדל זה נמצא מובהק

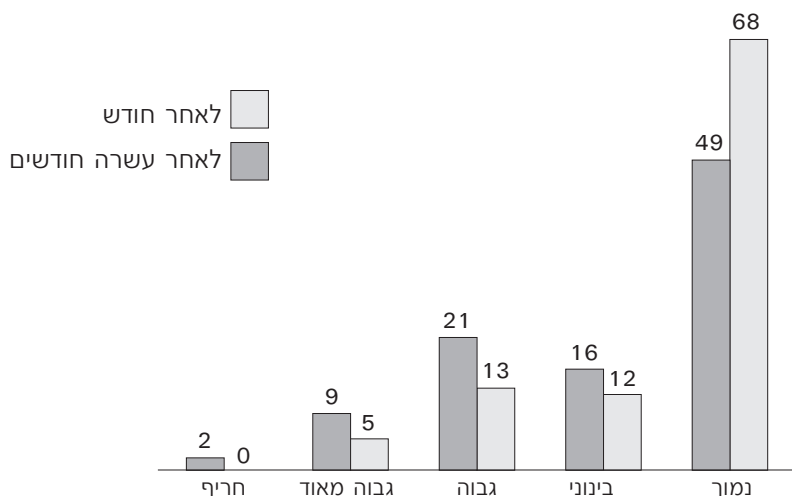

היהודים מחוץ ליישוב היה 19.3 יום, לעומת 9 ימים אצל הילדים הערבים. ($\chi^2=81$; $p<.01$; $df=2$). בקרב הילדים שהתפנו, משך השהות הממוצע של הילדים

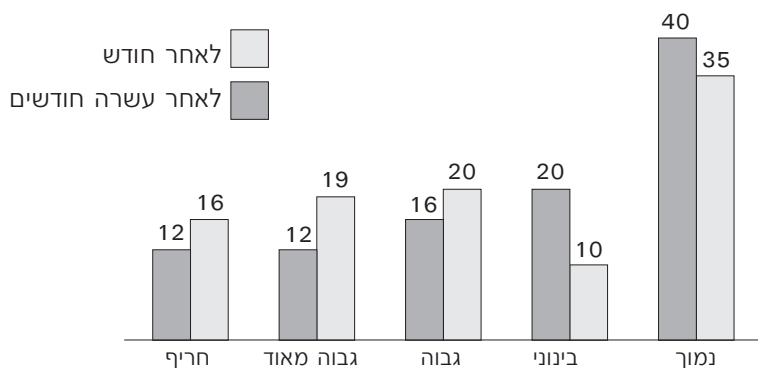
תגובות לחץ של הילדים חודש לאחר המלחמה ועשרה חודשים אחריה

תפיסות ההורים – ערבים ויהודים – באשר לתגובות הדחק של ילדיהם נבדקו בשאלון PDS חודש לאחר המלחמה וגם עשרה חודשים אחריה, על מנת לבדוק האם יש הבדלים בין שתי האוכלוסיות, והאם לתפיסתם, הייתה דעיכה של תגובות הדחק של הילדים עשרה חודשים אחרי המלחמה. תגובות הדחק מתוארות באיורים 1 ו-2.

איור 1: השוואה בין תגובות ילדים יהודים לאחר חודש ולאחר עשרה חודשים (באחוזים) (לאחר חודש $n=381$; לאחר עשרה חודשים $n=171$)

איור 2: השוואה בין תגובות ילדים ערבים לאחר חודש ולאחר עשרה חודשים (באחוזים) (לאחר חודש $n=381$, לאחר עשרה חודשים $n=171$)

מאיור 1 עולה כי על פי תפיסות ההורים, עשרה חודשים לאחר המלחמה יש עלייה מובהקת בתגובות הדחק של הילדים היהודים בדרגות גבוהה, גבוהה מאוד וחריפה, לעומת חודש אחריה ($\chi^2=7.8; p<.05$).

איור 2 מראה כי על פי תפיסות ההורים, עשרה חודשים לאחר המלחמה יש ירידה מובהקת בתגובות הדחק של הילדים הערבים, לעומת חודש אחריה ($\chi^2=11.3; p<.05$).

מעיון באיורים 1 ו-2 ניתן גם לראות שלאחר חודש, ילדים ערבים רבים יותר סובלים מתסמינים של תגובות לחץ מאשר ילדים יהודים (54% מהילדים הערבים לעומת 18% מהילדים היהודים) וכך גם לאחר עשרה חודשים (40% מהילדים הערבים לעומת 32% מהילדים היהודים).

משאבי התמודדות – מה עזר לילדים להתמודד עם התופעות הקשורות במלחמה?

תפיסות ההורים בנוגע למשאבי ההתמודדות של הילדים בזמן המלחמה מתוארות בלוח 2.

לוח 2: משאבי ההתמודדות שמסייעים לילדים להתמודד לפי מודל ה-BASIC PH (n=381)

משאבי ההתמודדות	כלל המדגם (באחוזים)
B – משאב האמונות והערכים	3
A – משאב הרגש	28
S – המשאב החברתי	37
I – משאב הדמיון והיצירתיות	21
C – משאב השכל והחשיבה	52
PH – משאב הגוף	31

נראה כי המשאבים שההורים מדווחים עליהם כמסייעים לילדיהם בהתמודדות עם מוראות המלחמה במידה הרבה ביותר הם המשאב של **מידע, עיגון במציאות וחשיבה** – C (52%), **תמיכה משפחתית וחברתית** – S (37%) וה**משאב הגופני של פעילות פיזית ומשחק** – PH (31%).

בדיווחי ההורים לא נמצאו הבדלים מובהקים בין יהודים לערבים או בין בנים לבנות באשר לסוג המשאבים שהילדים השתמשו בהם על מנת להתמודד עם הלחץ.

תמיכה של ההורים בילדים

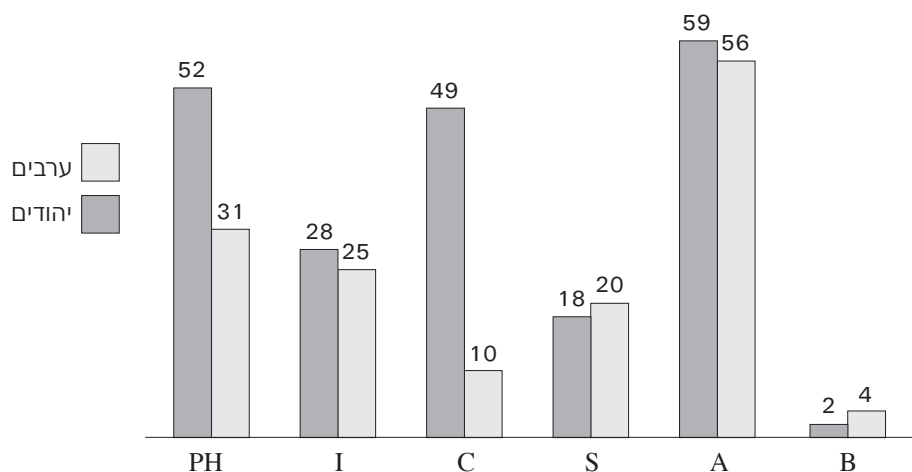
משאבי ההתמודדות שבהם ההורים השתמשו לצורך תמיכה בילדים בזמן המלחמה מתוארים בלוח 3 ובאיור 3.

לוח 3: תמיכה של הורים בילדים (גילאי 6-18):
דיווח על משאבי התמודדות שונים (באחוזים)

ערבים	יהודים	משאבי ההתמודדות
4	2	B – אמונות וערכים
56	59	A – רגשי
20	18	S – חברתי
25	28	I – דמיון ויצירתיות
10	49	C – שכלי
31	52	PH – גופני
15	6	לא היה צורך

סכום האחוזים עולה על 100% הואיל וניתן היה להציג יותר ממשאב התמודדות אחד.

איור 3: הבדלים בין יהודים לבין ערבים בנושא התנהגות תומכת בילדים (באחוזים)

גם הורים ערבים וגם הורים יהודים דיווחו כי עזרו לילדיהם במידה רבה ביותר על ידי שימוש במשאב הרגשי – A ובמשאב הגופני – PH (חיבוק, קרבה גופנית ומשחקים).

בחלק אחר של המחקר שלנו (להד, שחם ושחם, 2010) ההורים דיווחו כי הם עצמם משתמשים במשאב השכלי והחברתי במידה הרבה ביותר כדי להתמודד עם הלחץ שלהם בזמן מלחמה וכי המשאב שבו הם משתמשים פחות מאחרים הוא המשאב הרגשי.

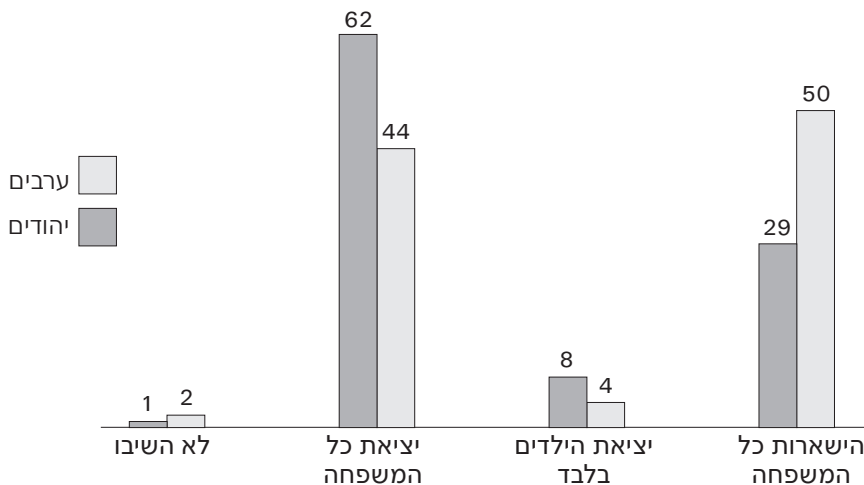
העדפות לעתיד – בין פינוי מיישוב המקורים להישארות בו במצב של הפגזות

המחקר בדק את העדפות התושבים באשר לשהות ביישוב או פינוי ממנו במצב של הפגזות בעתיד. ההעדפות מתוארות בלוח 4.

לוח 4: העדפות בנוגע להישארות ביישוב במצב של הפגזות (באחוזים) (n=368)

ערבים	יהודים	כלל המדגם	
49	26	36	הישארות כל המשפחה
4	3	5	יציאת הילדים בלבד
47	68	59	יציאת כל המשפחה
—	3	—	לא השיבו
100	100	100	סך הכול

איור 4: הבדל בין יהודים לערבים בנוגע להעדפה להישאר ביישוב או לעזבו בעת הפגזה (באחוזים)

נמצא הבדל מובהק בין ההעדפות לפינוי של התושבים היהודים ואלו של התושבים הערבים ($\chi^2=25$; $df=3$; $p<.01$).

מהאיור עולה כי במצב של הפגזת יישוב המגורים בעתיד, **רוב מוחלט של התושבים לא מעוניינים בפינוי הילדים בלבד**. רק 8% מההורים היהודים ורק 4% מההורים הערבים מוכנים לפינוי של הילדים לבדם מאזור הסכנה.

דין

זהו מחקר ראשון מסוגו בארץ המשווה בין היהודים הישראלים לערביי ישראל לאחר מלחמה שפגעה פיזית באותה מידה בשתי האוכלוסיות ושרמת החשיפה הכללית של שתיהן אל מוראותיה הייתה דומה. עד למלחמת לבנון השנייה לא הותקפו ערביי ישראל על ידי מדינות העימות, ובעצם מאז 1948, התפיסה שלהם ושל הממשלה הייתה כי בפרוץ מלחמה הם אינם בסיכון ישיר. מצב זה יצר מעין הגנה על אוכלוסייה זו וניתוק פסיכולוגי שלהם ממצבי מלחמה כמאיימים ישירות על חייהם. בפעם הזו היו ילדים ומבוגרים משתי האוכלוסיות מטרה ישירה להפגזות. חשוב להדגיש שמבחינה דמוגרפית, לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009), האוכלוסייה הערבית בתחילת שנת 2007, למשל, היוותה 53% מתושבי מחוז הצפון, לעומת 47% יהודים ואחרים.

חשיפה לאיום

ממצאי המחקר עולה כי רמת החשיפה לאיום השתנתה במהלך המלחמה, שכן האוכלוסייה הערבית נשארה ברובה באזור המופגז, ואילו רוב האוכלוסייה היהודית התפנתה מחוץ לאזור הסכנה.

כדי לבחון את הסיבות להעדפת האוכלוסייה הערבית שלא להתפנות למרות היותה נתונה להפגזות מסיביות, ערכנו ראיונות עומק (להד ועמיתים, 2010) עם מדגם מייצג של אוכלוסייה זו (N=50). המטרה הייתה להשיג מידע רב יותר ולהבין את השפעת התרבות על תופעה זו. התושבים ציינו כי הסיבות העיקריות שבגללן בחרו שלא להתפנות היו: תחושת ביטחון שנבעה מתמיכת המשפחה והקהילה (82% ו-73% בהתאמה), חוסר רצון לעזוב את הגליל (75%) וכן גישה האומרת שלא נוטשים את הבית בעת סכנה (57%). סיבה נוספת, אך שכיחה פחות, היא שלא היה מרכז פינוי מאורגן לאוכלוסייה הערבית (45%).

לא ייפלא אפוא כי הילדים הערבים, שהיו חשופים למלחמה לאורך יותר מחודש ושמעו על הפגיעות ביישובים שלהם (כולל מוות של ילדים קטנים), פיתחו תסמינים נפשיים בדרגת חומרה גבוהה. גם הידיעה שאין ביכולתה וברצונה של המשפחה למלט עצמה מאזור הסכנה תרמה כנראה לתחושות הקשות.

תגובות לחץ

מעבודה קודמת (להד וקפלנסקי, 2007), אנו ערים לעובדה שהורים החיים באזורי סיכון נוטים להעריך את מצוקת ילדיהם כגבוהה (במחקר המוזכר, גבוהה גם יותר מזו של ההורים עצמם). אך במקרה הנוכחי, כמו בעבודתם של רוזנבאום ורונון

(Rosenbaum & Ronen, 1993), השהות המשותפת של הורים וילדים במקלטים או במקומות מחסה מחוץ ליישוביהם מצביעה על אפשרות של דיוק בהערכה זו. גם העצמה ומשך הדיווח על המצוקה ארוכים מאוד (וקיימת התאמה בין רמת מצוקה מדווחת של ההורים לזו שדיווחו על ילדיהם).

בולט בחריגותו הדיווח של ההורים היהודים על עלייה בתסמינים אצל ילדיהם עשרה חודשים לאחר פרוץ המלחמה. במלחמת המפרץ דווח על ירידה הדרגתית כבר לאחר ארבעה חודשים (טוביאנה, גולדשטיין והר אבן, 1992), וזה גם התהליך המצופה בספרות (Ozer, Best, Lipsey & Weiss, 2003). גם העובדה שהערבים נוטים לדווח על תגובות לחץ גבוהות יותר של הילדים מוכרת ממחקרים אחרים, אבל שוב, במחקר הנוכחי העצמה הנמדדת חריפה מאוד. סלומון ולביא (Solomon & Lavi, 2005) דיווחו שבזמן האינתיפאדה השנייה, הן מצאו תסמונת PTSD בקרב 50.2% מהילדים הערבים בישראל, אף כי ילדים אלו לא נחשפו ישירות לפיגועים, לעומת 27.9% מילדי גוש קטיף או 27.4% מילדי אפרת. הממצא שלהן מתייחס לכל רצף התסמינים, בעוד שאנו הפרדנו בין רמות העצמה מקלה עד חריפה, ומצאנו תמונה מדאיגה בקשר לרמת תסמינים חריפה ביותר בקרב אוכלוסייה זו. ראוי לציין כי במחקרנו, תגובות הדחק של הילדים, שההורים מדווחים עליהן, גבוהות יותר במובהק בקרב האוכלוסייה הערבית מאשר בקרב האוכלוסייה היהודית.

נראה לנו כי אחת הסיבות לכך היא, שהאוכלוסייה הערבית בגליל הייתה מוכנה למלחמה מבחינה נפשית ומבחינה פיזית פחות מהאוכלוסייה היהודית, בהסתמך על הנחת היסוד ההיסטורית כי הם אינם מטרה לתקיפה מצד מדינות ערב. בשידוריו לאוכלוסיית ישראל הערבית הדגיש נסראללה שוב ושוב כי אין הוא מעוניין לפגוע בהם והתנצל על ההרג, הפציעות וההרס. מבחינה נפשית, העובדה ש"אחייהם" פוגעים בהם הייתה הפתעה, אכזבה ופגיעה בתפיסת הביטחון שהנחתה אותם. המוכנות הפיזית של הרשויות המקומיות הערביות, רמת המקלוט שלהן וכמותה ורמת היערכותן למצב חירום היו נמוכות מאוד.

כשבדקנו את תפיסת החוסן הקהילתי של התושבים, התברר כי החוסן הקהילתי של הערבים נמוך משל היהודים, והם מאמינים כי לרשות המקומית יכולת מנהיגות נמוכה וכי התפקוד של הרשות המקומית בזמן המלחמה לא ענה לצרכים של התושבים (להד ועמיתים, 2010).

על רקע נתונים אלו ניתן להסביר חלקית את עצמת התגובות של הילדים הערבים, בעיקר את רמת התגובה החריפה ביותר. הצירוף של משך החשיפה הארוך, ההפתעה – "הפכנו למטרה לפגיעה מאחינו", רמת המיגון הנמוכה, היעדר כל התרעה והעובדה שהיו פצועים והרוגים, בשילוב עם חוסר האונים, הבלבול וחוסר האמון של המבוגרים ביכולתם לעזור לעצמם, יצרו מצע להתפתחות חרדות חריפות בקרב הילדים. ממצא זה מחזק את ההסבר שמציעים וייסנברג ועמיתיו (Weisenberg, Shwarzwald, Waysman, Solomon & Klingman, 1993) שמצב של אקטיביות

מעטה ופתרון בעיות מוגבל בשילוב חשיפה רגשית גבוהה גורם לתסמינים רבים ומקטין את יכולת ההתמודדות. ייתכן גם כי העובדה שמרבית המידע במגזר הערבי במהלך המלחמה נשאב ממקורות תקשורת ערביים, הוסיפה פרשנות מאיימת ומזוויעה לחוויית המלחמה, ותרמה בכך לרמת החרדה הגבוהה.

במחקר של קלב וסייווץ (Kalb & Saivetz, 2007) עולה כי הדגש בשידורים של הרשתות הערביות היה על שידור מראות אימים מלבנון והתייחסות לישראל כאל התוקפן ההופך את לבנון ל"שדה דמים", תוך התעלמות מהפגזות חיזבאללה על תושבי ישראל. רוב התמונות התייחסו למוות ולהרס בלבנון, ללא כל עריכה. ייתכן כי מסרים אלו חיזקו בקרב ערביי ישראל את תחושה הבהלה מהאויב היהודי הישראלי, שינקום גם בהם. הסבר זה ניתן על ידי פונמקי לעצמת התסמינים שעלתה במחקרה על ילדים ערבים ישראלים (Punamäki, 1982, 1989). היעדר שירותים פסיכולוגיים המוכשרים לסיוע נפשי ומיעוט כוח אדם בתחום הפסיכו-סוציאלי בכלל, מסבירים, ולו חלקית, את העובדה שהמצוקה לא התמתנה לאחר עשרה חודשים, אך לדעתנו, ההסבר לכך מורכב יותר ונתייחס אליו בהמשך.

ממצאי מחקר המעקב עשרה חודשים אחרי המלחמה, מצביעים על כך שגם בחלוף הזמן, אחוז גבוה של ההורים דיווחו שילדיהם סובלים מתופעות קשות של מצוקות, חרדות ופחדים, המוגדרים כפוסט-טראומה בדרגות גבוהות עד חריפות. בדיווח ההורים במגזר היהודי חודש לאחר המלחמה, דיווחו 18% מההורים כי ילדיהם סובלים מתסמינים פוסט-טראומתיים בעקבות החוויות הקשות מהמלחמה. עשרה חודשים לאחר המלחמה, לא רק שלא הייתה דעיכה בתסמינים, אלא שהמצב אף החמיר, ו-32% מההורים היהודים דיווחו על תופעות פוסט-טראומתיות אצל הילדים, בדרגה גבוהה עד חריפה. במגזר הערבי, עשרה חודשים לאחר המלחמה, המחקר מצביע על כך ש-40% מההורים (לעומת 54% מיד אחרי המלחמה) דיווחו על תופעות פוסט-טראומתיות אצל הילדים.

רמות הסבל המדווחות על ידי הורים גבוהות מהמצופה על פי המקובל בספרות. נתון זה על תגובה כה חריפה בטווח של חודשים אחרי אסון הוא בלתי צפוי ואינו מוכר בספרות (להד ובן נשר, 2005). בדרך כלל הצפי הוא כמו במחקרים שנעשו בניו יורק אחרי אסון התאומים (Galea et al., 2003), שדיווחו כי חלה ירידה בין המדידה של 2002 ל-2003, מ-14%–20% בעלי תופעות פוסט-טראומטיות לכדי 4% עם PTSD ו-4.7% עם PTS

פת-הורנציק, שבדקה בני נוער מירושלים, מצאה כי אף ש-67% מהנערים שנבדקו דיווחו על חרדה גבוהה, רק 5.1% נמצאו בעלי דיאגנוזה מלאה של PTSD (Pat- Horenczyk, 2005). לדעתנו, מעבר לסיבות האתניות (שדנו בהן לעיל), הסיבות לכך שאחוז גבוה כל כך של הורים דיווחו על ילדיהם – יהודים וערבים כאחד – כמי שעדיין סובלים, נובעות ממספר גורמים סוציו-אקולוגיים:

א. המשמעות הפסיכולוגית-חברתית של מלחמת לבנון השנייה, ובהתאם לכך גם האווירה והמורל הכלליים בחברה הישראלית בזמן עריכת המחקר (עשרה חודשים לאחר המלחמה) היו של כישלון והפסד. הדבר הזכיר במידה מסוימת את חוויית המחדל של 1973, אך באותם ימים לא נחקרו תופעות PTSD אצל ילדים, כיוון שאך מיעוט זעיר חווה חשיפה מיידית למלחמה (ילדי הרמה). אווירת חוסר הביטחון בכל מרכיבי המערכת (פוליטית-לאומית, פוליטית-מקומית וצה"ל) השליכה על תחושת הביטחון של הורים והקרינה על ילדיהם. בקרב המבוגרים והילדים שררה תחושה שעלולה לפרוץ מלחמה נוספת. במלחמת לבנון השנייה תחושה זו קיבלה חיזוק כמעט יום יומי מהתקשורת, מהעיסוק בכוחה הגרעיני המתעצם של אירן, מכוונותיה המלחמתיות של סוריה ומהמסר הברור כי החיזבאללה ניצח והוא מתחזק לקראת סיבוב נוסף. חוסר הביטחון של ההורים במערכת השלטון המרכזי והמקומי, תחושת הזמן השאול עד המלחמה הבאה ותחושת הכישלון נקלטו ללא ספק אצל הילדים, ולכן לדעתנו, ההורים דיווחו כי ילדיהם אינם מצליחים להירגע ורמת ההחלמה הספונטנית המצופה לא מתרחשת. ייתכן אף כי זו תופעת הילה, המשקפת את עולמם הסוער והמודאג של המבוגרים.

ב. בחלק של המחקר העוסק בציפיות לעתיד כגורם מנבא תפקוד, המבוגרים דיווחו כי אינם מאמינים בעצמם ואינם מאמינים בכך שיוכלו להתמודד כראוי אם תפרוץ מלחמה נוספת, וכן כי אינם מאמינים שהרשות האזרחית תשפר את תפקודה. במאמר מסכם של להד (Lahad, 2008), מצב זה מוגדר כפוגע בחוסן המשפחתי ומהווה גורם סיכון להתמודדות של משפחה עם תוצאות של משבר או אסון. כל זה מוסיף לדעתנו לתחושת חוסר האונים והחרדה של הילדים ולפגיעה בתהליך ההחלמה המצופה.

ג. גם מערכת החינוך, שהתגייסה בימים שלאחר המלחמה לעסוק בסיוע פסיכו-חברתי לילדים, שבה מהר מאוד לעסוק בשגרה. ההסבר של דוברי המערכת היה כי הדבר ייטיב עם הילדים. לעניות דעתנו, הפסקת הסיוע נבעה בעיקר מחוסר אונים מול המסרים והמשמעות של לקחי המלחמה ומחוסר אמצעים וכוח אדם לטפל בפגיעה הפסיכולוגית שגרמה המלחמה (במיוחד במגזר הערבי), יחד עם מאמץ מודע ולא מודע להבטיח את תחושת "העולם הטוב" (להד ואברהם, 1983; Janoff-Bulmann, 1989) – תחושה שאם רק נעסוק בדברים חיוביים וניצמד לשגרה המבורכת, הכול יבוא על מקומו בשלום. הנכונות של מנהלי בתי ספר ושל מחנכים להפעיל תכנית המשך בכיתותיהם ירדה דרסטית תוך שבועות עד כחודש מתחילת הלימודים. במפגש עם צוות מנהלים מהצפון לאחר חצי שנה מתום המלחמה היו הבנה כללית שהם מיהרו לפעול כאילו הכול שב לקדמותו ונכונות להודות שישנם קשיים התנהגותיים רבים שנובעים מחוויית המלחמה של הילדים (כגון: עלייה באלימות, עצבנות וחוסר תפקוד לימודי). אולם בין ההבנה לבין מימושה הפער היה גדול.

ד. הסבר נוסף הוא כי בתקופה שבה נערך מחקר המעקב, נחשפו הממצאים של ועדות החקירה הממלכתית בראשות השופט וינוגרד על חוסר התפקוד וחוסר האחריות של הרשויות השונות בזמן המלחמה. שלב זה לווה בהתפרויות של מפקדים בכירים ושל שר הביטחון. כל אלו היוו אישור חיצוני לתחושת חוסר היציבות, חוסר הביטחון ואי-הוודאות של המרואיינים וכמובן הקרינו על הילדים.

ה. בתקופת מחקר המעקב חלה בדרום הסלמה, שלוותה בירי מסיבי לכיוון שדרות. מרואיינים רבים ציינו שתמונות המתפנים המיואשים הצובאים על דלתות האוטובוסים שגייס המיליונר גאידמק החזירו אותם לימי המלחמה והפינוי החפז, והעבירו מסר שהטיפול באוכלוסייה לא השתנה והסכנה לא תמה, היא רק נדדה זמנית למקום אחר.

לדעתנו, התושבים בצפון היו מודאגים מסכנה מוחשית של מלחמה קרובה, ולכן לא אפשרו לעצמם להגיע למצב של רגיעה והחלמה. הדבר עולה בבירור מדיווח ההורים על הדאגות של הילדים עשרה חודשים אחרי המלחמה, דיווח שהעלה כי הדאגה העיקרית הייתה שהמלחמה תחזור בזמן הקרוב או שתהיה מלחמה עם אירן.

משאבי התמודדות

כאמור לעיל, ההורים התבקשו לדווח, מה לדעתם עזר לילדיהם להתמודד ובמה הם כהורים השתמשו כדי לסייע לילדים. המשאבים שההורים ייחסו לילדיהם בניסיון להתמודד עם מוראות המלחמה במידה הרבה ביותר היו המשאב של מידע, עיגון במציאות וחשיבה (C), תמיכה משפחתית וחברתית (S) והמשאב הגופני של פעילות פיזית ומשחק (PH). בדיווחי ההורים לא נמצאו הבדלים מובהקים בין יהודים לערבים או בין בנים לבנות באשר לסוג המשאבים שהשתמשו בהם על מנת להתמודד עם הדחק. ממצא זה תואם לממצאי מחקרים רבים הדנים בתמיכה חברתית ובהבנת המציאות ופתרון בעיות כמשאבי התמודדות מרכזיים במצבי מלחמה וטרור (Black, 2001; Lahad et al., 2000; Norton & Cohen, 2000); בנושא התמיכה של ההורים בילדים, גם הורים ערבים וגם הורים יהודים דיווחו כי עזרו לילדיהם במידה רבה ביותר על ידי שימוש במשאב הרגשי (A) ובמשאב הגופני של קרבה פיזית (חיבוק, קרבה גופנית) ומשחקים (PH).

ההורים דיווחו כי כדי להתמודד עם הלחץ שלהם בזמן מלחמה והפגזות, הם עצמם משתמשים במשאב השכלי והחברתי במידה הרבה ביותר ובמשאב הרגשי במידה הפחותה ביותר, ואילו לילדים הם מסייעים בעיקר על ידי המשאב הרגשי (להד ועמיתים, 2010). הסבר אפשרי לכך הוא שההורים תופסים את תפקידם כמעניקי תמיכה רגשית לילדים בזמן שהם נמצאים תחת איום קיומי לחייהם.

ההתייחסות במחקר לתפקידה של הורות במהלך מלחמה (Carins & Dawes, 1996; Miller, 1996) מתמקדת במיוחד באמהות כגורם מפתח בהסבר של חוסן הילדים וגם בעלייה בקשייהם (Garbarino & Kostelny, 1996; Kalantari, Yule, & Gardner, 1993). לפי פלדמן, גרינבאום וירמיה (Feldman, Greenbaum & Yirmia, 1999), המסוגלות ההורית קובעת במידה משמעותית את יכולת הילד להתמודד עם אירועים מעוררי דחק. לא ייפלא אפוא כי מצאנו התאמה בחלק ניכר של המשאבים בין הורים לילדיהם, אך ראוי לשים לב לעובדה שההורים נוטים להסתיר את רגשותיהם בקשר לאירועים ומגיבים בעיקר לרגשות ילדיהם. ממצא זה דומה לממצא של להד וקפלנסקי (2007).

העדפות הורים בנוגע לפינוי ילדים בזמן מלחמה

ממצאי המחקר מורים על כך שההורים – הן הערבים והן היהודים – מתנגדים לפינוי ילדים לבדם בזמן מלחמה עתידית. העובדה שהורים לא רוצים שילדיהם יפנו לבד במקרה של מלחמה דומה בעתיד, תואמת את ממצאי החוקרים במרכז "משאבים" והמלצותיהם מאז 1996 (שחם, 1996; שחם ועמיתים, 2000; Lahad et al., 2004; Shacham & Lahad, 2004) ואת הידוע למעלה מ-60 שנה ממחקרים בנושא (Freud & Burlingham, 1943; Ressler, 1992). מחקרים אלו, כולל מחקר על ילדים שפנו ממנהטן בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר (Butler, Panzer, & Goldfrank, 2003), חזרו והצביעו על כך שפינוי ילדים ללא הוריהם מגביר את תגובות הלחץ שלהם. עמדה ברורה זו של ההורים סותרת את ההחלטה על פינוי הילדים בלבד שאורגן בזמן מלחמת לבנון השנייה על ידי גופים שונים. מן הראוי, כי סוגיית פינוי ילדים בעת מלחמה או אסון תיבחן על ידי קובעי המדיניות בהסתמך על ממצאי המחקרים שלעיל, ותינתנה הנחיות ברורות בהתאם.

בעניין ההעדפות לפינוי כל המשפחה או לפינוי בכלל במקרה של התקפות עתידיות, קיים הבדל מהותי בין היהודים לבין הערבים: יהודים מביעים נכונות רבה להתפנות עם כל בני המשפחה, ואילו ערבים מעדיפים להישאר עם משפחותיהם בקהילותיהם.

מסקנות המחקר

מחקר ראשוני זה מביא תמונה מורכבת, המחייבת חשיבה ביקורתית על מערך המחקר ועל ממצאיו. בנוגע למערך המחקר, אנו מודעים להטיות המוכרות של שאלון טלפוני. מאידך גיסא, היכולת להגיע למדגם מייצג המכיל אוכלוסיות מגוונות במרחב גאוגרפי רחב כל כך ובזמן קרוב להתרחשות האירועים, מצדיק שימוש בכלי זה. אין לנו ספק שראיונות פנים אל פנים היו מעלים ממצאים שונים, אולם עצמת התגובות והעובדה שהצלחנו לחזור אל 60% מהמראיינים, מחזקות את תקפות הממצאים.

העובדה שהתסמינים חריפים כל כך חודש אחרי המלחמה ועשרה חודשים אחריה, מחייבת פעולה חברתית וטיפולית נרחבת לסיוע לילדים לאורך זמן, דבר שמחייב את משרד החינוך ומשרד הבריאות להמשיך ולאתר את הילדים האלו ולתת להם ולמשפחותיהם מענה מתמשך. בשל החשש ממלחמה נוספת, יש להכין תכניות מיוחדות לחיזוק החוסן ומשאבי ההתמודדות של האוכלוסייה בכלל ושל מערכת החינוך בפרט. רק הבטחה קהילתית חינוכית שיש היערכות ויש מענים, תיתן את אותותיה במבוגרים ותעבור מהם לילדים.

העובדה שבסייעים לעצמם ההורים משתמשים באופן התמודדות שונה מזה שבו הם משתמשים בסייעים לילדיהם, מצריכה הכשרה ספציפית של ההורים בעזרה לעצמם ולילדיהם.

פיתוח תורה ופיתוח מתודה לעבודה עם המשפחה כולה לאחר אסון בקהילה הם הכרח העולה ממחקר זה, כמו גם משיחות עם מנהלי שירותים בשדה. מתן הטיפול בהקשר משפחתי, חיזוק ההורים וחיזוק היכולת המשפחתית והמוכנות להתמודד עם אירועי חיים הם צורך ברור ודחוף.

פתרון אחד שכבר מיושם ברמה ראשונית ומהווה לדעתנו כיוון נכון, הוא הקמתם של מרכזי חוסן. מרכזים אלו מאגדים את גורמי הרשות המקומית, משרדי ממשלה, גורמי מקצוע והמגזר השלישי כדי לייצר תכניות יישוביות ומענה יישובי לשם היערכות מיטבית לשעת חירום ומתן מענה מידי ומתמשך לנושא החוסן. אנו ממליצים למקבלי ההחלטות להשקיע משאבים בפיתוחם של מרכזים אלו ולחקור את פעילותם ואת השפעתם במישור הקהילתי ובתחום תפיסת החוסן הקהילתית של היישובים שבהם הם פועלים.

לדעתנו לא ניתן להסתפק בפעולות שנעשות ביישובי הצפון על ידי הרשויות השונות. יש לשתף ולערב את התושבים עצמם, כדי לחזק את תחושת החוסן הקהילתית ובכך להפחית את עצמת תגובות הדחק הפוסט-טראומטיות של הילדים. חיוני לספק לתושבים מידע על הפעולות שנעשו ושעתידות להיעשות על ידי הרשויות המקומיות על מנת לשפר את הטיפול בתושבים במצבי חירום עתידיים. כמו כן חיוני לתת לאזרחים כלים מעשיים להתמודדות עם תרחישים שונים.

בנוגע לאוכלוסייה הערבית בצפון, כאמור, בכל הקטגוריות של תגובות פוסט-טראומטיות, ההורים הערבים מדווחים על תסמינים רבים יותר אצל ילדיהם מאשר ההורים היהודים. ידוע ממחקרים כי כשאין מוכנות פיזית ונפשית לאיום, תגובות הלחץ גוברות, והאוכלוסייה פגיעה יותר. דבר זה מחייב הקמת מערך טיפולי ייחודי עבור האוכלוסייה הערבית (תחום הלוקה בחסר עצום). מערך זה יצטרך לקחת בחשבון היבטים של תרבות ושל אמונה, על מנת לחזק את החוסן ואת כוחות ההתמודדות של ההורים ושל ילדיהם.

יש צורך בהיערכות לפינוי שתכלול את המשפחה כולה, או להיערך למתן שירותים ביישובים עצמם, כדי שמשפחות תוכלנה להיות יחדיו בתנאים סבירים. אפשרות נוספת היא הכנת תכנית לאומית שתגובה על ידי הביטוח הלאומי ותעודד קליטת משפחות מפוניה על ידי קרובי משפחתם, תוך מתן מענק מהביטוח הלאומי. זאת כדי לאפשר למתפנים קיום בכבוד ולא בחסד אצל קרוביהם. נראה לנו כי נושא זה גם הוא דורש טיפול מקיף.

חשיבותו של מאמר זה בהיותו חלוצי בהתייחסות לתפיסת הורים את רמות הדחק וההתמודדות של ילדיהם – יהודים וערבים ישראלים שנחשפו בעת ובעונה אחת למצב מלחמה. מחקרים ממוקדים בתת-האוכלוסיות ייתנו תמונה מעמיקה על התהליכים הללו ויוכלו לשפוך אור על עולמם הפנימי של הילדים ולהוות בסיס להנחיות ארגוניות מערכתיות וטיפוליות באוכלוסיות אלו.

מקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). **השנתון הישראלי לסטטיסטיקה**. ירושלים: הלמ"ס. זמין באתר http://www.cbs.gov.il/shnaton60/st02_06x.pdf
- טוביאנה, י', גולדשטיין, י' והר אבן, ד' (1992). **תגובות הלחץ והעניין בעזרה בילדים בגיל בי"ס במשך ולאחר מלחמת המפרץ**. מאמר שהוצג בוועידה של מחלקת החינוך בנושא תגובות אצל ילדים במלחמת המפרץ, רמת גן (מצוטט בתוך נ' מילגרם, **פסיכולוגיה: כתב עת מדעי ישראלי לעיון ומחקר**, 1–2 [תשנ"ד], גיליון מיוחד למחקרי מלחמת המפרץ, עמ' 132).
- להד, מ' (1993). איתור משאבי התמודדות באמצעות סיפור בשישה חלקים. בתוך ש' לוינסון (עורך), **פסיכולוגיה בבית הספר ובקהילה בעת רגיעה ובימי חירום** (עמ' 55–70). תל אביב: הדר.
- להד, מ' ואברהם, ע' (1983). הכנת מורים ותלמידים להתמודדות במצבי לחץ, תכנית רב-ממדית. **חוות דעת**, 16, 196–210.
- להד, מ' ואילון, ע' (2000). **חיים על הגבול**. טבעון: נורד.
- להד, מ' ובן נשר, א' (2005). מאלתור תחת טראומה לפיתוח תורה: התמודדות קהילות עם טרור – הכנה, התערבות ושיקום. בתוך א' זומר וא' בלייך (עורכים), **בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 271–300). תל אביב: רמות.
- להד, מ' וקפלנסקי, נ' (2007). הורות בשישה ערוצים: הורים מפתחים חוסן בילדיהם. בתוך א' כהן (עורכת), **חויית ההורות: יחסים התמודדויות והתפתחות** (עמ' 191–214). ירושלים: הוצאת א"ח והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- להד, מ', שחם, מ' ושחם י' (2010). השפעת מלחמת לבנון השנייה על החוויה הטראומטית ועל החוסן של היהודים ושל הערבים בצפון הארץ – מחקר אורך. בתוך פ' עזיאה, נ' נחמיאס ומ' כהן (עורכים), **שירותי רווחה, בריאות וחינוך בשעת חירום** (עמ' 117–145). חיפה: פרדס.
- שחם, י' (1996). **תגובות חרדה וגיוס משאבי התמודדות בעת מבצע "דין וחשבון"**. קריית שמונה: המרכז לשעת חירום.

- שחם, מ', להד, מ', סלע, מ' ושחם, י' (2000). היערכות קהילתית לקראת אירועי חירום מתמשכים ופינוי אוכלוסייה. בתוך א' קלינגמן, ע' רביב ובי' שטיין (עורכים), **ילדים במצבי חירום ולחץ** (עמ' 434–450). ירושלים: משרד החינוך.
- Ajdukovic, M., & Ajdukovic, D. (1993). Psychological well-being of refugee children. *Child Abuse and Neglect*, 17, 843–854.
- Al-Eissa, Y. A. (1995). The impact of the gulf armed conflict on the health and behaviour of Kuwaiti children. *Social Science & Medicine*, 41, 1033–1037.
- Barbara, J. S. (2006). Impact of war on children and imperative to end war. *Croat Med Journal*, 41, 891–894.
- Barenbaum, J., Ruchkin, V., & Schwat-Stone, M. (2004). The psychosocial aspects of children exposed to war: Practice and policy initiatives. *Journal of child psychology & Psychiatry*, 4, 41–62.
- Black, M. (2001). *Growing up alone: Childhood under siege*. London: UNICEF UK.
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59, 20–28.
- Bradley, R. (2007). Parenting in the breach: How parents help children cope with developmentally challenging circumstances. *Parenting: Science & Practice*, 7(2), 99–148. Retrieved December 25, 2008. Available at doi:10.1080/15295190701306896
- Bronson, M. B. (2000). *Self-regulation in early childhood*. New York: Guilford.
- Butler, A. S., Panzer, A. M., & Goldfrank, L. R.. (2003). *Preparing for the psychological consequences of terrorism: A public health Strategy*. New York: The National Academies Press.
- Carins, E., & Dawes, A. (1996). Children: Ethnic and political violence: A commentary. *Child Development*, 67, 129–139.
- Chimienti, G., & Abunaser, J. (1993). Children's reactions to war-related stress, the influence of gender, age, and the mother's reaction. *International Journal of Mental Health*, Vol. 21, No. 4, 72 – 86.
- Davidson, J., & Smith, R. (1990). Traumatic experiences in psychiatric outpatients. *Journal of Traumatic Stress Studies*, 3, 459–475.
- Dyregrov, A., Gjestead, R., & Raundalen, M. (2002). Children exposed to warfare: A longitudinal study. *Journal of Traumatic Stress*, 15(1), 59–68.
- Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestead, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among Rwandan children. *Journal of Traumatic Stress*, 13(1), 3–21.

- Feldman, R., Greenbaum, C. W., & Yirmia, N. (1999). Mother-infant affect synchrony as an antecedent of the emergence of self-control. *Developmental Psychology, 35*, 223–231.
- Fiedler, K. (2001). Affective states trigger processes of assimilation and accommodation. In L. L. Martin & G. L. Clore (Eds.), *Theories of mood and cognition: A user's guidebook* (pp. 85–96). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Foa, E. B., Cashman, L., Jaycox, L., & Perry, K. (1997). The validation of a self-report measure of posttraumatic stress disorder: The Posttraumatic Diagnostic Scale. *Psychological Assessment, 9*(4), 445–451.
- Foa, E. B., Davidson, J. R., & Frances, A. (1999). The expert consensus guideline series: Treatment of posttraumatic stress disorder. *Journal of Clinical Psychiatry, 60* (suppl. 16), 4–79.
- Freud, A., & Burlingham, D. (1943). *Reactions to evacuation: War and children*. New York; Ernest Willard.
- Galea, S., Vlahov, D., Resnick, H., Ahern, J., Susser, E., Gold, J., et al. (2003). Trends of probable PTSD in NY City after the September 11 terrorist attack. *American Journal of Epidemiology, 158*, 514–524.
- Garbarino, J., & Kostelny, K. (1996). The effect of political violence on Palestinian children's behavior problems: A risk accumulation model. *Child Development, 67*, 33–45.
- Hardin, S. A., Hayes, E., Cheever, K. H., & Addy, C. (2003). Impact of war on American adolescents. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing, 16*(2), 81–87.
- Hasanovic, M., Sinanovic, O., & Pavlovic, S. (2005). Acculturation and psychological problems of adolescents from Bosnia and Herzegovina during exile and repatriation. *Croatian Medical Journal, 46*, 105–115.
- Hoven, C. W., & Duarte, C. S. (2002). *Effects of the world trade center attack on NYC public school students: Initial report of the New York board of education*. New York: New York State Psychiatric Institute, Columbia University.
- Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition, 7*(2), 113–136.
- Jones, R. T., & Ollendick, T. H. (2002). Residential fires. In A. M. Le Greca, W. K. Silverman, E. M. Vernberg & M. C. Roberts (Eds.), *Helping children cope with disasters and terrorism* (pp. 175–199). Washington, DC: American Psychological Association.
- Kalantari, M., Yule, W., & Gardner, F. (1993). Protective factors and behavioral adjustment in preschool children of Iranian martyrs. *Journal of Child and Family Studies, 2*, 97–108.

- Kalb, M., & Saivetz, C. (2007). The Israeli-Hezbollah war of 2006: The media as a weapon in asymmetrical conflict. *The International Journal of Press/Politics*, 12, 43–66.
- Kuterovac-Jagodic, G. (2003). Posttraumatic stress symptoms in Croatian children exposed to war: A prospective study. *Journal of Clinical Psychology*, 59(1), 9–25.
- La Greca, A. M., & Prinstein, M. J. (2002). Hurricanes and earthquakes. In A. M. Le Greca, W. K. Silverman, E. M. Vernberg & M. C. Roberts (Eds.), *Helping children cope with disasters and terrorism* (pp. 107–138). Washington, DC: American Psychological Association.
- Lahad, M. (2008). Post traumatic responses in disasters: A community perspective. In K. Gow & D. Paton (Eds.), *Resilience: The phoenix of natural disasters*. New York: Nova Science Publishers.
- Lahad, M., Shacham, Y., & Niv, S. (2000). Coping and community resources in children facing disaster. In A. Y. Shalev, R. Yehuda & A. C. McFarlane (Eds.), *International handbook of human response to trauma* (pp. 389–395). New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Lynch, M. A., & Cuninghame, C. (2000). Understanding the needs of young asylum seekers, *Archives of Disease in Childhood*, 83, 384–387.
- Mansdorf, I. J., & Weinberg, J. (2003). Stress reactions in Israel in the face of terrorism: Two community samples. *Traumatology*, 9(3), 155–168.
- McFarlane, A. C. (1987). Post traumatic phenomena in a longitudinal study of children following a natural disaster. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychology*, 26, 764–769.
- Miller, K. (1996). The effects of state terrorism and exile on the indigenous Guatemalan refugee children: A mental health assessment and an analysis of children's narratives. *Child Development*, 67, 89–106.
- Norton, R., & Cohen, B. (2000). *Out of exile: Developing youth work with young refugees*. Leicester: National Youth Agency.
- Osofsky, J. D. (1999). The impact of violence on children. *The Future of Children*, 9, 33–49.
- Osofsky, J. D., & Jackson, B. R. (1993). Parenting in violent environments. *Zero to Three*, 14, 8–11.
- Ozer, E. J., Best, S. R., Lipsey, T. L., & Weiss, D. S. (2003). Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 129(1), 52–73.
- Papageorgiou, V., Frangou-Garunoivc, A., Iordanidou, R., Yule, W., Smith, P., & Vostanis, P. (2000). War trauma and psychopathology in Bosnian refugee children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 9, 84–90.

- Pat-Horenczyk, R. (2005). Post-Traumatic Distress in Israeli adolescents exposed to ongoing terrorism: Selected findings from School-based screenings in Jerusalem and nearby settlements. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 9(3–4), 335–347.
- Punamäki, R. L. (1982). Childhood in shadow of war: A psychological study on attitudes and emotional life of Israeli and Palestinian children. *Current Research on Peace and Violence*, 5, 26–41.
- Punamäki, R. L. (1989). Factors affecting the mental health of Palestinian children exposed to political violence. *International Journal of Mental Health*, 1118(2), 63.
- Ressler, E. M. (1992). UNICEF recommendations. In idem (Ed.), *Evacuation of children from conflict areas*. UNHCR & UNICEF. Available at <http://www.unhcr.org/refworld/country,,IA,,BIH,,48abd57c0,0.html> 20.6.2010
- Rosenbaum, M., & Ronen, T. (1993). Children and parents under the threat of missile attacks: Do they see eye to eye each other's fears and behavior? Unpublished paper. Department of psychology and school of social work, Tel Aviv University (Quoted in [תשנ"ד]. *פסיכולוגיה: כתב עת מדעי* ני מילגרם, 2–1, גיליון מיוחד למחקרי מלחמת המפרץ, עמ' 133 (ישראלי לעיון ומחקר).
- Shacham, M., & Lahad, M. (2004). Stress reactions and coping resources mobilized by children under shelling and evacuation. *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2004(2), 1-17. ISSN: 1174-4707. Available at <http://www.massey.ac.nz/~trauma/issues/2004-2/shacham.htm>
- Slone, M., & Hallis, D. (1999). The impact of political life events on children's psychological adjustment. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 12, 1–21.
- Smith, P., Perrin, S., Yule, W., & Rabe-Hesketh, S. (2001). War exposure and maternal reactions in the psychological adjustment of children from Bosnia-Herzegovina. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 42, 395–404.
- Snyder, C. R., & Lopez, S. J. (2002). *Handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press.
- Solomon, Z., & Lavi, T. (2005). Israeli youth in the second Intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 44(11), 1167–1175.
- Van Horn, P., & Lieberman, A. F. (2004). Early intervention with infants, toddlers, and preschoolers. In B. T. Litz (Ed.), *Early intervention for trauma and traumatic loss* (pp. 112–130). New York: Guilford.
- Vogel, M., & Vernberg, E. (1993). Children's psychological responses to disaster (task force report) *Journal of Clinical Child Psychology*, 22(4), 464–484.

- Weisenberg, M., Shwarzwald, J., Waysman, M., Solomon, Z., & Klingman, A. (1993). Coping of school age children during SCUD missiles bombardment and postwar stress reactions. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 61*, 462–467.
- Wooding, S., & Raphael, B. (2004). Psychological impact of disasters and terrorism on children and adolescents: Experiences from Australia. *Prehospital and Disaster Medicine, 19*(1), 10–20.
- Yule, W., & Williams, R. M. (1990). Post traumatic stress reaction in children. *Journal of Traumatic Stress, 3*, 279–295.

השפעת רגשות על הערכות הסיכון בקרב צעירים בצפון הארץ ובמרכזה לאחר מלחמת לבנון השנייה*

אורי בן ציון, שוש שהרבני וטל שביט

תקציר

המחקר הנוכחי מתבסס על מחקר שדה טבעי שהתקיים בעת מלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, והוא נועד לבדוק את הקשר בין רגשות שליליים שהתעוררו בעקבות המלחמה לבין הערכת הסיכון העתידי של צעירים הגרים בצפון הארץ, בהשוואה לאלו הגרים במרכזה. כמו כן נבדק הקשר בין רגשות שליליים שהתעוררו בעקבות המלחמה, לבין הערכת הסיכון העתידי של צעירים יהודים תושבי הצפון, בהשוואה לצעירים ערבים המתגוררים באזור. המחקר בדק במיוחד את הקשר שבין רגשות שליליים (שילוב של פחד וכעס) של הצעירים לבין תפיסת הסיכון העצמית העתידית שלהם ולבין הערכת הסיכון שלהם בנוגע לעתידו של הישראלי הממוצע. כמו כן המחקר בחן, האם הבדלים ברגשות של צעירים תושבי הצפון, (יהודים וערבים) שחוו את המלחמה, לבין צעירים תושבי המרכז, שלא חוו אותה באופן ישיר, השפיעו על הערכות הסיכון שלהם. הנתונים למחקר נאספו משאלונים שהופצו מיד עם סיום המלחמה (ספטמבר 2006), בקרב נבדקים בני 18–27 מאזור הצפון ומאזור המרכז. שאלון המחקר כלל שאלות על רגשות, תפיסות סיכון, הערכות מצב כלכלית וביטחונית וכן מצב סוציו-דמוגרפי. התוצאות מראות, כצפוי, כי פרטים מקבוצת הצפון חוו בזמן המלחמה רגשות שליליים בעצמה גבוהה יותר מאלו של המרכז, וכן היו פסימיים יותר מקבוצת המרכז בנוגע לסיכויי טרור המאיימים עליהם ובנוגע לסיכונים בחיי היום יום. כמו כן צעירים ערבים בצפון חוו סערת רגשות גבוהה מזו שחוו צעירים יהודים בצפון, ותפיסות הסיכון העצמי שלהם היו גבוהות מאלו של היהודים מאותו אזור. נוסף על כך, התוצאות מראות כי רמה גבוהה יותר של רגשות שליליים שהתעוררו בעקבות המלחמה השפיעה במובהק על תפיסות סיכון פסימיות יותר של צעירים בצפון (יהודים וערבים), אך לא במרכז. עם זאת, לא נמצאו השפעות מובהקות של מדד רגשות שליליים על הערכת המצב הכלכלי (צמיחה כלכלית) והערכת המצב הביטחוני בכל קבוצות המדגם. תוצאות מחקר זה

* תודות

המחקר נעשה במימון קרן המחקר של המכללה האקדמית עמק יזרעאל, ועל כך נתונה תודתנו. ברצוננו להודות לעורכת האורחת, פרופ' שפרה שגיא, ולמעריך אנונימי על הצעותיהם המועילות, אשר הביאו לשיפור המאמר. כמו כן אנו מודים למשתתפי הכנס "קוגניציה ורגש בקבלת החלטות כלכלית" (Cognition & emotion in economic decision making workshop), שנערך ברוברטו (Rovereto), איטליה, ב-2007, על הערותיהם המועילות.

מסייעות לקובעי מדיניות להבין את עצמת הרגשות שחוו צעירים בעקבות מתקפת הטילים בצפון בזמן מלחמת לבנון השנייה, את ההשלכות של רגשות אלו על תפיסות הסיכון שלהם וכן את הצורך במתן סיוע נפשי הנדרש בעקבות השלכות המלחמה.

מילות מפתח: טרור, רגשות, סיכון, מלחמת לבנון השנייה

מבוא

במלחמת לבנון השנייה, שנמשכה 33 ימים בחודשים יולי ואוגוסט 2006, אזור הצפון כולו היה נתון למתקפת טילים מסיבית של החיזבאללה. במהלך המלחמה נהרגו 119 חיילים ו-44 אזרחים, רבים נפצעו, סבלו מחרדות קשות ואיבדו את בתיהם ורכושם. למעשה, בתקופה זו, כל אזור הצפון היה משותק כלכלית לפרקי זמן מסוימים, כיוון שגם מוסדות ומפעלים נפגעו מהטילים. מעבר לכך, למלחמה היו השפעות עקיפות על כל המשק הישראלי. ברור מאלינו כי מתקפות הטילים על יישובים אזרחיים בישראל עוררו כעס, פחד, חרדות ועצב בקרב האוכלוסייה כולה, ובקרב תושבי הצפון בפרט. מחקרנו השתמש בתנאי ניסוי טבעי שהתקיימו בעת מלחמת לבנון השנייה, כדי לבדוק את הקשר בין רגשות שהתעוררו בעקבות המלחמה לבין הערכת הסיכון העיתי של הפרטים הגרים בצפון, בהשוואה לאלו הגרים במרכז הארץ, וכן כדי להשוות בין רגשות יהודים לאלו של ערבים בתחום זה.

במרוצת שני העשורים האחרונים, מחקרים אחדים בדקו את הקשר בין רגשות לבין תפיסת הסיכון של האוכלוסייה (Fischhoff, Gonzalez, Lerner & Small, 2005; Fischhoff, Gonzalez, Small & Lerner, 2003a, 2003b; Holtgrave & Weber, 1993; Hopfensitz & van Winden, 2008; Lerner, Gonzalez, Small & Fischhoff, 2003; Loewenstein, Weber, Hsee & Welch, 2001; Mellers, Schwartz & Ritov, 1999; Vastfjall, Peters & Slovic, 2008 (the valence approach)). לדוגמה, הממצאים של תאוריית הערכת "מצב הרוח" (Johnson & Tversky, 1983; Wright & Bower, 1992) שליליים גורמים להגדלת הערכת הסיכון של הפרטים; על פי גישה זו, הן לאנשים כעוסים והן לאנשים מפוחדים תהיה הערכת סיכון פסימית יותר בהשוואה לאנשים שאינם חשים רגשות שליליים אלו. בניגוד לגישה זו, על פי תאוריית "נטיית הערכה" (appraisal-tendency) של לרנר וקלטנר (Lerner & Keltner, 2000), נמצא כי פחד וכעס מנוגדים זה לזה בהשפעתם על תפיסת הסיכון של פרטים. כך למשל מצאו החוקרות כי לאנשים מפוחדים יש תפיסת סיכון עצמי פסימית יותר, ולעומת זאת, אנשים כעוסים הם בעלי תפיסת סיכון עצמי אופטימית. לתאוריה זו נמצא ביסוס אמפירי במחקר של לרנר ועמיתיה (Lerner et al., 2003), שנעשה בעקבות המאורעות של ספטמבר 2001 בארצות הברית.

במחקר קודם שנעשה על ידי בן ציון, שהרבני ושביט (Benzion, Shahrabani & Shavit, 2009) בהקשר של מלחמת לבנון השנייה, נבדקו בנפרד השפעת רגש הפחד והשפעת רגש הכעס על הערכות סיכון עצמי של תושבי הצפון, שחוו את ירי הטילים, לעומת רגשות אלו של תושבי המרכז, שלא נחשפו לירי הטילים. הממצאים מראים כי רק בצפון פחד השפיע על הערכת סיכון גבוהה יותר (בדומה לתאוריית "נטיית הערכה" ולתאוריית "מצב הרוח"), ואילו במרכז לא נמצא כל קשר בין פחד להערכת סיכון. בין כעס לבין הערכת סיכון התגלה בצפון קשר שלילי (בהתאם לגישת "מצב הרוח" ובניגוד לתאוריית "נטיית הערכה"), אך קשר זה לא נמצא אצל תושבי המרכז.

עבודות נוספות חקרו את ההשפעה של מלחמה וטרור בישראל על ישראלים. לדוגמה, בליך ועמיתיו (Bleich, Gelkopf & Solomon, 2003) בחנו את ההשפעה הפסיכולוגית של הטרור המתמשך בישראל מאז שנת 2000. החוקרים מצאו כי מרבית הנבדקים הביעו תחושה נמוכה של ביטחון ביחס לעצמם וביחס לאחרים. נוסף על כך, במחקר של זוסמן ורומנוב (2006) נמצא כי להתקפות טרור, כולל פיגועים של פלסטינים (בסוף שנת 2000) יש השפעה שלילית על התחושות של ישראלים בנוגע לביטחונם האישי וכן בנוגע לאושרם. כמו כן החוקרים מצאו כי לטרור יש השפעה דיפרנציאלית על האושר ועל שביעות הרצון של תושבי ישראל היהודים לעומת אלו של התושבים הערבים.

מחקרים נוספים התייחסו להשפעת המלחמה בישראל על תגובות ורגשות של ישראלים. החוקרות שגיא ובראון-לבינסון (Sagy & Braun-Lewensohn, 2009) בחנו את תגובות המתח והלחץ בקרב צעירים ששהו באזורי נפילות הטילים. הממצאים שלהן מראים כי צעירים בצפון הארץ, שנחשפו לטילים במלחמת לבנון השנייה, דיווחו על חרדה רבה יותר בהשוואה לצעירים בשדרות, החשופים במשך תקופה ארוכה לירי טילי הקאסם. גם המחקר של בראון-לבינסון ועמיתיה (Braun-Lewensohn, Sagy & Roth, 2010) עסק בנושא ובדק את השימוש באסטרטגיות התמודדות בקרב מתבגרים יהודים וערבים גילאי 12–19 שחוו את מתקפת הטילים בזמן מלחמת לבנון השנייה. הממצאים מראים כי גם יהודים וגם ערבים השתמשו בעיקר ב"פתרון בעיות" כאסטרטגיית ההתמודדות ודיווחו על רמות נמוכות יחסית של מצוקה פסיכולוגית, אם כי נמצאו בין הקבוצות הבדלים בנוגע למאפיינים אחרים של אסטרטגיות התמודדות. בקרב קבוצת היהודים, אסטרטגיות התמודדות הסבירו כ-35% מהשונות של תגובת לחץ, לעומת 51% בקרב קבוצת הערבים. המחקר של שמאי וקמחי (Shamai & Kimhi, 2006) התמקד בהשלכות של הנסיגה מלבנון בשנת 2000 על מתבגרים ישראלים. הממצאים מצביעים על כך שקיימים הבדלים בין מתבגרים בצפון (הגרים בסמוך לגבול ישראל-לבנון) לבין מתבגרים באזור המרכז בדעותיהם הפוליטיות וברמת המתח והלחץ (כצפוי, באזור הצפון רמת המתח גבוהה יותר).

המחקר הנוכחי, שנערך מיד עם תום המלחמה, מנתח את השלכות מתקפת הטילים במשך מלחמת לבנון השנייה על צעירים (גילאי 18–27) באזור הצפון, שהיו חשופים לטילים, ועל צעירים באזור המרכז, שלא היו חשופים למתקפה זו. בדומה למחקר של לרנר ועמיתיה (Lerner et al., 2003) ולמחקר של בן ציון ועמיתיו (Benzion et al., 2009), במחקר הנוכחי בדקנו באמצעות שאלונים את רמת הרגשות השליליים (כעס, פחד, חרדה וסערת רגשות) ואת תפיסת הסיכון של הפרטים. אולם במקום לבדוק את השפעת כל רגש בנפרד על תפיסת סיכון, כפי שנעשה במחקרים קודמים, המחקר הנוכחי התמקד בבדיקת השפעת רגשות שליליים (שילוב של רמות כעס ופחד) על תפיסת הסיכון העצמי של הפרטים ועל תפיסת הסיכון של הישראלי הממוצע. כמו כן, המחקר הנוכחי תורם לספרות הקיימת בתחום על ידי בדיקת רמת הציפיות של הפרטים ביחס למצב הכלכלי ולמדיניות בישראל בעקבות מלחמת לבנון השנייה; זאת בדומה לבדיקה שנעשתה במחקר של גלזר וובר (Glaser & Weber, 2005) באשר להשפעת אירועי ה-11 בספטמבר 2001 על מחירי מניות בשוק ההון בארצות הברית. חידוש נוסף של המאמר הנוכחי הוא בבחינת ההבדלים בציפיות ובתפיסת הסיכון העתידי של צעירים תושבי הצפון לעומת צעירים תושבי המרכז וכן של צעירים יהודים לעומת צעירים ערבים.

המוטיבציה לבדיקת השלכות המלחמה על יהודים וערבים בנפרד נבעה מההבדלים הניכרים הקיימים בחברה הישראלית בין שני מגזרים אלו מבחינת דת, תרבות, השקפת עולם ומצב כלכלי. מחקרים רבים הדגישו את האפליה של המגזר הערבי לעומת היהודי בכל הנוגע לחוקים, תקנות ומדיניות ממשלתית (Halabi, 1987; Kretzmer, 1990; Rouhana & Ghanem, 1993). הטענה העיקרית היא כי קיים פער גדול בתקציבים המופנים למגזר היהודי לעומת אלו המופנים למיעוט הערבי בישראל (Al-Haj & Rosenfeld, 1990; Benziman & Mansour 1992). לטענת החוקרים, פערים אלו בולטים בשירותי הממשלה לאזרחים, כמו למשל בשירותי חינוך (Al-Haj, 1995; Shavit, 1990) ובשירותי בריאות (Reiss, 1991). בהתבסס על פערים אלו בין יהודים לערבים בישראל, ציפינו למצוא במחקר הנוכחי הבדלים בגישות של שני המגזרים בכל הנוגע לתפיסת סיכון עתידי ולרגשות שהתעוררו בעקבות מלחמת לבנון השנייה.

השערות המחקר

המחקר כלל שלוש קבוצות עיקריות: יהודים הגרים באזור הצפון, ערבים הגרים באזור הצפון ויהודים הגרים באזור המרכז. ההשערות הבאות התבססו על העובדה כי רק תושבי הצפון חוו את ירי הטילים בזמן המלחמה והיו נתונים בסיכון ישיר, בעוד תושבי המרכז היו מחוץ לטווח הטילים, ולכן לא נשקף להם סיכון ממשי באותה תקופה. כמו כן ההשערות שהתייחסו להשוואה שבין יהודים בצפון לערבים בצפון, התבססו על כך שערביי ישראל נחשבים למיעוט מופלה בתחומים מסוימים בישראל (כפי שצוין בסעיף המבוא). בגלל אפליה זו, ייתכן שערביי ישראל הזדהו

פחות עם מטרות המלחמה בהשוואה ליהודים בישראל, ולכן אולי היו מודאגים יותר בנוגע לעתידם, בהשוואה ליהודים באותו אזור. ההשערות העיקריות היו:

א. רמה גבוהה יותר של רגשות שליליים (שילוב של פחד וכעס) תגדיל את הערכת הסיכון של הפרטים. השערה זו מתבססת על תאוריית מצב הרוח (valence approach) של גיונסון וטברסקי (Johnson & Tversky, 1983), שעל פיה רגשות שליליים משפיעים על הגדלת הפסימיות של הפרטים ביחס לסיכונים.

ב. הערכתם הממוצעת של הפרטים באשר לסיכון העצמי להיפגע נמוכה יותר מהערכתם הממוצעת באשר לסיכון זה של הישראלי הממוצע. השערה זו מתייחסת לא רק לסיכון הכרוך בטרור, אלא גם לסוגי סיכון שונים נוספים, והיא מתבססת על ממצאי תפיסת סיכון בקרב האוכלוסייה האמריקנית (Quadrel, Fischhoff & Davis, 1993; Weinstein, 2000).

ג. אצל תושבי הצפון צפוי כי תתקבלנה בעקבות המלחמה רמות גבוהות יותר של רגשות שליליים, כמו: פחד, סערת רגשות וחרדה, בהשוואה לתושבי המרכז.

ד. לתושבי הצפון צפויות הערכות פסימיות יותר באשר לעתיד הקרוב בישראל, בהשוואה לתושבי המרכז. הערכות אלו יכללו את הממדים הבאים: (1) שיפור במצב הכלכלי באזור; (2) צמיחה כלכלית בישראל; (3) צמיחה בשוק ההון.

ה. תושבי הצפון יעריכו את רמות הסיכון העצמי העתידי שלהם כגבוהות יותר, בהשוואה לתושבי המרכז.

ו. צפוי כי בעקבות המלחמה תתקבלנה בקרב ערביי הצפון רמות גבוהות יותר של פחד, חרדה וכעס, בהשוואה ליהודים באזור הצפון.

ז. לערביי הצפון צפויה הערכה פסימית יותר של העתיד הקרוב בהשוואה ליהודים מהצפון.

ח. לערביי הצפון צפויה הערכת סיכון עצמי גבוהה יותר בהשוואה ליהודים מהצפון.

שיטה

מדגם

המדגם, שנערך מיד עם סיום המלחמה בספטמבר 2006, כלל 95 נבדקים, מהם 41 יהודים מאזור הצפון, 27 ערבים מהצפון ו-27 יהודים מאזור המרכז. הנבדקים היו: (א) סטודנטים מהמכללה האקדמית עמק יזרעאל ומהשלוחה של האוניברסיטה הפתוחה בצפון הגרים באזור הצפון; (ב) סטודנטים מהאוניברסיטה הפתוחה ברעננה ומהמכללה למנהל בראשון לציון הגרים במרכז הארץ. המדגם נבחר באקראי מתוך קבוצות של סטודנטים שלמדו בזמן המלחמה במוסדות האקדמיים.

לוח 1 מסכם את המאפיינים הדמוגרפיים של המדגם. המדגם כלל צעירים בטווח הגילים שבין 18–27 (הגיל הממוצע במדגם היה 23.6), שחלקם גרים בצפון (70.5%) וחלקם – באזור המרכז (29.5%). הוא כלל 69.5% נשים ו-30.5% גברים,

71.5% יהודים ו-28.5% ערבים. כמו כן 12.5% מהנבדקים ציינו כי הם או קרוביהם נפגעו (או ספגו נזקים) במהלך מתקפות הטיילים. השוואת המשתנים הדמוגרפיים העיקריים בין קבוצות המדגם מלמדת כי בקרב קבוצת היהודים מאזור המרכז, שיעור הגברים דמה לשיעור הנשים (52% גברים ו-48% נשים), לעומת זאת, בקרב קבוצות היהודים מאזור הצפון והערבים מהצפון, הנשים היוו רוב מוחלט.¹ הגיל הממוצע של הנבדקים היה דומה בין הקבוצות השונות (23.9 בקבוצת היהודים בצפון, 21 בקבוצת הערבים בצפון ו-25.5 בקבוצת היהודים במרכז).

לוח 1: מאפיינים דמוגרפיים ומאפיינים נוספים של אוכלוסיית המדגם

משתנה	יהודים בצפון (n=41)	יהודים במרכז (n=27)	ערבים בצפון (n=27)	סך כולל המדגם (n=95)
מין	26.8%	52%	14.8%	30.5%
	73.2%	48%	85.2%	69.5%
	100%	100%	100%	100%
קבוצת גיל	23.9 שנים	25.5 שנים	21.0 שנים	23.6 שנים
	9.8%	-	33%	13.7%
	90.2%	-	67%	56.8%
	100%	100%	100%	100%
מצב משפחתי	9.8%	22%	11.1%	16.9%
	90.2%	78%	88.9%	83.1%
	100%	100%	0%	71.5%
	0%	0%	100%	28.5%
אחר	7.3%	7.4%	0%	5.2%
	14.8%	3.7%	14.8%	9.4%

כלים

שאלון המחקר, שהתבסס על השאלון של לרנר ועמיתיה (Lerner et al., 2003), כלל שלושה שאלונים פסיכולוגיים, כל אחד מהם בעל חמישה פריטים: (א) שאלון חרדה (Cardena, Koopman, Classen, Waelde & Spiegel, 2000); (ב) שאלון כעס; (ג) שאלון פחד. השאלון מופיע בנספח א. מהימנות אלפא קרוניך של השאלונים הפסיכולוגיים הייתה: סולם חרדה (חלק א כולו) – 0.923; כעס (חלק ז, שאלות 1–4) – 0.922; סולם פחד (חלק ח כולו) – 0.933; סולם רגשות שליליים (שילוב של כעס ופחד) (חלק ז, שאלות 1–4 וחלק ח כולו) – 0.914.

1. בניתוח הנתונים בהמשך נעשתה בקרה על השוני בשיעורי המינים בין הקבוצות השונות באמצעות הכנסת משתנה מין למשוואת הרגרסיה.

השאלונים חולקו לסטודנטים בכיתות הלימוד במוסדות להשכלה גבוהה ונאספו לאחר כמחצית השעה.² החלקים בשאלון המתבססים על המחקר של לרנר ועמיתיה (Lerner et al., 2003), תורגמו על ידי המחברים מאנגלית לעברית ולאחר מכן תורגמו חזרה לאנגלית על ידי עורכת באנגלית (שלא קראה את הגרסה המקורית). בשלב הבא הושושו שתי הגרסאות על ידי שני סטודנטים דו-לשוניים ונערכו תיקונים סופיים על ידי המחברים.

חדידת הערכת הסיכון

תפיסת הסיכון של הפרטים נמדדה באמצעות השאלון בשלוש דרכים שונות. בקבוצת השאלות הראשונה, הנבדקים נדרשו לדרג את הסיכוי למאורעות עתידיים בישראל בסולם בן שבע דרגות, החל מ"כלל לא סביר שיקרה" (0) ועד "סביר מאוד שיקרה" (7). לדוגמה, "אני חושב כי סביר שהמלחמה עם החיזבאללה תתחדש ב-12 החודשים הקרובים". קבוצת השאלות השנייה מדדה את הערכת הסיכון העצמי של הפרטים ואת אמצעי הזהירות שהפרט נוקט בעצמו. בחלק זה הנבדק התבקש לציין, מהו הסיכוי בין 0% ל-100% שהוא יחווה בשנה הקרובה אחד או יותר מתוך שמונה אירועים ברי סיכון. לדוגמה: "אתה צפוי להיפגע ממתקפת טרור"; "אתה צפוי לחלות בשפעת". קבוצת השאלות השלישית בחנה את ההערכה של הפרט בנוגע לסיכון של הישראלי הממוצע ובאשר לאמצעי הזהירות שהישראלי הממוצע נוקט. בחלק זה הובאו אותם אירועים שניתנו בחלק השני, אך ההתייחסות הייתה לישראלי הממוצע. הנבדק התבקש לציין מהו הסיכוי בין 0% ל-100% להתרחשות אירועים מסוימים בשנה הקרובה, למשל: "ישראלי ממוצע צפוי להיפגע ממתקפת טרור", או "ישראלי ממוצע צפוי לחלות בשפעת". לבסוף, בחלק האחרון של השאלות, הנבדק התבקש לענות "כן" או "לא" באשר לרצונו להעניש את האחראים למלחמה.

מהימנות אלפא קרוונבך של סולמות השאלון אשר כללו כמה פריטים, הייתה: סולם מוכנות ישראל למלחמה (חלק ג, שאלות 1, 2, 6, 7, 9 – 704); סולם הסיכוי לסיכון עצמי (חלק ד כולו – 797); סולם הסיכוי לסיכון של הישראלי הממוצע (חלק ה כולו – 867).³

תוצאות

לוח 2 מציג את הערכים הממוצעים וסטיות התקן של כל קבוצת שאלות עבור שלוש קבוצות המדגם: יהודים מאזור הצפון, ערבים מאזור הצפון ויהודים מאזור המרכז.⁴ כמו כן בלוח 5 (נספח ב) מוצגים המתאמים של המשתנים.

2 השאלון היה אנונימי וחסוי ואושר על ידי ועדת האתיקה של המכללה האקדמית עמק יזרעאל.

3 פירוט השאלות בכל חלק מופיע בנספח א.

4 המדגם כלל רק ערבים מהצפון, כיוון שמרבית הערבים בישראל חיים באזור זה.

לוח 2: הערכים הממוצעים וסטיות התקן לכל אחד מהשאלות והסולמות לפי מחוז מגורים ולפי לאום

הערך הסטטיסטי של מבחן F של ניתוח שונות להבדלים בין 3 הקבוצות	הערך הסטטיסטי של מבחן t להבדל בין יהודים וערבים בצפון	ממוצע (סטיות תקן) ערבים בצפון	הערך הסטטיסטי של מבחן t להבדל בין יהודים במרכז ובצפון	ממוצע (סטיות תקן) יהודים בצפון	ממוצע (סטיות תקן) יהודים במרכז	שאלות מהשאלון שבנספח	סולם/שאלה
9.22*	-0.22	3.27 (1.17)	3.98*	3.20 (1.08)	2.15 (1.03)	חלק א	סולם חרדה
7.15*	3.00*	3.49 (1.13)	-0.69	4.30 (1.03)	4.44 (0.82)	חלק ג, שאלות 1, 2, 6, 7, 9	סולם מוכנות ישראל למלחמה
3.33*	2.23*	4.41 (2.00)	2.25*	5.37 (1.50)	4.48 (1.72)	חלק ג, שאלה 3	הערכת הסבירות למלחמה בעתיד
0.72	1.12	4.85 (1.80)	0.15	5.32 (1.56)	5.26 (1.53)	חלק ג, שאלה 4	התקפות עתידיות
7.35*	2.08*	3.59 (1.57)	-2.08*	4.41 (1.60)	5.19 (1.33)	חלק ג, שאלה 10	המצב בישראל ישתפר
13.54*	3.23*	3.29 (1.30)	-2.38*	4.39 (1.39)	5.19 (1.27)	חלק ג, שאלה 11	הערכה לצמיחה כלכלית
13.53*	3.38*	2.92 (1.27)	-2.00*	4.17 (1.60)	4.89 (1.19)	חלק ג, שאלה 12	הערכה לצמיחה של שוק ניירות הערך
0.25	-0.26	5.37 (1.57)	0.50	5.27 (1.58)	5.07 (1.52)	חלק ג, שאלה 13	הסיכוי לירידת מחירי דירות בצפון
0.30	-0.23	4.26 (1.58)	-0.76	4.17 (1.53)	4.48 (1.83)	חלק ג, שאלה 14	הסיכוי למלחמה בדרום
2.35**	-1.21	47.67 (25.72)	1.31**	41.33 (17.1)	35.42 (19.74)	חלק ד כולו	סולם הסיכוי לסיכון עצמי
8.98*	-1.92*	59.78 (26.07)	2.82*	48.14 (22.96)	30.56 (28.22)	חלק ד, שאלה 1	סיכויי להיפגע מטורח

0.32	-0.47	45.00 (28.96)	-0.76	41.27 (33.70)	48.00 (39.13)	חלק ד, שאלה 5	סיכוי עצמי לחלות בשפעת
3.30	0.58	34.00 (32.84)	2.87*	38.17 (26.00)	21.33 (19.50)	חלק ד, שאלה 6	סיכון עצמי לפגיעה מפשע
1.57	-0.06	45.74 (32.62)	1.73*	45.29 (25.99)	34.06 (26.37)	חלק ד, שאלה 7	סיכון עצמי לפגיעה
3.77*	-1.69*	59.11 (27.30)	1.47**	49.95 (16.91)	43.61 (18.22)	חלק ה כולו	סולם הסיכוי לסיכון הישראלי הממוצע
4.41*	-1.14	62.74 (30.88)	2.20*	55.02 (24.24)	40.34 (30.67)	חלק ה, שאלה 1	סיכוי הישראלי הממוצע להיפגע מטרור
0.78	-1.06	56.29 (32.22)	-1.06	48.14 (29.71)	56.44 (33.95)	חלק ה, שאלה 5	סיכוי של הישראלי הממוצע לחלות בשפעת
5.09*	-0.52	57.74 (34.03)	2.98*	54.02 (24.64)	35.19 (26.72)	חלק ה, שאלה 6	סיכון ישראלי לקרוב פשע
1.65	1.05	49.52 (30.39)	1.86*	56.73 (25.53)	44.24 (29,41)	חלק ה, שאלה 7	סיכון ישראלי ממוצע לפגיעה
0.01	0.05	5.77 (1.95)	-0.05	5.79 (1.92)	5.81 (1.95)	חלק ז, שאלות 1, 2, 3, 4	סולם כעס
1.9	-0.38	5.20 (2.25)	1.74 (0.04)	5.00 (1.92)	4.18 (1.94)	חלק ח	סולם פחד
0.64	-0.20	10.97 (3.53)	0.96 (0.17)	10.79 (3.41)	9.99 (3.38)	חלק ז, שאלות 1, 2, 3, 4 חלק ח	סולם רגשות שליליים***
1.83	-1.65*	5.93 (2.19)	0.36 (0.36)	5.02 (2.20)	4.81 (2.53)	חלק ז, שאלה 4	סערת רגשות
5.68*	-3.12*	3.37 (0.91)	-2.00 (0.02)	2.58 (1.07)	3.07 (0.83)	חלק ו 2	הצורך לקדם את ההליך השלום

***סולם רגשות שליליים כולל שילוב של פחד וכעס; p<.05*; p<.1**;

השוואה על פי אזור מגורים

התוצאות הבאות, הנובעות מלוח 2, מתייחסות להשוואה של ממוצעי הסולמות של קבוצת היהודים מהמרכז לעומת אלו של היהודים בצפון:

א. כצפוי, בהתאם להשערה ג, נמצא כי יהודים מהצפון גילו במובהק רמות גבוהות יותר של חרדה ופחד במשך המלחמה, בהשוואה ליהודים מהמרכז (ממוצע סולם חרדה בן חמש דרגות בקרב יהודים בצפון היה 3.2, לעומת 2.15 במרכז, ואילו ממוצע סולם פחד (בן שמונה דרגות) בקרב יהודים בצפון היה 5.00, לעומת 4.18 במרכז). עם זאת, לא נצפו הבדלים מובהקים בין שני האזורים ברמת הכעס וברמת מדד רגשות שליליים, המשלב רמות כעס ופחד.

ב. בהתאם להשערה ד, נמצא כי בהשוואה לפרטים מהמרכז, פרטים מהצפון היו במובהק פסימיים יותר בנוגע למצבה של ישראל בעתיד, בהתייחס לשלושה ממדים (בכל הפריטים הבאים סולם בן שבע דרגות): שיפור כללי במצב (4.41 בצפון לעומת 5.19 במרכז), צמיחה כלכלית (4.39 בצפון לעומת 5.19 במרכז) וצמיחת הבורסה (4.89 בצפון לעומת 4.17 במרכז). כמו כן פרטים מהצפון נטו להיות בטוחים יותר באשר למלחמה עתידית באזור (5.37 בצפון לעומת 4.48 במרכז).

ג. הערכות הסיכון של הפרטים:

1. מהשוואת ממוצעי השאלות הנוגעות לסיכון עצמי מטרור, מפשע ומפגיעה באופן כללי, עולה כי פרטים בצפון גילו במובהק פסימיות רבה יותר ביחס להערכת הסיכון האישי, בהשוואה לפרטים במרכז. ממוצע אחוז הסיכון האישי מטרור בצפון היה 48.14, לעומת 30.56 במרכז, ממוצע אחוז הסיכון האישי מפשע בצפון היה 38.17 לעומת 21.33 במרכז, ואילו ממוצע אחוז הסיכון האישי לפגיעה באופן כללי היה 45.29 לעומת 34.06 במרכז. תוצאות אלו תואמות את השערה ה. עם זאת, בניגוד להשערה זו, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין יהודים בצפון ליהודים במרכז ביחס לממוצע סולם הערכת הסיכון האישי באופן כללי.

2. בהשוואה לפרטים במרכז, פרטים בצפון גילו במובהק פסימיות גדולה יותר ביחס לסיכון של הישראלי הממוצע להיפגע מפשע או מטרור (ממוצע הסולם בצפון היה 49.95 אחוז, לעומת 43.61 אחוז במרכז).

3. פרטים בצפון גילו התלהבות פחותה מהצורך לקדם את תהליך השלום במזרח התיכון, בהשוואה לפרטים במרכז (ממוצע שאלה זו בצפון, מתוך סולם בן ארבע דרגות, היה 2.58, לעומת 3.07 במרכז).

4. פרטים מכל הקבוצות ראו עצמם כבעלי סיכון עתידי נמוך יותר, בהשוואה לישראלי הממוצע. הערכה זו התייחסה לא רק לסיכון פגיעה מטרור, אלא גם לסיכון פגיעה בתחומי חיים אחרים (כגון מחלה ופשע). תוצאה זו תואמת את ההשערה ב וכן את ממצאי קוודרל (Quadrel et al., 1993) וויינשטיין (Weinstein, 2000).

השוואה על פי לאום

התוצאות הבאות מתייחסות להשוואה של ממוצעי הסולמות בין קבוצת הערבים מאזור הצפון לבין קבוצת היהודים מאותו אזור:

א. בהתאם להשערה ו, נמצא כי ערבים בצפון גילו במובהק רמה גבוהה יותר של סערת רגשות, בהשוואה ליהודים מאותו אזור (ממוצע סולם סערת רגשות בן 8 דרגות היה 5.93 בקרב ערבים בצפון, לעומת 5.02 בקרב יהודים מאותו אזור). עם זאת, בניגוד להשערה ו, לא נמצאו הבדלים מובהקים בעקבות המלחמה בין שתי הקבוצות ברמות הפחד והכעס וכן ברמת מדד הרגשות השליליים המשלב את שניהם.

ב. בהתאם להשערה ז, נמצא כי ערביי הצפון הם פסימיים יותר מיהודי אותו אזור בנוגע למצב העתידי בישראל (הממוצע להיגד "המצב בישראל ישתפר", על סולם בן שבע דרגות, היה 3.59 בקרב הערבים, לעומת 4.41 בקרב היהודים).

ג. בהשוואה ליהודים בצפון, ערביי הצפון מעריכים כי הסיכון העצמי שלהם להיפגע מטרור גבוה יותר (תואם את השערה ח), אולם לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בהערכות סיכון עצמי לפגיעה מנסיבות שאינן קשורות לטרור (כגון פשע). כמו כן, ערביי הצפון פסימיים יותר מהיהודים באותו אזור בהערכתם באשר לסיכון של הישראלי הממוצע להיפגע מטרור.

ד. ערביי הצפון היו בטוחים פחות באשר לסיכויי מלחמה עתידית באזור מאשר היהודים מאותו אזור, וכן היו נלהבים יותר מהיהודים ביחס לצורך לקדם את תהליך השלום באזור (ממוצע הערכת הסיכוי למלחמה עתידית, על סולם בן שבע דרגות, היה 4.41 בקרב ערבים, לעומת 5.37 בקרב יהודים, ואילו ממוצע הערכת הצורך בקידום השלום, על סולם בן ארבע דרגות, היה 3.37 בקרב ערבים, לעומת 2.58 בקרב יהודים).

לוח 3 מציג את אחוז הנבדקים בכל אחת מהקבוצות שענו בחיוב לסדרת שאלות הנוגעות לרצון להעניש את האחראים למלחמה (החיזבאללה).

לוח 3: אחוז הנבדקים שענו בחיוב לשאלה האם יש להעניש את האחראים למלחמה

השאלה	אחוז היהודים במרכז שענו בחיוב	אחוז היהודים בצפון שענו בחיוב	ערך χ^2 להבדל בין יהודים ובצפון	אחוז הערבים בצפון שענו בחיוב	ערך χ^2 להבדל בין יהודים וערבים בצפון
יש להעניש את האחראים למתקפות על הצפון	96.3%	92.6%	0.21	14.8%	35.6*
השתוקקתי לכך שהאחראים למתקפות ייפגעו	88.9%	90.2%	0.05	11.1%	38.9*
מלחמה היא התגובה האפשרית היחידה להתקפות על ישראל	51.8%	73.2%	2.37	22.2%	14.9*
יש להרוס את האחראים להתקפות על ישראל	88.9%	90.2%	0.05	7.4%	42.3*

p<.05*

תוצאות לוח 3 מראות כי מרבית היהודים הגרים בצפון (73.2%) האמינו כי מלחמה היא התגובה האפשרית היחידה להתקפות על ישראל, לעומת 51.8% בלבד מן הגרים באזור המרכז (אם כי הבדל זה אינו מובהק מבחינה סטטיסטית). לעומת זאת, בשאלות המתייחסות לאחראים למלחמה, לא נמצא הבדל מובהק בין יהודים בצפון ובמרכז, אך ניכר הבדל מובהק בין ערבים ויהודים בצפון. אחוז הערבים בצפון אשר מוכנים להעניש את האחראים להתקפות בצפון ולמלחמה נמוך משמעותית מהאחוזים של יהודי הצפון. ייתכן כי תוצאה זו משקפת את התפיסה של הערבים כי מלחמה באזור איננה הדרך לפתרון הבעיות או לחלופין, ייתכן שאינם רואים בחיזבאללה את האשמים בפרוץ המלחמה.

תוצאות השפעת רגשות על הערכות הסיכון והציפיות לעתיד של הפרטים

לוחות 4–ג מסכמים את התוצאות של ניתוח רגרסיות OLS עבור נבדקים מהצפון (בנפרד ליהודים ולערבים) ועבור נבדקים מהמרכז. המשתנים התלויים ברגרסיות היו: הערכות הסיכון העצמי הכללי וכן זה הספציפי (מטרור, מפשע ומפגיעה), הערכות הפרט בנוגע לסיכון הכללי ולסיכון הספציפי של הישראלי הממוצע, הערכות בנוגע לצמיחה כלכלית וכן הערכות באשר למלחמה והתקפות בעתיד. המשתנה הבלתי תלויים היה מדד רגשות שליליים, שכלל סיכום של רמות פחד וכעס ומשתנה דמה למין (נשים=0, גברים=1). הלוחות מציגים את התוצאות עבור כל אחת מהקבוצות בנפרד.

לוח 4א: תוצאות הרגרסיות של השפעת סולם רגשות על הערכות הסיכון ועל הציפיות לעתיד של קבוצת היהודים בצפון (n=41)

משתנים המסבירים המשתנה התלוי +	מקדם המשתנה הקבוע	מקדם סולם רגשות שליליים	מקדם מגדר	ריבוע המתאם הליניארי
סיכוי למלחמה בעתיד	3.82* (0.79)	0.11** (0.07, .25)	1.29* (0.50, .39)	.17*
סיכוי להתקפות בעתיד	3.91* (0.85)	0.11 (0.07, .23)	0.98** (0.54, .28)	.11
הערכה לצמיחה כלכלית	3.86* (0.80)	0.04 (0.07, .10)	0.40 (0.51, .13)	.02
סיכון עצמי (כללי)	18.65* (8.21)	2.32* (0.69, .46)	-8.72 (5.26, -.23)	.31*
סיכון עצמי להיפגע מטרור	24.66* (12.41)	2.26* (1.05, .33)	-3.25 (7.94, -.06)	.12**
סיכון עצמי לפגיעה מפשע	36.43* (14.86)	0.35 (1.25, .05)	-7.40 (9.51, -.13)	.02

.10	-8.84 (9.11, -.15)	1.91 (1.20, .25)	27.08** (14.24)	סיכון עצמי לפגיעה
.28*	-10.99* (5.30, -.29)	1.92* (0.70, .39)	32.14* (8.28)	סיכון של ישראלי ממוצע
.15*	-6.53 (8.27, -.12)	2.43* (1.09, .34)	30.49* (12.92)	סיכויי הישראלי הממוצע להיפגע מטרור
.17*	-10.28 (8.29, -.19)	2.42* (1.09, .33)	30.69* (12.95)	סיכון הישראלי הממוצע להיפגע מפשע
.12**	-10.75 (8.84, -.19)	1.95** (1.16, .26)	38.6* (13.81)	סיכון ישראלי לפגיעה

+בסוגריים מצוינים (SE, β); * $p < .05$; ** $p < .1$

לוח 24: תוצאות הרגרסיות של השפעת סולם רגשות על הערכות הסיכון ועל הציפיות לעתיד של קבוצת היהודים במרכז (n=27)

ריבוע המתאם הליניארי	מקדם מגדר	מקדם סולם רגשות שליליים	מקדם המשתנה הקבוע	המשתנים המסבירים המשתנה התלוי +
.11	-0.75 (0.71, -.22)	0.09 (0.11, .18)	3.94* (1.31)	סיכוי למלחמה בעתיד
.08	0.66 (0.65, .22)	-0.05 (0.10, -.11)	5.43* (1.19)	סיכוי להתקפות בעתיד
.18**	1.04* (0.51, .41)	0.14** (0.08, .37)	3.26* (0.93)	הערכה לצמיחה כלכלית
.58*	-26.73* (5.63, -.69)	0.85 (0.85, .15)	40.76* (10.37)	סיכון עצמי (כללי)
.36*	-25.6* (9.96, -.46)	1.96 (1.50, .23)	24.28 (18.34)	סיכון עצמי להיפגע מטרור
.46*	-24.73* (6.33, -.65)	0.38 (0.96, .07)	30.37* (11.67)	סיכון עצמי לפגיעה מפשע
.32*	-25.33* (9.57, -.49)	1.16 (1.44, .15)	35.59* (17.63)	סיכון עצמי לפגיעה
.46*	-18.59* (5.87, -.52)	1.49 (0.89, .28)	38.40* (10.82)	סיכון של ישראלי ממוצע
.43*	-33.09* (10.22, -.55)	1.76 (1.54, .19)	39.89* (18.82)	סיכויי הישראלי הממוצע להיפגע מטרור
.31**	-24.48* (9.75, -.54)	0.30 (1.47, .04)	46.95* (17.97)	סיכון הישראלי הממוצע להיפגע מפשע
.27*	-18.04 (11.1, -.31)	2.61 (1.68, .30)	27.50 (20.46)	סיכון ישראלי לפגיעה

+בסוגריים מצוינים (SE, β); * $p < .05$; ** $p < .1$

לוח 4ג: תוצאות הרגרסיות של השפעת סולם רגשות על הערכות הסיכון ועל הציפיות לעתיד של קבוצת הערבים בצפון (n=27)

ריבוע המתאם הליניארי	מקדם מגדר	מקדם סולם רגשות שליליים	מקדם המשתנה הקבוע	המשתנים המסבירים המשתנה התלוי +
.06	-0.68 (1.12, -.12)	-0.11 (0.11, -.20)	5.76* (1.30)	סיכוי למלחמה בעתיד
.07	-1.34 (1.00, -.26)	0.05 (0.10, .10)	4.49* (1.16)	סיכוי להתקפות בעתיד
.02	0.52 (0.74, .14)	0.02 (0.08, .05)	3.03* (0.86)	הערכה לצמיחה כלכלית
.24*	-2.64 (12.95, -.04)	3.57* (1.30, .49)	8.90 (15.00)	סיכון עצמי (כללי)
.07	-4.32 (14.49, -.06)	1.96 (1.46, .27)	38.94* (16.78)	סיכון עצמי להיפגע מטרור
.09	20.09 (17.99, .22)	1.94 (1.81, .21)	9.78 (20.83)	סיכון עצמי לפגיעה מפשע
.09	8.68 (17.92, .09)	2.61 (1.80, .28)	15.80 (20.74)	סיכון עצמי לפגיעה
.15	-7.54 (14.47, -.1)	3.01* (1.46, .39)	27.17 (16.76)	סיכון של ישראלי ממוצע
.11	-5.68 (16.76, -.07)	2.94** (1.69, .34)	31.33 (19.42)	סיכויי הישראלי הממוצע להיפגע מטרור
.01	-4.21 (19.47, -.04)	1.18 (1.96, .12)	45.4** (22.54)	סיכון הישראלי הממוצע להיפגע מפשע
.15	-8.11 (16.13, -.1)	3.34* (1.63, .39)	14.08 (18.68)	סיכון ישראלי לפגיעה

+בסוגריים מצוינים (SE, β); * $p < .05$; ** $p < .1$

לוח 4א מראה כי בקרב קבוצת היהודים הגרים בצפון, קיים קשר חיובי ומובהק בין רמת הרגשות השליליים לבין הערכת הסיכון העצמי הכללי, הערכת הסיכון העצמי להיפגע מטרור, הערכת הסיכון הכללי של הישראלי הממוצע והערכת הסיכון של הישראלי הממוצע להיפגע מטרור ומפשע. עם זאת, לא נמצאה השפעה מובהקת של מדד רגשות שליליים על הערכות הפרטים בנוגע לצמיחה כלכלית עתידית, וכן על הערכותיהם באשר להיתכנות מלחמה והתקפות בעתיד.

לוח 4ב מראה כי בקרב קבוצת היהודים הגרים במרכז, אין השפעה מובהקת של מדד רגשות שליליים על הערכות הסיכון העצמי למיניהן וכן על הערכות הפרט באשר לסיכונים של הישראלי הממוצע (בניגוד להשערה א). נוסף על כך, כמו בצפון, לא נמצאה השפעה מובהקת של מדד רגשות שליליים על הערכות הפרטים בנוגע לצמיחה כלכלית עתידית וכן על הערכות באשר להיתכנות מלחמה והתקפות בעתיד.

לוח 4 מראה כי בקרב קבוצת הערבים הגרים בצפון, קיים קשר חיובי ומובהק בין רמת הרגשות השליליים לבין הערכת הסיכון העצמי הכללי, הערכת הסיכון הכללי של הישראלי הממוצע והערכת הסיכון של הישראלי הממוצע להיפגע מטרור ומפשע (לא נמצא קשר מובהק עם הערכת הסיכון העצמי להיפגע מטרור או מפשע). תוצאה זו תואמת באופן כללי את השערה א. עם זאת, לא נמצאה השפעה מובהקת של מדד רגשות שליליים על הערכות הפרטים בנוגע לצמיחה כלכלית עתידית וכן על הערכות באשר להיתכנות מלחמה והתקפות בעתיד.

התוצאות בלוחות הנ"ל מלמדות עוד כי מגדר מהווה משתנה מסביר מובהק בהערכת הסיכון העתידי העצמי והערכת הסיכון של הישראלי הממוצע (הסיכון הכללי והסיכונים לפגיעה מטרור ומפשע), בעיקר בקרב קבוצת היהודים במרכז. התוצאות מלמדות כי גברים מדווחים על הערכות סיכון עצמי נמוכות יותר בהשוואה לנשים. עם זאת, לא נמצאה השפעה מובהקת של מגדר על תפיסות הסיכון של קבוצות היהודים והערבים בצפון (למעט השפעה קטנה על הערכת הסיכון הכללי של הישראלי הממוצע).

דין

מחקרנו השתמש בתנאי מחקר שדה טבעי שהתרחשו בקיץ 2006, עם מתקפת הטילים על צפון ישראל בעת מלחמת לבנון השנייה; זאת כדי לנתח רגשות, תפיסות סיכון וציפיות של צעירים הגרים בצפון הארץ בהשוואה לאלו של צעירים הגרים במרכזה. תרומת המאמר הנוכחי לספרות הקיימת היא בכמה היבטים: (א) בבדיקה האמפירית של המודלים התאורטיים המקשרים בין רגשות לבין תפיסת סיכון, כגון תאוריית "מצב הרוח" של ג'ונסון וטברסקי (Johnson & Tversky, 1983), בדיקה שנערכה בקרב צעירים בהקשר הייחודי של מלחמת לבנון השנייה; (ב) בבחינת ההבדלים בציפיות לשיפור במצב הביטחוני ובתפיסת הסיכון העתידי בין צעירים תושבי הצפון, שחוו את מתקפת הטילים ב-2006, לבין צעירים תושבי המרכז, שלא חוו מתקפה זו, וכן בין צעירים יהודים לבין צעירים ערבים; (ג) בבדיקת רמת הציפיות של הפרטים ביחס למצב הכלכלי ולמדיניות בישראל בעקבות מלחמת לבנון השנייה, בדומה לבדיקה שנעשתה במחקר של גלזר וובר (Glaser & Weber, 2005), בנוגע להשפעה של אירועי ה-11 בספטמבר 2001 על מחירי מניות בשוק ההון בארצות הברית.

מתוצאות המחקר עולה כי קיימים הבדלים ניכרים ברמות הרגשות, בהערכות הסיכון, בעמדות ובציפיות לעתיד של צעירים מהצפון לעומת צעירים מהמרכז. לדוגמה, הממצאים מראים כי פרטים מהצפון, בהשוואה לפרטים מהמרכז, היו במובהק פסימיים יותר לאחר המלחמה בנוגע למצבה של ישראל בעתיד בכלל, ובנוגע למצבה הכלכלי העתידי בפרט. כמו כן נמצא כי בקרב התושבים בצפון, שהיו חשופים לטילים, התגלו רמות גבוהות יותר של פחד וחרדה בהשוואה לתושבי המרכז, שלא סבלו ממתקפות אלו. במילים אחרות, מצאנו, בהתאם לממצאי

לוונשטיין ועמיתיו (Loewenstein et al., 2001), כי המרחק מקטין את עצמת הרגשות שעשויים לעצב בחלקם את תפיסות הסיכון של הפרטים. לעומת זאת, פישהוף ועמיתיו (Fischhoff et al., 2003b) מצאו כי לאחר מאורעות 11 בספטמבר 2001, עצמת הרגשות לא הושפעה מהמרחק הגאוגרפי ממקום הפיגועים. אחד ההסברים האפשריים לשוני בתוצאות יכול להיות שהמאורעות בארצות הברית היו חד-פעמיים ודרמטיים מאוד ולכן השפיעו על אוכלוסיית ארצות הברית כולה. בישראל, לעומת זאת, מתקפת הטילים בצפון נמשכה 33 יום והשפיעה בעיקר על אזור הצפון.

ממצא נוסף הוא כי עצמת סערת הרגשות שהתחוללה בקרב תושבי הצפון הערבים (על פי דיווחים עצמיים) הייתה גבוהה משמעותית מזו של הצעירים היהודים בצפון. כמו כן נמצא כי תפיסות הסיכון העצמי ותפיסות הסיכון של הישראלי הממוצע היו גבוהות יותר בקרב ערבים מאשר בקרב יהודים בצפון. אחד ההסברים האפשריים להבדלים ברגשות ובתפיסת הסיכון בין קבוצות היהודים והערבים הוא תחושות הקיפוח והאפליה המלוות את המגזר הערבי בשל מדיניות הממשלה. חוקרים אחדים הצביעו על הפער הקיים בהקצאת המקורות למגזר הערבי לעומת המגזר היהודי (Al-Haj & Rosenfeld, 1990; Benziman & Mansour, 1992). לפיכך, רמות גבוהות יותר של סערת רגשות והערכת סיכון לאחר המלחמה בקרב הערבים עשויות לשקף את תחושת פגיעותם הרבה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית בצפון.

תוצאה נוספת של המחקר הנוכחי, התואמת את השערות המחקר, היא השפעת מדד רגשות שליליים שהתעוררו בעקבות המלחמה על הערכת הסיכון העצמית, וכן הערכת הסיכון הנשקף לישראלי הממוצע, הן בקרב יהודים תושבי הצפון והן בקרב ערביי האזור. הממצאים מראים כי ככל שרמת הרגשות השליליים בקרב שתי קבוצות אלו עלתה, כך הערכת הסיכון העתידי של הפרטים הייתה פסימית יותר. תוצאה זו עולה בקנה אחד עם תאוריית "מצב הרוח" של ג'ונסון וטברסקי (Johnson & Tversky, 1983), שעל פיה, רגשות שליליים משפיעים להגדלת הפסימיות של הפרטים ביחס לסיכונים. לעומת זאת, לא נמצאה כל השפעה של מדד רגשות שליליים על הערכות הסיכון של תושבי המרכז. אחד ההסברים האפשריים הוא שעצמת החוויה של המלחמה בקרב תושבי הצפון, יהודים וערבים, עוררה רגשות שליליים ברמה גבוהה, רמה שהייתה לה השפעה על תפיסות הסיכון של פרטים שחוו את המלחמה; זאת בעוד שבקרב תושבי המרכז, שלא חוו את מתקפת הטילים, עצמת הרגשות השליליים לא הייתה חזקה דייה כדי להשפיע על תפיסות הסיכון שלהם.

התוצאות מלמדות עוד כי בקרב קבוצת היהודים מהמרכז, אשר לא היו חשופים למתקפת הטילים, גברים דיווחו על הערכות סיכון עצמי נמוכות יותר מאשר נשים. תוצאה זו תואמת ממצאי מחקרים קודמים (Lerner et al., 2003; Slovic, 1999). אחד ההסברים האפשריים לכך הוא שהבדלים בחוויות רגשיות בין המינים יכולים

להסביר את ההבדלים בתפיסות הסיכון בין גברים לנשים (Lerner & Keltner, 2001). הסבר אחר הוא שגברים נוטים לדווח שהם חווים רמות פחד נמוכות יותר בהשוואה לנשים (Biaggio, 1980; Grossman & Wood, 1993). עם זאת, על פי ממצאי המחקר הנוכחי, לא נמצא הבדל מובהק בין המינים בתפיסות הסיכון של קבוצות היהודים והערבים בצפון, אשר היו חשופים למתקפת הטילים.

לסיכום, תוצאות המחקר מאשרות את הקשר בין עצמת הרגשות לבין עמדות ותפיסות סיכון בקרב צעירים שחוו את מתקפת הטילים. ממצאים אלו עשויות לעזור לקובעי מדיניות להבין את עצמת הרגשות של הצעירים בעקבות מתקפת הטילים ב-2006 על צפון הארץ ואת ההשלכות הנובעות מכך על צעירים אלו, ומכאן – להבין את הצורך לסייע להם בטיפול בהשלכות השליליות של הרגשות שהתעוררו בעקבות המלחמה.

מקורות

- זוסמן, נ' ורומנוב, ד' (2006). הטרור וחרדת הישראלים: עדויות לעלויות הלא-כספיות של האינתיפאדה. *הרבעון לכלכלה*, 53, 272–289.
- Al-Haj, M. (1995). *Education, empowerment, and control: The case of Arabs in Israel*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Al-Haj, M., & Rosenfeld, H. (1990). *The Arab local government in Israel*. Boulder, CO: Westview Press.
- Benziman, U., & Mansour, A. (1992). *Subtenants: The Arabs of Israel, their statues and the policy towards them*. Jerusalem: Keter.
- Benzion, U., Shahrabani, S., & Shavit T. (2009). Emotions and perceived risks after the 2006 Israel-Lebanon war. *Mind & Society*, 8, 21–41.
- Biaggio, M. K. (1980). Assessment of anger arousal. *Journal of Personality Assessment*, 44, 289–298.
- Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *JAMA*, 290, 612–620.
- Braun-Lewensohn, O., Sagy, S., & Roth, G. (2010). Coping strategies among adolescents: Israeli Jews and Arabs facing missile attacks. *Anxiety, Stress & Coping*, 23, 35–51.
- Cardena, E., Koopman, C., Classen, C., Waelde, L. C., & Spiegel, D. (2000). Psychometric properties of the Stanford Acute Stress Reaction Questionnaire (SASRQ): A valid and reliable measure of acute stress. *Journal of Traumatic Stress*, 13, 719–734.
- Fischhoff, B., Gonzalez, R. M., Lerner J. S., & Small D. A. (2005). Evolving judgments of terror risks: Foresight, hindsight, and emotion. *Journal of Experimental Psychology*, 11, 124–139.

- Fischhoff, B., Gonzalez, R. M., Small, D. A., & Lerner, J. S. (2003a). Evaluating the success of terror risk communication, biosecurity and bioterrorism: Biodefense Strategy. *Practice, and Science, 1*, 255–258.
- Fischhoff, B., Gonzalez, R. M., Small, D. A., & Lerner, J. S. (2003b). Judged terror and proximity to the World Trade Center. *Journal of Risk and Uncertainty, 26*, 137–151.
- Glaser, M., & Weber, M. (2005). September 11 and stock return expectations of individual investors. *Review of Finance, 9*, 243–279.
- Grossman, M., & Wood, W. (1993). Sex differences in intensity of emotional experience: A social role interpretation. *Journal of Personality and Social Psychology, 65*, 1010–1022.
- Halabi, U. (1987). *Discrimination on the basis of national affiliation in Israeli legislation*. M.A. thesis. The Hebrew University of Jerusalem.
- Holtgrave, D. R., & Weber, E. U. (1993). Dimensions of risk perception for financial and health risks. *Risk Analysis, 13*, 553–558.
- Hopfensitz, A., & Van Winden F. (2008). Dynamic, choice, independence and emotions. *Journal of Theory and Decision, 64*, 249–300.
- Johnson, E. J., & Tversky, A. (1983). Affect, generalization, and the perception of risk. *Journal of Perspective Social Psychology, 45*, 20–31.
- Kretzmer, D. (1990). *The legal status of Arabs in Israel*. Boulder, CO: Westview Press.
- Lerner, J. S., Gonzalez, R. M., Small, D. A. & Fischhoff, B. (2003). Emotion and perceived risks of terrorism: A national field experiment. *Psychological Science, 14*, 144–150.
- Lerner, J. S., & Keltner, D. (2000). Beyond valence: Toward a model of emotion-specific influences on judgment and choice. *Cognition and Emotion, 14*, 473–493.
- Lerner, J. S., & Keltner, D. (2001). Fear, anger, and risk. *Journal of Personality and Social Psychology, 81*, 146–159.
- Loewenstein, G. F., Weber, E. U., Hsee, C. K. & Welch, E. (2001). Risk as feelings. *Psychological Bulletin, 127*, 267–286.
- Mellers, B., Schwartz, A., & Ritov, I. (1999). Emotion-based choice. *Journal of Experimental Psychology, 128*, 332–345.
- Quadrel, M. J., Fischhoff, B., & Davis, W. (1993). Adolescent (in)vulnerability. *American Psychologist, 48*, 102–116.
- Reiss, N. (1991). *The health care of the Arabs in Israel*. Boulder, CO: Westview Press.
- Rouhana, N. N., & Ghanem, A. (1993). The democratization of a traditional minority in an ethnic democracy: The Palestinians in Israel. In E. Kaufman,

- S. Abed & R. Rothstein (Eds.), *Democracy, peace, and the Israeli-Palestinian conflict* (pp. 163–185). Boulder, CO: Lynne Rienner publisher.
- Sagy, S., & Braun-Lewensohn, O. (2009). Adolescents under rocket fire: When are coping resources significant in reducing emotional distress? *Global Health Promotion, 16*(4), 5–15.
- Shamai, M., & Kimhi, S. (2006). Exposure to threat of war and terror, political attitudes, stress, and life satisfaction among teenagers in Israel. *Journal of Adolescence, 29*, 165–176.
- Shavit, Y. (1990). Segregation, tracking, and the educational attainment of minorities: Arab and oriental Jews in Israel. *American Sociological Review, 55*, 115–126.
- Slovic, P. (1999). Trust, emotion, sex, politics, and science: Surveying the risk-assessment battlefield. *Risk Analysis, 19*, 689–701.
- Vastfjall D., Peters, E., & Slovic, P. (2008). Affect, risk perception and future optimism after the tsunami disaster. *Judgment and Decision Making, 3*, 64–72.
- Weinstein, N. D. (2000). Perceived probability, perceived severity, and health-protective behavior. *Health Psychology, 19*, 65–74.
- Wright, W. F., & Bower, G. H. (1992). Mood effects on subjective probability assessment. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 52*, 276–291.

נספח א: שאלון המחקר

חלק א

הנך מתבקש לדרג כל משפט על פי המידה שבה אתה מרגיש כי חווית את כל אחת מההרגשות **בזמן המלחמה בצפון**.

- 1 – מתאר מצב שלא חווית כלל בזמן המלחמה;
- 5 – מתאר מצב שחווית במידה רבה מאוד בזמן המלחמה.
1. היו לי קשיים להירדם וכן השינה שלי לא הייתה רצופה.
2. חשתי חוסר מנוחה
3. כל דבר הכי קטן "הקפיץ" אותי.
4. חשתי דרוך ו"על קוצים".
5. היה לי קשה להתרכז (או סבלתי מקשיים בריכוז).

חלק ב

הנך מתבקש להקיף בעיגול בכל משפט את התשובה המתאימה לך:
(1) חשתי צורך להעניש את האחראים (החיזבאללה) להתקפות על הצפון:

מסכים / לא מסכים

(2) השתוקקתי לכך שהאחראים (החיזבאללה) למעשים אלו ייפגעו:

מסכים / לא מסכים

(3) מלחמה היא התגובה האפשרית היחידה להתקפות על ישראל:

מסכים / לא מסכים

(4) אנו צריכים לחסל את האחראים להתקפות על ישראל:

מסכים / לא מסכים

חלק ג

הנך מתבקש לדרג כל משפט על פי המידה שבה אתה חושב כי סביר שהמצב המתואר יקרה.

1 – מציין כי לא סביר כלל שהמצב המתואר יקרה;

7 – מציין שסביר מאוד שהמצב המתואר יקרה.

1. אני סבור כי כתוצאה ממאמצי המודיעין הישראלי ניתן יהיה לחזות התקפות עתידיות על ישראל.

2. אני סבור כי ישראל תצליח במלחמה כנגד הטרור.

3. אני חושב כי סביר שהמלחמה עם החיזבאללה תתחדש בשנה הקרובה.

4. אני חושב כי מתקפות טרור עתידיות עלולות לקרות בכל זמן ובכל מקום ואין דרך לחזות מתי והיכן יתרחשו.

5. אני סבור כי אף על פי שהאו"ם קורא להפסקת הטרור, הטרוריסטים תמיד יהיו צעד אחד קדימה בהגברת הטרור.

6. אני סבור כי ישראל תהיה מסוגלת לתפוס את מנהיגי המחבלים בלבנון.
7. אני סבור כי ההגנה מפני טילים תשתפר באופן ניכר כתוצאה מהתקפות הטרור.
8. אני סבור כי פעולת צה"ל נגד החיזבאללה יגרמו להם להגיב בעתיד באופן שאנו לא יכולים לחזות.
9. אני סבור שאם הטרוריסטים יגיבו בחומרה כלפי פעולות ישראל בתחומם, ישראל תהיה מוכנה.
10. אני סבור כי המצב בישראל ישתפר.
11. אני סבור כי למרות המלחמה המשק הישראלי ימשיך לצמוח.
12. אני סבור כי למרות המלחמה הבורסה הישראלית תמשיך לעלות.
13. אני סבור כי בגלל המלחמה מחירי הדירות בצפון ירדו.
14. אני סבור שבעקבות תוצאות המלחמה בצפון, המחבלים בעזה יתחילו לירות טילים גם על דרום הארץ ומרכזה.

חלק ד

הנך מתבקש לרשום בכל משפט, מה הסיכוי שתחווה את האירוע המוזכר במשפט. יש לרשום מספר בין 0% ל-100%.

0% – מציין כי **אין סיכוי** שתחווה את האירוע המוזכר במשפט;
100% – מציין כי תחווה **בוודאות** את האירוע המוזכר במשפט.

1. אתה צפוי להיפגע בהתקפת טרור. סיכוי ____.
2. אתה צפוי לחוות בעיות בשינה בגלל מצבי טרור. סיכוי ____.
3. אתה צפוי לנסוע בתחבורה ציבורית פחות מהרגיל. סיכוי ____.
4. אתה צפוי לסנן את הדואר האלקטרוני שלך מפריטים חשודים ביתר זהירות. סיכוי ____.
5. אתה צפוי לחלות בשפעת. סיכוי ____.
6. אתה צפוי להיות קרוב של פשע אלים (שונה מטרור). סיכוי ____.
7. אתה צפוי להיפגע בגלל סיבות, כמו: פשע, טרור, מחלה קטלנית, תאונה וכו'. סיכוי ____.
8. אתה צפוי לנסוע פחות ליעדים שאינם מומלצים על ידי היחידה ללוחמה בטרור, כמו סיני ותורכיה. סיכוי ____.

חלק ה

הנך מתבקש לרשום בכל משפט, מה הסיכוי **שישראלי ממוצע** (לא דווקא אתה באופן אישי) יחווה את האירוע המוזכר. רשום מספר בין 0% ל-100%.

0% – מציין כי **אין סיכוי** שישראלי ממוצע יחווה את האירוע המוזכר במשפט;
100% – מציין כי ישראלי ממוצע יחווה **בוודאות** את האירוע המוזכר במשפט.

1. ישראלי ממוצע צפוי להיפגע בהתקפת טרור. סיכוי ____.
2. ישראלי ממוצע צפוי לחוות בעיות בשינה בגלל מצבי טרור. סיכוי ____.
3. ישראלי ממוצע צפוי לנסוע פחות מהרגיל בתחבורה ציבורית. סיכוי ____.
4. ישראלי ממוצע צפוי לסנן את הדואר האלקטרוני שלו/ה מפריטים חשודים ביתר זהירות. סיכוי ____.
5. ישראלי ממוצע צפוי לחלות בשפעת. סיכוי ____.
6. ישראלי ממוצע צפוי להיות קרוב של פשע אלים (שונה מטרור). סיכוי ____.
7. ישראלי ממוצע צפוי להיפגע בגלל סיבות, כמו: פשע, טרור, מחלה קטלנית, תאונה וכו'. סיכוי ____.
8. ישראלי ממוצע צפוי לנסוע פחות ליעדים שאינם מומלצים על ידי היחידה ללוחמה בטרור, כמו סיני ותורכיה. סיכוי ____.

חלק ו

- הנך מתבקש לדרג כל משפט על פי המידה שבה אתה מסכים לדעה המתוארת בו.
- 1 – מציין כי אתה כלל לא מסכים;
  - 4 – מציין כי אתה מסכים מאוד.
1. צריך לספק לישראלים מידע אמין ומדויק לגבי המצב, אפילו אם המידע עלול להדאיג אנשים.
  2. יש צורך לקדם את השלום עם סוריה ועם לבנון.
  3. יש צורך להשקיע בהגנה על האוכלוסייה האזרחית.
  4. יש צורך להשקיע בצה"ל ובחיילי המילואים.

חלק ז

- הנך מתבקש לדרג כל משפט על פי העוצמה שבה חשת כל אחת מהתחושות המוזכרות בזמן המלחמה:
- 1 – מציין כי כלל לא חשת תחושה זו בזמן המלחמה;
  - 8 – מציין כי חשת חזק מאוד תחושה זו בזמן המלחמה.
1. זועם; 2. רוגז; 3. כועס; 4. בסערת רגשות; 5. מאשים

חלק ח

- הנך מתבקש לדרג כל משפט על פי העוצמה שבה חשת כל אחת מהתחושות המוזכרות בזמן המלחמה:
- 1 – מציין כי כלל לא חשת תחושה זו בזמן המלחמה;
  - 8 – מציין כי חשת מאד תחושה זו בזמן המלחמה.
1. מודאג; 2. מפורד; 3. מבוהל; 4. מבועת; 5. עצבני

נספח 1

לוח 5: טבלת מתאמים של המשתנים

נושא	חידה	סיכון עצמי כללי	סיכון עצמי מטורי	סיכון עצמי משפחה	סיכון עצמי ממוצע	סיכון ישראלי ממוצע	סיכון ישראלי ממוצע מטורי	סיכון ישראלי ממוצע משפחה	סיכון ישראלי ממוצע	כניס	פחד	רגשות שליליים	סערת רגשות
חידה	-												
סיכון עצמי כללי	.53*	-											
סיכון עצמי מטורי	.37*	.41*	-										
סיכון עצמי משפחה	.36*	.59*	.64*	-									
סיכון ממוצע	.36*	.24*	.48*	.17*	-								
סיכון ישראלי ממוצע	.13	.45*	.24*	.35*	.24*	-							
סיכון ישראלי ממוצע מטורי	.12	.52*	.27*	.76*	.56*	.25*	-						
סיכון ישראלי ממוצע משפחה	.15	.62*	.39*	.63*	.69*	.27*	.23*	-					
כניס	.35*	.83*	.66*	.76*	.81*	.26*	.48*	.43*	-				
פחד	.38*	.28*	.22*	.28*	.70*	.22*	.43*	.28*	.21*	-			
רגשות שליליים	.12	.55*	-	.51*	.14	.22*	.21*	.22*	.37*	.37*	-		
סערת רגשות	.22*	.74*	-	.31*	.16	.27*	.27*	.31*	.26*	.26*	.37*	.37*	-
	.19												
	.54*												
	.71*												
	.73*												

p < .05*

תגובות רגשיות בקרב כתבגרים דתיים וחילונים לפני פינוי חבל עזה ואחריו: גישה סלוטוגנית

רינת גלילי ושפרה שגיא

תקציר

המחקר יצא מתוך הגישה הסלוטוגנית לחקר לחץ ובחן את תרומתם של גורמים מתווכים וממתנים להפחתת תגובות לחץ ומצוקה בעת הפינוי הכפוי של יישובי חבל עזה. המחקר בחן שתי קבוצות מדגם של בני נוער – דתיים וחילונים – תוך השוואה בין שני מצבי לחץ שונים: לפני הפינוי ואחריו. כל אחת מקבוצות המדגם נבדקה במהלך החודשיים שקדמו לפינוי ובתקופה של שלושה עד שישה חודשים לאחר הפינוי. המחקר השווה את דפוס ההתמודדות של כל אחד מהמדגמים במועדים השונים. נבדקו תגובות הלחץ (חרדה וכעס מצביים, תחושת תקווה) ותחושת קוהרנטיות כגורם ממתן. נערכה השוואה בין בני הנוער החילונים והדתיים ובין בנים לבנות בכל אחד מהמועדים.

המדגם כולו כלל כ-340 בני נוער מכיתות ז-יב, שהתגוררו בחבל עזה לפני פינוי. לפני הפינוי נדגמו 175 בני נוער – 71 חילונים ו-104 דתיים. לאחר הפינוי נדגמו 165 בני נוער – 88 חילונים ו-77 דתיים. הממצאים מלמדים על קשר בין סוג הלחץ לפני הפינוי ואחריו ובין התגובות ללחץ בשתי קבוצות המדגם: בקרב בני הנוער החילונים הייתה ירידה בחרדה ובכעס לאחר הפינוי, אך ללא שינוי בתחושת התקווה; לעומת זאת, בקרב בני הנוער הדתיים לא היה לאחר הפינוי שינוי ברמת החרדה והכעס, אך הייתה ירידה בתחושת התקווה. הבדלים מובהקים נמצאו בין שתי קבוצות המדגם – דתיים וחילונים – גם בדפוס גורמי המיתון של תגובות הלחץ בכל אחד מהמצבים. תחושת הקוהרנטיות מיתנה את תגובות הלחץ לאחר הפינוי בקרב החילונים, אך לא בקרב הדתיים. בדיון נבדקה שאלת גורמי המיתון בכל אחד מהמצבים ובכל אחת מקבוצות המדגם. משקלה של הדת נדון כגורם מתווך משמעותי בהתמודדות במצבי לחץ, על רקע המצב הייחודי, שבו האמונה עצמה עמדה במבחן מול האיום של המדינה החילונית.

מילות מפתח: פינוי יישובים, חבל עזה, סלוטוגניות, איום, תחושת קוהרנטיות

חבוא

המועצה אזורית חוף עזה מנתה כ-20 יישובים, שקמו ברצועת עזה בין השנים 1970–2002. היישובים חיו ברובם בסמיכות רבה לאזור פלסטיני עוין, והתושבים התמודדו לאורך השנים האלו עם מצב של לחץ כרוני. לחץ זה נבע ממצב ביטחוני קשה, שכלל פיגועי טרור, הפגזות ונסיעה מחוץ ליישוב בליווי צבאי.

קיומם של יישובי חבל עזה הועמד בסימן שאלה לאחר נאומו של ראש הממשלה לשעבר, אריאל שרון, בכנס הרצליה ב-18 בדצמבר 2003, שבו הכריז על תכנית ההתנתקות. החודשים שלפני ביצוע התכנית (קיץ 2005) היו חדשים סוערים, שלוו במצב של עמימות ואי-ודאות באשר להתממשות הפינוי ולאופן התנהלותו, אף שמועד ביצועו היה ידוע וברור. אופני ההתמודדות של האנשים היו שונים: חלקם תכננו את עתידם ליום שאחרי הפינוי וחלקם התכחשו לאפשרות שההתנתקות אכן תתממש (הוברמן, 2005; מאיר ורהב-מאיר, 2006). בזמן שעבר בין ההכרזה על תכנית ההתנתקות ועד לביצועה, בלט מקומו של הנוער בגוש בפעולות המחאה כנגד התכנית: "אז הנוער הראה ככה בפעם הראשונה את הכוח הגדול שיש בו, שהלכנו מבית לבית, נכנסנו לאנשים..." (מתוך ריאיון עם שירה, 12 באוגוסט 2005).¹

פינוי יישובי חבל עזה התרחש באוגוסט 2005. המצב שנוצר לאחר ביצוע תכנית ההתנתקות דרש התמודדות עם אירוע הפינוי עצמו (שכונה בפי המתדיישים "גירוש") והתמודדות עם השלכות הפינוי, שכללו בין היתר, מצוקות של דיר זמני, חוויות קשות של אבדן וחוסר אמונה במערכת השלטון במדינה (מאיר ורהב-מאיר, 2006).

המחקר הנוכחי יצא מתוך הגישה הסלוטוגנית לחקר הלחץ וניסה לבדוק את תרומתם של גורמים מתווכים וממתנים להפחתת תגובות לחץ ומצוקה בשני מצבי לחץ שונים – לפני הפינוי ואחריו. שאלת המחקר נבדקה בקרב שתי קבוצות מדגם של בני נוער – דתיים וחילונים – מקרב מתיישבי חבל עזה. כל אחת מהקבוצות נבדקה במהלך החודשיים שקדמו לפינוי ושלושה עד שישה חודשים לאחר הפינוי. הבדיקה ההשוואתית התייחסה לשתי קבוצות המדגם – בני הנוער חילונים ודתיים ולשני סוגי הלחץ – לפני הפינוי ואחריו.

התמודדות עם מצבי לחץ שונים

למרות חשיבות האבחנה בין מצבי לחץ שונים בהבנת ההתמודדות של פרטים וקבוצות, מעטים המודלים העוסקים בחקר הלחץ שמבחינים בהבדלים בין סוגי הלחץ השונים ובגורמים המשפיעים על התמודדות אתם (Jaser et al., 2007). אחד המודלים המקובלים בספרות להבחנה בין סוגי לחץ שונים מבחין בין לחצים כרוניים – קונפליקטים ואיומים שאתם מתמודדים האנשים בחיי היום יום שלהם – ובין גורמי לחץ אקוטיים (Sagy, Timko, Moos & Michelson, 1993; 2002).

לענייננו כאן, נסקור מחקרים אחדים אשר בדקו שאלה זו כשהאיום היה קולקטיבי. אחד מהמחקרים נערך, למשל, באוכלוסייה שהייתה קרובה לכור אטומי באי תירי מייל (Three Mile) בארצות הברית. המחקר בחן את האוכלוסייה שהייתה

1 המובאות במאמר הן מתוך ראיונות שערכה הכותבת הראשונה עם בני נוער מחבל עזה. כל השמות בדויים.

במצב לחץ מתמשך של חשיפה לאיום דליפה מהכור, לאחר שהתרחשה בו תקלה. האוכלוסייה נבדקה חודשיים לפני הפעלה מחדש של הכור שניזוק וחודש לאחר ההפעלה. נמצא כי תגובות הלחץ לאחר ההפעלה מחדש (מימוש האיום) היו נמוכות יותר מאשר לפני ההפעלה (הציפייה להתממשות האיום) (Davison, Weiss, O'Keeffe & Baum, 1991).

מחקרם של שגיא ואנטונובסקי (Sagy & Antonovsky, 1986) בחן מתבגרים שהתמודדו עם לחץ של איום לפני פינוי סיני ועם המצב שלאחר הפינוי. תוצאות המחקר, שהתנהל כמחקר אורך, הראו כי במהלך שלושת השבועות שקדמו לפינוי, בהיותם תחת איום קרוב, אף לא אחד מהגורמים הממתנים שנבדקו הסביר באופן משמעותי את השונות בחרדת המצב. לאחר הפינוי, כשהאיום התממש, המנבאים של חרדת מצב הראו השפעה משמעותית: השונות המוסברת עלתה מ-0% במצב של איום ל-38% לאחר מימוש האיום; כלומר כשהלחץ היה אקוטי, המאפיינים המצביים הסבירו את ההתמודדות במידה רבה יותר מאשר המאפיינים האישיים. לעומת זאת, כשהלחץ הפך לכרוני, עלתה יכולת ההסברה של הגורמים האישיים.

מחקר אחר (Sagy, 2002) שהסתמך על אבחנה זו, בדק מתבגרים תושבי יהודה ושומרון בזמן האינתיפאדה ואירועי הטרור שם (מצב לחץ כרוני) וכחודש לאחר רצח רבין (מצב לחץ כרוני בעל מרכיב אקוטי). המחקר בדק את השפעתם של גורמים מתווכים וממתנים, כמו: תחושת קוהרנטיות אישית, הערכה קוגניטיבית של המצב הפוליטי, תחושת קוהרנטיות משפחתית ותחושת קהילה, על רמות הלחץ במצבים השונים. בדומה למחקר בימית, נמצא כי השונות המוסברת של חרדת המצב והמצוקה הפסיכולוגית הייתה שונה בכל מצב. גם במחקר הזה הסבר השונות במצב הכרוני היה גבוה יותר מאשר במצב האקוטי.

מהמחקרים לעיל עולה כי מצבי לחץ שונים נבדלים זה מזה בדפוסי ההתמודדות הנדרשים בהם. המחקר הנוכחי השווה את התמודדותם של בני נוער בשני מצבי לחץ: האחד – השלב שלפני הפינוי, שבו החיים באזור חבל עזה יצרו מצב לחץ כרוני, אלא שנוסף לו מרכיב לחץ אקוטי דרמטי של איום הפינוי המתקרב; השני – השלב לאחר התממשותו של האיום, שאף הוא דומה למצב כרוני, אך ללא המרכיב האקוטי, ועם מרכיבי לחץ, שכללו אבל על האבדן והסתגלות למצב החדש.

הפינוי והעקירה מחבל עזה נכפו על התושבים על ידי ממשלת ישראל. עקירה אינה מעבר גאוגרפי הנעשה מרצון, ומשמעה הפרעה בהמשך קיומם של המבנה הפיזי והמבנה החברתי שבאמצעותם האדם מארגן משמעויות לחייו במונחים של פעילויות ומספק משמעות להווה ולעתיד (Marris, 1980). במחקרים בתחום, העקירה נתפסת כאירוע טראומטי שפוגע בקשר למקום ולאחרים משמעותיים, ביכולת להכות שורשים במקום אחר (Marris, 1980), בהיקשרות למקום (place attachment), במידת המוכרות (familiarity) ובזהות (identity), ומכאן גם ברווחה הפסיכולוגית של הפרט (Fullilove, 1996).

לפני הפינוי – חצב לחץ כרוני עם איום (אקוטי) בעקירה

ההיסטוריה הישראלית זימנה סיטואציה דומה קודמת בעת פינוי סיני ב-1982. במחקרים שנערכו בקרב אוכלוסיית התושבים הבוגרים בחבל ימית ובאופירה בתקופה שקדמה לפינוי סיני נמצאו תגובות, כמו: חרדה, דיכאון, כעס, תחושות השפלה ובלבול, תגובות של הכחשה ואשליות על שינוי אפשרי בהחלטות המדיניות, תגובות האשמה כלפי גורמים חיצוניים ליישוב ודרישה לפיצוי כספי ואמוציונלי, יחד עם תגובה של השלמה וקבלת המצב. ברמת הקהילה, התושבים העריכו את מצבם כבודדים וחשו אי-שייכות לחברה הישראלית (Bar-On & Shelhav, 1983; Dasberg & Sheffler, 1987).

מאידך גיסא, ממצאי מחקרים שיצאו מגישה סלוטוגנית ובחנו עמידות (resilience) מול איום בעקירה בקרב תושבי רמת הגולן ובקרב תושבי השומרון, לימדו על תגובות של פעילות חיובית והתמודדות בקרב תושבים העומדים בפני איום כזה (Lev-Weisel, 1998, 2001; Possick, 2006). מחקר איכותני שבחן תגובות לאיום של עקירה באזור השומרון (Possick, 2006), מצא כי התגובות לאיום התבטאו במספר מישורים: במישור ההתנהגותי נמצאו תגובות של פעולות בנייה ותכנון, פעילות פוליטית, שכללה הפגנות וגיוס תמיכה, ופעולות הגנה כנגד אלימות מצד אוכלוסייה ערבית; במישור הרגשי נמצאו ביטויי חרדה, פחד וכעס, הימנעות מגירוים או מעשים מעוררי חרדה וחיפוש תמיכה; במישור הקוגניטיבי נמצאו ניתוח קשיים ובניית תסריטים עתידיים, פטליזם, חשיבה חיובית ותקווה; במישור האידאולוגי נמצאו אמונה חזקה באלוהים, מסירות לרעיון ההתיישבות, שמירה על שגרה, חיפוש משמעות ויצירת טקסים המחזקים את ההיקשרות למקום.

במחקרים אחרים על מתיישבי סיני, נמצא כי בין הגורמים שהסבירו את עצמת תגובת הדחק נוכח איום העקירה היו מניעי ההתיישבות – ככל שהמניע היה כלכלי יותר ואידאולוגי פחות וההתיישבות נתפסה כתחנת חיים זמנית יותר מאשר כהזדמנות לשיקום חיים, כך עצמת הדחק הייתה פחותה (טוביאנה, מילגרם ופלת, 1988; Rozenfeld., Hrushovski, Moses & Beumel, 1984). גם המבנה החברתי של הקהילות השפיע על תגובות הלחץ: בקיבוצים נמצאה עצמת דחק פחותה מאשר במושבים (Bar-On & Shelhav, 1983). משתנים רלוונטים היו גובה הפיצוי הכספי וכדאיות המשך ההשקעה הרגשית והחומרית בחיים הקהילתיים ביישוב (טוביאנה ועמיתים, 1988; Dasberg & Sheffler, 1987; Moses, Rosenfeld & Hrushovsky, 1987).

במחקרים שנעשו על אוכלוסיית הבוגרים ברמת הגולן, שעמדה תחת איום של עקירה צפויה, נמצא כי תחושת היכולת של הפרט היא המשאב המשמעותי ביותר בהתמודדותו מול איום העקירה. תחושת היכולת זו מתבססת על ניסיון העבר של הפרט ומבוססת על תחושת השליטה שלו בחייו, על המידה שבה הוא בוטח בצדק חברתי ועל המידה שבה הוא מחויב לחברה (Lev-Weisel, 1998). כמו כן נמצא כי

בקרב התושבים הדתיים המצב המשפחתי היה המשאב החשוב ביותר להתמודדות עם האיום (Lev-Weisel, 2001). בקרב זוגות נשואים נמצא הליך מעגלי, שבו רמת הלחץ מהאיום משתנה בהתאם לאיכות הנישואין, תחושת היכולת של הפרט והערכת יכולתו של בן הזוג להתמודד עם הלחץ (Shamai & Lev, 1999).

המחקרים בקרב בני נוער העומדים בפני איום של פינוי הם מועטים. המחקר על הנוער שעמד בפני איום עקירה מסיני, שהוזכר לעיל (Sagy & Antonovsky, 1986), מצא בשלב האיום תגובות של חרדת מצב וכעס מצבי ברמה גבוהה מזו של קבוצת בני נוער מהדרום. לעומת זאת, מחקר דומה, שנעשה על נוער ברמת הגולן שעמד בפני איום עקירה אקוטי וממשי פחות, בזמן משא ומתן עם סוריה, לא הראה הבדל משמעותי בחרדת המצב וכעס המצבי בין מדגם הנוער ברמת הגולן לבין חבריהם מהגליל (Sagy, 1998). במחקר זה נמצא כי את השונות בתגובות החרדה ניתן היה להסביר במשתנים אישיים, כמו תחושת הקוהרנטיות.

לסיכום, מחקרים שבחנו את התמודדותם של בוגרים ונערים עם מצב לחץ של איום עקירה מצאו תגובות רגשיות הנעות בין חרדה, כעס, בלבול, הימנעות וחיפוש תמיכה. בין הגורמים הממתנים את המצוקה הפסיכולוגית ועוזרים בהתמודדות נמצאו: תחושת קוהרנטיות, תחושת היכולת של הפרט, תמיכה משפחתית, תחושת קהילה, אמונה ודבקות במטרה.

לאחר הפינוי – הסתגלות למצב החדש

מצב הלחץ לאחר הפינוי מהווה סיטואציה שונה, שבה נדרשת יכולת הסתגלות למצב ולמקום חדשים, יחד עם התמודדות עם תחושת האבל על הבית שאבד.

האם ניתן לשער הבדלים בתגובות הלחץ של נוער הנמצא במצב לחץ של איום לפני פינוי לבין תגובותיו לאחר מימוש האיום ובעת ההסתגלות לאחר הפינוי? שאלה זו נשאלה במחקר שנערך בקרב מתבגרים בזמן פינוי ימית (Sagy & Antonovsky, 1986), ואשר בדק את עצמת תחושת החרדה והכעס של מתבגרים תושבי ימית ואת השפעתם של גורמים הידועים כמתני תגובות לחץ, לפני הפינוי ואחריו. לאחר הפינוי הייתה ירידה משמעותית ברמות החרדה והכעס המצבי. מעבר לכך, נמצא כי גורמים ממתנים, כמו תחושת קוהרנטיות ויחסים במשפחה, לא מיתנו את הלחץ במצב האיום לפני הפינוי, אלא רק לאחריו.

מחקר נוסף נערך כמחקר רטרוספקטיבי כ-20 שנה לאחר פינוי סיני בקרב בוגרים שחוו את הפינוי בהיותם מתבגרים, והשווה אותם לאוכלוסייה בת גילם שלא חוותה מעבר גאוגרפי בגיל ההתבגרות (גלילי ולב-ויזל, 2007). במחקר זה נבחנו גורמים שהוגדרו על ידי המשתתפים ככאלו שסייעו בהסתגלות. המשפחה נמצאה כגורם העיקרי שתרום להסתגלות העקורים למקום החדש. בקרב העקורים שהתגוררו ביישובים אשר הוקמו במיוחד עבורם, תרומת המגורים ביישובים כאלו הייתה שווה בחשיבותה לתרומת המשפחה להסתגלות.

השערות המחקר הנוכחי, המתבססות על הספרות המחקרית לעיל (Sagy & Antonovsky, 1986), היו כי תגובות הלחץ תהיינה נמוכות יותר לאחר הפינוי מאשר במצב האיום שלפניו, וכי לגורמים הממתנים יהיה משקל רב יותר בהסתגלות שלאחר הפינוי מאשר במצב הלחץ שקדם לפינוי.

תגובות לחץ

המחקר בחן תגובות המקובלות בספרות כמעידות על קיומו של לחץ נפשי (Lazarus, 1993):

א. חרדה מצבית, שהיא חוויה חולפת של מצב ריגושי לא נעים המאופיין בתחושות מתח, דאגה, חשש, אי-שקט ואי-נוחות. מצב זה מלווה בתגובות פיזיולוגיות הקשורות במערכת העצבים האוטונומית ונתפס באופן הכרתי כחוויה לא נעימה (Spielberger, 1972).

ב. כעס מצבי, שמוגדר כמצב רגשי הכולל רגשות סובייקטיביים של מתח, מטרד, גירוי, חמה וזעם וכן עוררות של מערכת העצבים האוטונומית. עצמתו משתנה לאורך זמן כפונקצייה של מידת התסכול הנובעת מתפיסה של אי-צדק או מחסימתה של התנהגות מכוונת למטרה (Spielberger, 1980).

ג. נוסף על המשתנים הבודדים תגובות רגשיות שליליות, נבחן גם משתנה המתייחס לתחושה חיובית (Sagy & Dotan, 2001) – תחושת התקווה. תקווה מוגדרת כאינטראקצייה בין משאלות לציפיות חיוביות מהעתיד (Sagy & Adwan, 2006; Staats & Staasen, 1985). הגדרה זו מכילה מרכיב קוגניטיבי – ציפייה מאירועי העתיד ומרכיב רגשי – התקווה של אדם לאירועים משמחים או לתוצאות טובות. במחקרים בתחום נמצא כי תחושת התקווה פוחתת ככל שתגובת הלחץ חריפה יותר (Sagy & Adwan, 2006).

גורמים מתווכים וממתנים של תגובות לחץ

המחקר בתחום הלחץ מבחין בין גורמים השייכים לפרט ולסביבתו (משתנים מתווכים – mediators) ובין גורמים השייכים לתפיסה סובייקטיבית של האדם את מצבו (משתנים ממתנים – moderators) (Baron & Kenny, 1986). המשתנים המתווכים שבדקנו במחקר הנוכחי הם דת ומגדר. המשתנה הממתן שאותו בחנו הוא תחושת קוהרנטיות (Antonovsky, 1987).

גורמים מתווכים: דת ומגדר

מחקרים רבים מצאו קשר בין דת ובין התמודדות עם מצבי לחץ. מעורבות דתית ואמונה דתית נמצאו תורמים לצמיחה פוסט-טראומטית (לאופר וסולומון, Calhoun, Cann, Tedeschi & McMillan, 2000; McIntosh, Cohen, 2006; Silver & Wortman, 1993; Tedeschi & Calhoun, 1996). עוד נמצא במחקר

כי הנחות מטפיזיות אמנם אינן משתנות בשל אירוע טראומטי, אך הן מספקות מסגרת להבנת הטראומה ולהתמודדות עמה (Overcash, Calhoun, Cann & Tedeschi, 1996).

מחקר שנעשה בשנים 2002–2003 (לפני ההכרזה על תכנית ההתנתקות) בקרב האוכלוסייה הבוגרת של מתיישבי חבל עזה, השווה בין דתיים לחילונים ומצא כי הדתיים, בהשוואה לחילונים, היו בעלי רמת אידאולוגיה גבוהה יותר, מידת ההתקשרות שלהם לבית ולמקום הייתה גדולה יותר, תפיסת הסיכון שלהם הייתה נמוכה יחסית ונטייתם להישאר במקום הייתה חזקה קצת יותר (בילינג, 2005).

מתוך ההנחה כי מערכת האמונות הדתית תספק לאירועים מסגרת משמעות שתאפיל על רמת השבר בעקבות הפינוי (Overcash et al., 1996), שיערנו כי בקרב הנוער הדתי תהיינה תגובות לחץ נמוכות יותר ותחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני, בכל אחד משני המצבים שייבחנו.

באשר למגדר, מחקרים מצאו הבדלים בין המינים בתגובות הלחץ, הן במצב של איום עקירה והן במצב של הסתגלות לאחר העקירה (Lev-Weisel, 2001; Sagy, 1998).

על סמך ממצאים אלו שיערנו כי בשני מצבי הלחץ השונים צפוי כי תגובות הלחץ של הבנות תהיינה גבוהות מאלו של הבנים.

תחושת קוהרנטיות אישית

אנטונובסקי מיקד את מקור החוסן האישי בעיקר במושג תחושת הקוהרנטיות, שאותה הגדיר כנטייה כללית ומתמשכת של האדם לראות את העולם כמובן, נהיל ובעל משמעות (Antonovsky, 1987). שלושת מרכיבי הליבה של תחושת הקוהרנטיות הם: **מובנות** (comprehensibility) – המידה שבה האדם תופס את הגירוי כנובע מסביבתו הפנימית או החיצונית, כבעל משמעות קוגניטיבית, כמידע מסודר, עקבי, ברור ומובנה, ולא כרעש כאוטי, מקרי ולא ברור; **ניהוליות** (manageability) – המידה שבה האדם תופס את המשאבים שברשותו כמתאימים לענות על הדרישות שהגירוי מציב בפניו. משאבים אלו יכולים להיות בשליטתו שלו או בשליטתם של אחרים משמעותיים שעליהם הוא יכול לסמוך; **משמעותיות** (meaningfulness) – המידה שבה האדם חש כי לחיים יש משמעות וכי הדרישות המוצבות מולו הן ראויות להשקעה ולמאמץ (Antonovsky, 1987, pp. 15–19).

לפי מודל זה, אדם בעל תחושת קוהרנטיות גבוהה יתמודד טוב יותר במצבי לחץ מאשר אדם שתחושת הקוהרנטיות שלו נמוכה, וכתוצאה מכך יהיה גם בריא יותר, פיזית ונפשית. המודל אושש במחקרים רבים בארץ ובעולם ביחס למשתנים שונים של בריאות ורווחה (England, 1997; Eriksson & Lindstrom, 2007a, b; Sagy & Antonovsky, 1986; Sagy & Dotan, 2001). מחקרים מצאו כי יש הבדל בהשפעה הממתנת של תחושת הקוהרנטיות במצבי לחץ שונים וכי תחושת קוהרנטיות מסבירה את תגובת הלחץ במצב של איום לאחר עקירה יותר מאשר לפני

עקירה (Sagy & Antonovsky, 1986), ובמצב כרוני – יותר מאשר במצב כרוני עם מרכיב אקוטי (Sagy, 2002). בהתאם לכך, שיערנו כי תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי יותר מאשר במצב האיום שקדם לה.

לסיכום, במחקר הנוכחי בדקנו קבוצות מתבגרים שחויית העקירה מאונס שלהם אינה בעקבות מלחמה או מעבר מגורים נורמטיבי של הוריהם, אלא בעקבות החלטה פוליטית. במחקר נבחנו הבדלים בתגובות לשני מצבי לחץ שונים: איום צפוי והסתגלות למצב לאחר התממשות האיום. המחקר בחן את מידת תרומתה של תחושת הקוהרנטיות כגורם ממתן ושני גורמים מתווכים: דת ומגדר בשני המצבים. בחינה זו נערכה תוך השוואה של שני מדגמים מתוך אוכלוסיות שונות – בני נוער חילוניים ובני נוער דתיים. תגובות הלחץ שנבחנו כללו חרדה וכעס מצביים ומשתנה סלוטוגני של תקווה.

השערות המחקר

- א. לאחר הפינוי, תגובות הלחץ (כעס מצבי וחרדה מצבית) תהיינה נמוכות יותר מאשר במצב האיום שלפניו, ובהתאמה – תחושת התקווה תהיה גבוהה יותר.
- ב. תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי במידה רבה יותר מאשר במצב האיום שקדם לה.
- ג. בקרב הנוער הדתי תהיינה תגובות לחץ נמוכות יותר ותחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני בכל אחד משני המצבים שייבחנו.
- ד. תגובות הלחץ של הבנות תהיינה גבוהות מאלו של הבנים.

שיטת המחקר

המדגם

המדגם כלל 334 בני נוער מכיתות ז'–יב שהתגוררו בחבל עזה, בארבע קבוצות. לוח 1 מתאר את קבוצות המדגם בשני המצבים.

לוח 1: המדגם במחקר

הקבוצה	לפני הפינוי (מאי–אוגוסט 2005)			אחרי הפינוי (אוקטובר–דצמבר 2005)		
	נערים	נערות	סה"כ N=169	נערים	נערות	סה"כ N=165
חילוניים	20	45	65	41	47	88
דתיים	20	84	104	11	66	77

הליך המחקר

בתקופה שלפני הפינוי (מאי–אוגוסט 2005) חולקו שאלונים על ידי עוזרי מחקר לכל תלמידי הכיתות (ז עד יב) בבתי הספר שבהם למד הנוער החילוני. מתוך כלל השאלונים שמולאו, נבחרו למחקר רק אלו שמולאו על ידי התלמידים מחבל עזה. לבני הנוער הדתיים תושבי הגוש, חולקו השאלונים על ידי עוזרי מחקר ביישוביהם באופן אקראי. בשל הקושי להיכנס לגוש קטיף, נערה בוגרת הפיצה את השאלונים בין חבריה והסתייעה במורה, שהעבירה את השאלונים בין תלמידותיה. סך הכול מולאו לפני הפינוי 169 שאלונים. לאחר הפינוי (אוקטובר–דצמבר 2005) חולקו השאלונים על ידי עוזרי מחקר לבני הנוער שפוננו, חילונים ודתיים. בקרב הנוער הדתי, קבוצה קטנה של בני נוער קיבלו על עצמם להעביר את השאלונים בבתי הספר השונים. עוזרי מחקר חילקו את השאלון בבתי הספר וביישובים הזמניים החדשים בקרב הנוער החילוני. השאלונים חולקו, כאמור, בכל אחד מהמצבים בטווח זמן של כשלושה חודשים.

עריכת המחקר לוותה בקשיים רבים, בעיקר בשלב שלפני הפינוי. שיתוף פעולה עם עורכות המחקר נתפס בקרב המערכת הרשמית של החינוך הממלכתי-דתי כאמירה פוליטית, ולכן לא התאפשר לנו להעביר שאלונים בבתי הספר. לעומת זאת, בני הנוער שהגענו אליהם באופן לא פורמלי, שיתפו פעולה ברצון רב. במערכת החינוך הממלכתי הועברו, כאמור, שאלונים במסגרת כיתתית.

כלי המחקר

כלי המחקר היה שאלון מקיף, שהכיל: משתנים דמוגרפיים, שאלונים המודדים את מידת הלחץ (שאלון חרדת מצב, שאלון כעס מצבי ושאלון תחושת תקווה) ושאלון תחושת קוהרנטיות. (המחקר הרחב כלל גם משתנים שאינם מופיעים במאמר זה.)

שאלון חרדת מצב ושאלון כעס מצבי – השאלות נוסחו בהתייחס לשני המצבים השונים שבהם התרחש המחקר; לפני הפינוי, השאלה הייתה: "בחר את הספרה המתאימה ביותר לתיאור ההרגשה שלך כשאתה חושב על אפשרות של פינוי"; לאחר הפינוי, השאלה הייתה: "בחר את הספרה המתאימה ביותר לתיאור ההרגשה שלך כשאתה חושב על המצב עכשיו, לאחר העקירה"².

שאלון חרדת מצב – State Trait Anxiety Inventory (STAI) – זהו מדד להערכת תכונת חרדה וחרדת מצב (Spielberger, Gorsuch & Lushene, 1970), שתורגם ועובד על ידי טייכמן (Teichman, 1978). הגרסה העברית נמצאה מהימנה, תקפה ותואמת לזו האנגלית. השאלון המתייחס לחרדת מצב מורכב מעשרה פריטים. בין המשפטים בשאלון: "אני חרד" ו"אני חושש כעת מאסונות". לכל פריט יש ארבעה דרגות של תשובה, המציינות את תדירות נכונות המשפט עבורו. הציון הוא ממוצע של עשרת הפריטים. המהימנות נמצאה 90. אלפא קרונברך.

2 השאלונים נכתבו לשם נוחות בלשון זכר, אך הם מכוונים כמובן לבני שני המינים.

שאלון כעס מצבי – השאלון פותח לפי (State Trait Anger Scale) STAS. זהו מדד להערכת תכונת כעס וכעס מצבי (Speilberger, 1980), והגרסה העברית תורגמה ועובדה על ידי טייכמן ורוזנקרנץ (Teichman & Rozenkranz, 1982). השאלון הבודק כעס מצבי מורכב משבעה פריטים, והנבדק מתבקש לתאר באמצעותם את הרגשתו ברגע נתון. בין המשפטים בשאלון: "אני כועס" ו"מתחשק לי לכעוס על מישהו". לכל פריט יש ארבע דרגות תשובה, המציינות את תדירות ככונות המשפט עבורו. הציון הוא ממוצע של שבעת הפריטים. המהימנות נמצאה 90. אלפא קרוונבך.

שאלון תחושת תקווה – המשתנה מכיל מרכיבים קוגניטיביים ורגשיים המתייחסים לתפיסת העתיד. השאלון פותח על ידי סטאטס וסטסן (Staats & Stassen, 1985) ומחולק לשני חלקים בני 15 פריטים כל אחד. בחלק הראשון התבקשו הנחקרים לענות, עד כמה הם רוצים שדברים מסוימים יקרו בשנה הקרובה. בין האמירות יש משאלות המתייחסות לעצמם, כמו: "שאצליח בבית הספר", "שיהיו לי חברים", ויש המתייחסות לכלל, כמו: "שיהיה צדק בעולם", "שאנשים יעזרו זה לזה". בחלק השני יש את אותן אמירות, והנחקרים התבקשו לציין באיזו מידה לדעתם הדברים אכן יקרו בשנה הקרובה. כל פריט מדורג על סולם של 1–5 (1 – כלל לא; 5 – מאוד). מכפלת הפריטים משני החלקים נותנת את מדד התקווה. המהימנות נמצאה 92. אלפא קרוונבך.

שאלון תחושת קוהרנטיות – משתנה זה נמדד על ידי סולם שפותח על ידי אנטונובסקי (Antonovsky, 1987). במחקר הועבר הנוסח המקוצר, הכולל 13 פריטים (Antonovsky, 1993; Sagy, 2002), וכל פריט מדורג על סולם ליקרט בן שבע דרגות. הציון הכולל של 13 הפריטים מציין את תחושת הקוהרנטיות של הנבדק – ציון גבוה מסמל תחושת קוהרנטיות גבוהה, ולהפך. השאלון כולל פריטים, כמו: "האם יש לך הרגשה שלא אכפת לך מה הולך סביבך?" ו"האם קרה בעבר שהופתעת מהתנהגות של אנשים שאתה מכיר היטב?" במחקר הנוכחי נמצאה מהימנות 81. אלפא קרוונבך.

דת – משתנה הדת נבדק על ידי סוג בית הספר. הנבדקים התבקשו לסמן את כל הקטגוריות המתאימות לסוג בית הספר שבו הם לומדים, וביניהן הקטגוריות "דתית" ו"לא דתית". נוסף על כך נשאלה שאלה על מידת החשיבות של הדת בחיי המתבגר או המתבגרת.

תוצאות

לוח 2 מציג ממוצעים, סטיות תקן ומבחני F של המשתנים במחקר של כל קבוצת מדגם – חילונים ודתיים – ושל שני המצבים – לפני הפינוי ואחריו.

לוח 2: ממוצעים, סטיות תקן וניתוחי שונות של המשתנים במחקר

Post hoc	Sig.	F	דתי אחרי הפינוי		חילוני אחרי הפינוי		דתי לפני הפינוי		חילוני לפני הפינוי		
			ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	
ca,cb,cd	0.000	10.48	0.67	2.96	0.57	2.45	0.66	2.93	0.76	2.80	חרדה מצבית
ad,bc,cd	0.006	4.24	0.82	2.32	0.85	1.86	0.86	2.20	0.93	2.02	כעס מצבי
da,db,dc	0.000	6.96	4.25	11.27	5.02	14.08	4.71	13.91	5.82	14.91	תקווה
ab,cd,bd	0.000	9.77	0.87	3.99	0.95	4.44	0.83	4.65	0.72	4.20	תחושת קוהרנטיות

a=חילוני לפני הפינוי; b=דתי לפני הפינוי; c=חילוני אחרי הפינוי; d=דתי אחרי הפינוי

בהשוואה בין המדגמים בכל אחד מהמצבים נמצא, בשונה מהמשוער, כי לפני הפינוי לא היה הבדל בין הנוער הדתי לחילוני בתגובות הלחץ ובתחושת התקווה. לאחר הפינוי, רמות הכעס המצבי והחרדה המצבית היו גבוהות יותר ותחושת התקווה הייתה נמוכה יותר בקרב הנוער הדתי מאשר בקרב הנוער החילוני. תחושת הקוהרנטיות בקרב הנוער הדתי הייתה גבוהה יותר מזו של הנוער החילוני לפני הפינוי ונמוכה ממנו לאחר הפינוי. בהשוואה מגדרית, לא מצאנו הבדלים בין המינים בשני המדגמים, הן לפני הפינוי והן לאחריו. נתון יוצא דופן בעניין זה נמצא בתחושת התקווה בקרב הנוער הדתי לאחר הפינוי: תחושת התקווה הייתה גבוהה יותר בקרב הבנים (14.25) מאשר בקרב הבנות (10.84).

בהשוואה בין מצבי הלחץ השונים, מצאנו כי בקרב בני הנוער החילונים, החרדה המצבית אכן הייתה גבוהה יותר לפני הפינוי מאשר לאחריו; אלא, שלא כמשוער, לא מצאנו הבדל בכעס המצבי ובתחושת התקווה. בקרב בני הנוער הדתיים, שלא כמשוער, לא מצאנו הבדל משמעותי בכעס המצבי ובחרדה המצבית בין התקופה שלפני הפינוי ובין זו שלאחריו, ואילו תחושת התקווה ירדה.

תחושת הקוהרנטיות של הנוער החילוני לא השתנתה לאחר הפינוי, ולעומת זאת, בקרב בני הנוער הדתי נמצאה לאחר הפינוי רמה נמוכה יותר של תחושת הקוהרנטיות מאשר לפניו.

כזכור, שיערנו כי תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ טוב יותר במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי מאשר במצב האיום שלפניו. לשם בדיקת ההשערה נערכו ניתוחי רגרסיה לכל אחד מהמדגמים במצבים השונים (לוחות 3–8).

**לוח 3: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: חרדה מצבית**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.46**	22.25	-.56**	.22**	5.09	-.40**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 4: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: חרדה מצבית**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.45**	17.60	-.59**	.14**	4.57	-.41**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 5: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: כעס מצבי**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.41**	18.33	-.55**	.21**	4.85	-.47**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 6: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: כעס מצבי**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.24**	6.70	-.34**	.17**	5.73	-.46**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 7: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: תחושת תקווה**

אחרי הפינוי N=83			לפני הפינוי N=59			תחושת קוהרנטיות
R ²	F	β	R ²	F	β	
.08	2.14	-.08	.03	.59	-.08	p≤.01** ; p≤.05*

**לוח 8: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: תחושת תקווה**

אחרי הפינוי N=83			לפני הפינוי N=59			תחושת קוהרנטיות
R ²	F	β	R ²	F	β	
.17**	4.34	-.20	.05	1.53	-.02	p≤.01** ; p≤.05*

במצב שלפני הפינוי, בשני המדגמים תחושת הקוהרנטיות אכן הסבירה את תגובות הלחץ, אך בכל מדגם באופן שונה: בקרב הנוער החילוני, אחוז השונות שהוסברה על ידי תחושת הקוהרנטיות היה גבוה יותר (כ-22%) מזה שבקרב הנוער הדתי (כ-14%). תחושת הקוהרנטיות לא הסבירה את תחושת התקווה בשני המדגמים.

בהתאם להשערת המחקר, לאחר הפינוי, תחושת הקוהרנטיות הסבירה את תגובות הלחץ באחוזים גבוהים יותר מאשר לפני הפינוי. ממצאים אלה נמצאו בשני המדגמים. בקרב הנוער הדתי תחושת הקוהרנטיות הסבירה גם את השונות במשתנה התלוי – תחושת התקווה.

לסיכום, בהשוואה בין שני המצבים (לפני הפינוי ואחריו), בשני המדגמים עולה כי בהתאם לכיוון ההשערה, אחוזי השונות המוסברת של תחושת הקוהרנטיות במצב שלאחר הפינוי אכן גבוהים מאחוזי השונות המוסברת של תחושת הקוהרנטיות במצב שלפניו. בשני המצבים ובשני המדגמים תחושת הקוהרנטיות נמצאה קשורה לרמה נמוכה יותר של כעס מצבי וחרדה המצבית, אך לא נמצאה קשורה לתחושת התקווה, להוציא תחושת הקוהרנטיות בקרב הנוער הדתי לאחר הפינוי. רמות ההסבר בקרב המדגם החילוני היו גבוהות יותר מאשר במדגם הדתי.

דיון

המחקר שלנו בא לבחון את בני הנוער מחבל עזה בשני מצבים קשים. בני נוער אלו חוו מצב לחץ כרוני עם מרכיב אקוטי של איום בחודשים שלפני הפינוי. מעבר לחייהם באיום ביטחוני מתמשך, נוסף איום של פינוי אפשרי מביתם ועתיד לא ברור. לאחר הפינוי התמודדו בני הנוער עם ההשלכות של חוויית הפינוי ("הגירוש", בלשון המפונים), מצוקות של דיור זמני, חוויות קשות של אבדן וחוסר אמונה במערכת השלטון במדינה (מאיר ורהב-מאיר, 2006).

המחקר נשען על הגישה הסלוטוגנית לחקר הלחץ וניסה לבחון את תרומתה של תחושת הקוהרנטיות במיתון תגובות לחץ ומצוקה בשני המצבים – לפני הפינוי ואחריו. בחבל עזה חיו שתי אוכלוסיות זו לצד זו, דתית וחילונית. את שאלת המחקר שלנו שאלנו בשתי קבוצות אלו באופן השוואתי. באופן כללי, ניתן לסכם את ממצאי המחקר בכך שלסוג מצב הלחץ ולהשתייכות למגזר דתי או חילוני אכן היה קשר לתגובות הלחץ ולגורמים הממתנים אותן. להלן נדון בממצאים אלו בכל שאלה בנפרד ובאופן אינטגרטיבי מסכם.

תגובות הלחץ בשני המצבים: לפני הפינוי ואחריו

על סמך ממצאים ממחקרים קודמים, שיערנו כי תגובות הלחץ בעת האיום, כלומר לפני הפינוי, תהיינה גבוהות מתגובות הלחץ לאחר התממשות האיום (לאחר הפינוי). ממצאי המחקר איששו את ההשערה, אך רק חלקית, ובאופן שונה בין המדגמים השונים.

ראשית, תגובות הלחץ של חרדה וכעס מצביים לפני הפינוי ואחריו היו גבוהות יותר בקרב הנוער הדתי. באשר להשוואה בין המצבים, מצאנו הבדלים בין דתיים לחילונים: בקרב בני הנוער החילונים, החרדה המצבית אכן הייתה גבוהה יותר במצב שלפני הפינוי מאשר לאחריו, אלא שלא כמשוער, הכעס המצבי נותר כשהיה. ניתן להסביר זאת בעובדה כי בקרב הנוער החילוני שררה לקראת הפינוי תחושה דו-ערכית. חלקם השלימו עם העובדה וציפו לפינוי, שכן משפחותיהם כבר עברו תהליך הכנה למקום מגורים חדש ורובם ידעו שלא ישנו את מקום לימודיהם. בחלק מהמשפחות, בצד הצער על אבדן הבית הצפוי, הייתה הקלה על ההזדמנות ליציאה ממקום המסוכן מבחינה ביטחונית. כלומר, החרדה פחתה, אך הכעס על עצם הפינוי נותר כשהיה: "ההורים דווקא הסכימו עם זה [תכנית ההתנתקות], וכאילו זה להם לא מפריע כל כך כי זה היה הזדמנות דווקא לא להיות יותר בסכנת חיים וזה, גם המצב עם כאילו לא היו כל כך במצב חברתי טוב עם החברים ביישוב, אז לא היה ממש אכפת..." (מתוך ריאיון עם נורית, תושבת יישוב חילוני בדרום חבל עזה, 27 ביולי 2005).

בקרב בני הנוער הדתיים, שלא כמשוער, לא נמצא הבדל משמעותי בין המצבים בשני המשתנים – הכעס המצבי והחרדה המצבית. ייתכן כי חוויית הפינוי בקרב המדגם הדתי קיבלה ביטוי קשה יותר, הן אישי והן קולקטיבי, ולא אפשרה לרמות

הכעס והחרדה לרדת משמעותית בטווח זמן זה. החרדה בשלב שלאחר הפינוי נבעה מהאבל הכבד על אבדן הבית, המקום והקהילה, אך גם מתוך חוסר הוודאות באשר לאופי המשך החיים.

שירה, אחת המרואיינות, ביטאה את כעסה מספר ימים לפני הפינוי: "זה מציאויות מאד צקות שאתה אחריהם אומר לפעמים... לא רוצה את המדינה הזו בכלל, מה אני צריכה אותה?... להרוס מפעל חיים שיש בו רק טוב, למה? אף אחד לא נתן לי סיבה אחת למה ההתנתקות הזאת תהיה טובה, חוץ מזה שאולי יהיה סיכוי לסיכוי שאולי יהיה משהו, לא מגיע לי לדעת למה מפנים אותי מהבית? לא מגיע לי אולי שיחפשו עוד דרכים שלא יעשו את המהלך הזה?" (מתוך ריאיון עם שירה, תושבת נווה דקלים, 12 באוגוסט 2005).

לאחר הפינוי ביטאה שירה את כעסה: "אני חושבת שהממשלה עשתה פשוט פשע... ממשלת ישראל פושעת... המנהלת [מנהלת סלע] הזאת שלא עושה כלום, זה פשוט פשע, כי חצי שנה אנשים מקבלים שם משכורות, ואני לא יודעת מה הם עשו עם כל הזמן הזה..." (מתוך ריאיון עם שירה, 21 באוקטובר 2005).

פרט לתגובות הלחץ – חרדה וכעס, היה חשוב לנו גם לשלב במחקר משתנה תלוי סלוטווגני – תחושת התקווה. השערת המחקר, אשר התבססה על ספרות מחקרית בתחום, הייתה כי תחושת התקווה בעת האיום, כלומר לפני הפינוי, תהיה נמוכה יותר מאשר לאחר התממשות האיום. הממצאים לא איששו את ההשערה בשני המדגמים: ראשית, תחושת התקווה הייתה גבוהה יותר בקרב הנוער החילוני מאשר בקרב הנוער הדתי בשני המצבים. באשר להשוואה בין המצבים, בקרב הנוער החילוני, לא נמצא הבדל מובהק בין התקופה הקודמת לפינוי לתקופה שלאחר הפינוי. נראה כי הפינוי השאיר את המתבגרים במצב לא ברור של צורך להתחיל בחיים חדשים, ללא תקווה לחיים טובים יותר (אף שהמצב הביטחוני השתפר). יתרה מזו, בקרב בני הנוער הדתיים, לאחר הפינוי תחושת התקווה אף ירדה באופן מובהק. בניגוד למחקרים המקובלים על תקווה, המצב הייחודי שנחקר בעבודה זו היה שונה. בתקופה שלפני הפינוי, האמונה הדתית וההליכה אחר הבטחות המנהיגות הקהילתית נטעו בקרב הציבור הדתי תקווה מסוימת כי אכן הגזרה לא תבוצע – "היה לא תהיה". כך ביטאה זאת אחת המרואיינות: "ואז חזרתי הביתה מהלימודים. התחיל החופש הגדול, והייתי מאושרת ממש. זה היה מקסים, כי עבדתי בקייטנה וכל הזמן היה אירועים ותפילות וכל הזמן האמנו שלא יהיה, עד כאילו... עד שהתחיל הפינוי בעצם". (מתוך ריאיון עם מרים, 15 במרץ 2006). לכן, דווקא לאחר הפינוי, השבר האמוני היה חזק ורמת התקווה ירדה. כך ביטא זאת אחד הנערים הדתיים: "הייתה גם אכזבה מהרבנים. לפי דעתי זה לא בקטע של תהיה התנתקות לא תהיה, כי זה ממש לא הטריד אותי, זאת אומרת לא... לא היה לי בעיה עם הרבנים שאמרו שלא תהיה התנתקות בכלל. הייתה לי יותר בעיה בעצם עם זה שכל הרבנים אין להם, אה... דעה אחת מגובשת" (מתוך ריאיון עם מנחם, 16 במרץ 2006).

גורמים מתווניים ומחתינים

האם הדת אמנם הייתה גורם בעל משמעות בשני מצבי הלחץ שנחקרו בעבודה זו? הממצאים שלנו הראו כי בסיטואציה הייחודית של איום בפינוי כמו גם בהתמודדות עם תוצאותיו, כשהאמונה הדתית היוותה חלק בלתי נפרד מההתייחסות למצב, תפקידה של הדת היה אכן משמעותי. אולם בניגוד לספרות המחקרית, שלפיה הדת ממתנת מצוקה, הרי בעבודה זו מצאנו כי השפעתה הייתה הפוכה: בשני המצבים, רמות הכעס והחרדה המצביים בקרב הנוער הדתי היו גבוהות יותר מאשר בקרב הנוער החילוני, ואילו תחושת התקווה בקרב הנוער הדתי הייתה נמוכה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני. ממצאים אלו בלטו במיוחד לאחר הפינוי.

כיוון שמצב הלחץ היה קשור לשבר האידאולוגי ולמשבר האמונה, נראה כי הדת במקרה הזה לא היוותה גורם ממתן ומסייע, אלא דווקא גורם שהגביר את המצוקה הפסיכולוגית. יתרה מזאת, לאחר ביצוע איום הפינוי, נראה כי השבר החזק בהנהגה הדתית ותחושות האכזבה הקשות הגבירו את החרדה והכעס והנמיכו את רמות התקווה.

באשר למגדר, השערת המחקר, שהתבססה על מחקרים קודמים, הייתה כי תגובות הלחץ תהיינה גבוהות יותר בקרב הבנות. בקרב הנוער החילוני הממצאים אינם מאששים את ההשערות בשני המצבים. גם בקרב הנוער הדתי לא נמצא הבדל ברמת תגובות הלחץ בשני שלבי המחקר. לאחר הפינוי נמצאה בקרב הבנים רמת תחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הבנות. באופן כללי נראה כי בסיטואציה המיוחדת שבה פעלו בני הנוער יחד למניעת הפינוי, הבנות השתוו לבנים בתגובות הלחץ שלהם.

המשתנה הממתן האישי שנבדק בעבודה זו היה תחושת הקוהרנטיות. שיערנו כי במדגם כולו, תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי טוב יותר מאשר במצב האיום שלפניו. השערה זו, שנסמכה על מחקרים קודמים (Sagy & Antonovsky, 1986), אכן אוששה. אולם גם בנושא זה מצאנו הבדלים בין המדגם הדתי לחילוני. נדון תחילה בכל אחד מהמצבים, ובהמשך נשווה בין שניהם.

תחושת הקוהרנטיות אכן הסבירה את השונות בתגובות הלחץ לפני הפינוי. אולם אם נשווה בין שני המדגמים, תרומתה של תחושת הקוהרנטיות להסבר השונות בתגובות הלחץ בקרב הנוער הדתי הייתה נמוכה באופן ניכר מאשר בקרב הנוער החילוני. כלומר, בקרב המדגם הדתי, המשתנה הפרטני לא היווה גורם משמעותי בהבנת תגובות הלחץ. שני הסברים יכולים להיות רלוונטיים לממצא זה: ראשית, ניתן היה לתפוס את האיום בעקירה כאתגור של תפיסת הקוהרנטיות האישית של בני הנוער הדתי; נערים עם תחושת קוהרנטיות גבוהה התמודדו אז עם איום שהיה בלתי מובן ולא ניתן היה למצוא לו משמעות במערכת המושגית-דתית שלהם, ובמובנים רבים הם הרגישו חסרי יכולת להשתמש במשאביהם האישיים לשם

ניהול המצב: "אף אחד לא נתן לי סיבה אחת למה ההתנתקות הזאת תהיה טובה, חוץ מזה שאולי זה יהיה סיכוי לסיכוי שאולי יהיה משהו, לא מגיע לי לדעת למה מפנים אותי מהבית?" (מתוך ריאיון עם שירה, 12 באוגוסט 2005). יתרה מזו, המשבר וההתמודדות אתו היו קולקטיביים-קהילתיים, ולכן, כך נראה, הנטייה האישית לא הייתה משמעותית בהתמודדות זו.

ההסבר השני תואם את הגישה המשברית של קפלן (Caplan, 1964), שלפיה הגורמים בסיטואציה הם שקובעים את רמת התגובות במצבי משבר, ולא דווקא המשאבים האישיים. נראה כי האווירה והתחושה הקהילתית החזקה בקרב האוכלוסייה הדתית שחיה באזור עמעמו את ההשפעה של המשתנים האישיותיים. רוב המתבגרים האמינו בהסרת האיום ושמם את מבטחם בהנהגת הקהילה. בקרב הנוער הדתי היו דיווחים נרגשים על פעילויות קהילתיות רבות שבהן השתתפו: "אחרי הצהרים היה תהילים... היו שיעורים היו תפילות. אף אחד לא הלך לישון, זה היה עד שלוש בלילה... הייתה אחדות כזו, כל המשפחה, כל היישוב, כל מי שהיה ביישוב. שרנו הרבה" (מתוך ריאיון עם חנה, 16 במרץ 2006).

התמונה שהצטיירה בקרב הנוער החילוני היא של התמודדות ברמה אישית ופחות ברמה קהילתית: "פעם, לפני איזה שלוש שנים נראה לי או שנתיים, היינו כל החברה כזה יושבים, היינו כל הזמן משחקים ביישוב, היה כיף עם כולם וזה... עכשיו לא יודעת, כולם יותר סגורים עם עצמם וזה... פחות יוצאים..." (מתוך ריאיון עם הילה, יולי 2005); כלומר, בקרב החילונים, תחושת הקוהרנטיות האישית הייתה משמעותית יותר בהתמודדות עם המצב, בעוד שבקרב חבריהם הדתיים, הקהילה תרמה יותר לאופן ההתמודדות.

לאחר הפינוי, לעומת זה, עלתה יכולת ההסבר של תחושת הקוהרנטיות האישית בשלושת המשתנים של התגובות. הבדל זה בולט במיוחד בקרב בני הנוער הדתיים, והוא ניתן להבנה, כנראה, על רקע אבדן הקהילה המלוכדת והאמונה הדתית הקולקטיבית.

לסיכום, ההשוואה בין שני המצבים, לפני הפינוי ואחריו, תואמת את כיוון ההשערה וכן מחקרים קודמים (Sagy, 2002); כלומר, לאחר התרחשות האיום (הפינוי), לגורם האישיותי (תחושת הקוהרנטיות) היה תפקיד משמעותי יותר ביכולת ההסתגלות למצב החדש, הן בקרב החילונים והן בקרב הדתיים.

בטרם נסכם, חשוב לנו לציין מספר סייגים מתודולוגיים במחקר: ראשית, חסרה במחקר דגימה אחידה ומייצגת של אוכלוסיות הנבדקים. הרגישות של נושא המחקר, גודל האוכלוסייה המתאימה למחקר ופיזור חייבו אסטרטגיות דגימה שונות למגזרים השונים ובמצבים השונים. מעבר לכך, היה הבדל באופן שבו מולאו השאלונים (ראו פירוט בתיאור התהליך). כתוצאה מכך, אין במחקר ייצוג שווה לשני המינים ולשכבות הגיל השונות, וגודל המדגם אינו זהה במגזרים השונים. במיוחד לוקים בגודלם המדגמים של הבנים לפני הפינוי והמדגם של הבנים הדתיים לאחר הפינוי.

שנית, השאלונים בכל אחד מהמצבים (לפני הפינוי ואחריו) מולאו בטווח זמן של כשלושה חודשים. טווח רחב זה בכל אחד מהמצבים עלול היה להטות את הממצאים.

מגבלה נוספת מתייחסת לקבוצות השונות שהשתתפו במחקר בשני המצבים. כיוון שלאחר הפינוי לא היה ניתן לאתר את הנבדקים מנקודת הזמן הראשונה, נבדקו נערים ונערות אחרים שפוננו מחבל עזה, ולא אלו שהשתתפו במחקר בנקודת הזמן הראשונה.

לסיכום, ממצאי המחקר שלנו מחזקים מחקרים קודמים (Sagy, 2002), שבהם נמצא כי כשמצב הלחץ הוא אקוטי, יש למאפיינים אישיים השפעה פחותה על ההתמודדות, ונראה כי במצב כזה המאפיינים המצביים הם שקובעים את רמות החרדה והמצוקה. לעומת זה, כשהלחץ הוא כרוני, עולה השפעת הגורמים הפסיכולוגיים של הפרט. ממצאים אלו מחזקים את הקביעה, כי יש צורך בבחינה דיפרנציאלית של מצבי לחץ שונים כדי להבין את תפקידם של המשתנים הממתנים.

בחינה דיפרנציאלית מתאימה גם לאופי האוכלוסייה הנחקרת. הנוער החילוני והנוער הדתי התמודדו אמנם עם אותו אירוע של עקירה, אך אופיין השונה של הקהילות שאליהן השתייכו השפיעו כנראה על אופן התמודדותם עם האיום שבעקירה ועם ההסתגלות שלאחריה.

ממצאי המחקר מראים כי מקומה של הדת כגורם מתווך בהתמודדות במצבי לחץ, הן של איום והן של הסתגלות לאחר התממשות האיום, היה משמעותי מאוד, אך לא בכיוון המשוער. לפני הפינוי, כשהאמונה עצמה עמדה במבחן מול האיום של המדינה החילונית, הלכידות הקהילתית הדתית היוותה גורם שמיתן כנראה את החרדה והמצוקה, אך מנע את תהליכי ההתמודדות של הפרט הבודד עם האיום. אולם לעומת חבריהם החילונים, במצב הכרוני של הלחץ, לאחר התממשות האיום, רמות הכעס והחרדה בקרב בני הנוער הדתיים לא ירדו, בהשוואה למצב שלפני הפינוי, ותחושת התקווה שלהם פחתה. נראה שנוער זה התקשה להתאושש מהמשבר האמוני הקולקטיבי. אולם בשונה מהמצב שלפני הפינוי, תחושת הקוהרנטיות האישית לאחר הפינוי היוותה משתנה משמעותי במיתון החרדה והתקווה; כלומר, במצב זה ההכוונה האישית קיבלה משמעות חדשה.

פינוי חבל עזה היה אירוע דרמטי בחיי מדינת ישראל בכלל ובחיי התושבים שפוננו בפרט. סוגיית פינוי יישובים, ובעיקר מקומו של הנוער בסוגיה זו, עודן עומדות בליבת הדיון הציבורי בישראל. הדרך הראויה להתמודדות עם הסוגיה הקשה נתונה בוויכוח פוליטי חריף. פיתוח חוסנו של נוער הנאלץ להתמודד במצבים כאלו עוד יזדקק לחשיבה מעמיקה ולמחקר נרחב. ממצאי המחקר הנוכחי מובילים לכיווני מחקר והתערבות דיפרנציאליים, הן ברמה האישית והן ברמה הקהילתית, בקהילות דתיות וחילוניות ובמצבי לחץ שונים.

מקורות

- בילינג, מ' (פברואר, 2005). *השפעת התקשרות למקום על טראומת ההתנתקות*. כנס שדרות לחברה: ישראל בין ימית לקטיף, מכללת ספיר.
- גלילי, ר' ולב-ויזל, ר' (2007). תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור. *חברה ורווחה, כז*(1), עמ' 37–53.
- הוברמן, ח' (2005). *שורשים בחולות סיפור ההתיישבות היהודית בחבל עזה* (מהדורה שנייה). מדרשת נצרים.
- טוביאנה, י', מילגרם, נ' ופלח, ה' (1988). לחץ והתמודדות אצל מפוני חבל ימית: מסקנות והמלצות. *מגמות, לא*(1), עמ' 65–82.
- לאופר א' וסולומון, ז' (2006). תגובות מתבגרים ישראלים בעקבות חשיפה לאירועי טרור: תסמינים פוסט-טראומטיים וסימנים של צמיחה. *מגמות, 3*, 407–423.
- מאיר י' ורהב-מאיר, ס' (2006). *ימים כתומים ההתנתקות – החשבון והנפש*. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossy-Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the Sense of Coherence Scale. *Social Science & Medicine, 36*, 725–733.
- Bar-On, D., & Shelhav, M. (1983). Community coping with threat of physical removal: The Israeli experience after Camp-David. *Israel Social Science Research, 1*(2), 3–19.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173–1182.
- Calhoun, L. G., Cann, A., Tedeschi, R.G., & McMillan, J. (2000). A correlational test of the relationship between posttraumatic growth, religion and cognitive processing. *Journal of Trauma Stress, 33*(3), 521–527.
- Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books.
- Dasberg, H., & Sheffler, G. (1987). The disbandment of a community: A psychiatric action research project. *Journal of Applied Behavioral Science, 23*(1), 89–101.
- Davison, L. M., Weiss, L., O'Keeffe, M., & Baum, A. (1991). Acute stressors and chronic stress at Three Mile Island. *Journal of Traumatic Stress, 4*(4), 481–493.
- England, M. (1997). Self-coherence, emotional arousal and perceived health of adult children caring for a brain-impaired parent. *Journal of Advanced Nursing, 26*(4), 672–682.

- Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2007a). A sense of coherence and health: Slutogenesis in societal context: Aland, a special case? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61(11), 684–688.
- Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2007b). Antonovsky's sense of coherence scale and its relationship with quality of life: A systematic review. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61(11), 938–944.
- Fullilove, M. T. (1996). Psychiatric implications of displacement: Contribution from the psychology of place. *American Journal of Psychiatry*, 153(12), 1516–1523.
- Jaser, S. S., Champion, J. E., Reeslund, K. L., Keller, G., Merchant, M. J., Benson, M., et al. (2007). Cross-situational coping with peer and family stressors in adolescent offspring of depressed parents. *Journal of Adolescence*, 30 917–932.
- Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. *Annual Review of Psychology*, 44, 1–21.
- Lev-Weizel, R. (1998). Coping with the stress associated with forced relocation in the Golan Heights, Israel. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 34(2), 143–161.
- Lev-Weizel, R. (2001). Uncertainty, forced relocation and community role in coping with stress: The case of residents in the Golan Heights. *Journal of Social Work Research and Evaluation*, 2(1), 103–120.
- Marris, P. (1980). The uprooting of meaning. In G. Coelho & P. Ahmed (Eds.), *Uprooting and development*. New York: Plenum.
- Mcintosh, D. M., Cohen Silver, R., & Wortman, C. B. (1993). Religion's role in adjustment to a negative life event: Coping with the loss of a child. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 812–821.
- Moses, R., Rosenfeld, J. M., & Moses-Hrushovsky, R. (1987). Facing the threat of removal: Lessons from the forced evacuation of Ofira. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23(1), 53–71.
- Overcash, W. S., Calhoun, L. G., Cann, A., & Tedeschi, R. G. (1996). Coping with crises: An examination of the impact of trauma events on religious beliefs. *The Journal of Genetic Psychology*, 157(4), 455–464.
- Possick, C. (2006). Coping with the threat of place disruption by long-term Jewish settlers on the West Bank. *International Social Work*, 49(2), 198–207.
- Rosenfeld, J. M., Hrushovski, R., Moses, R., & Beumel, R. (1984). North of Eden: The evacuation of Ophira, Sinai. *Jerusalem Quarterly*, 33, 109–124.
- Sagy, S. (1998). Effects of personal, family and community characteristics of emotional reactions in a stress situation: The Golan Heights negotiation. *Youth & Society*, 29(3), 311–329.

- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic without acute stress and chronic with acute stress situations. *The journal of Psychology*, 120(4), 407–417.
- Sagy, S., & Adwan, S. (2006). Hope in times of threat: The case of Israeli and Palestinian youth. *American journal of Orthopsychiatry*, 76(1), 1–6.
- Sagy, S., & Antonovsky, H. (1986). Adolescents' reactions to the evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *Journal of Psychology*, 120(6), 543–556.
- Sagy, S., & Dotan, N. (2001). Coping resources of maltreated children in the family. Child abuse & Neglect: *The international Journal*, 25, 1463–1480.
- Shamai, M., & Lev, R. (1999). Marital Quality among couples living under the threat of forced relocation: The case of families in the Golan Heights. *Journal of Marital & Family Therapy*, 25(2), 237–252.
- Spielberger, C. D. (1972). Anxiety as an emotional state. In idem (Ed.), *Anxiety: Current trends in theory and research*. San Diego, CA: Academic Press.
- Spielberger, C. D. (1980). *Preliminary manual for the State-Trait Anger Scale (STAS)*. Tampa, FL: University of South Florida.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R. E., (1970). *Manual for State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Staats, S. R., & Stassen, M. A. (1985). Hope: An affective cognition. *Social Indicators Research*, 17, 235–242.
- Tedeschi, R.G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455–471.
- Teichman, Y. (1978). *Manual for the Hebrew State-Trait Anxiety Inventory*. Tel Aviv: TelAviv University Press.
- Teichman, Y., & Rozenkranz, M. (1982). *The Hebrew version of Spielberger et al. (1980) State-Trait Anger Scale*. Unpublished manuscript.
- Timko, C., Moos, R. H., & Michelson, D. J. (1993). The context of adolescents' chronic life stress. *American Journal of Community Psychology*, 21, 397–420.

פינוי כפוי והשפעותיו על ילדים בגיל החביון

אורית נוטמן-שורץ, אפרת הויס ואביטל אלטמן

תקציר

פינוי כפוי של תושבים ממקום מושבם כתוצאה משינויי גבול, מלחמה או אסונות טבע מוכרים בספרות כמקור לדחק בקרב קהילות שונות ברחבי העולם ובישראל. תגובות ילדים למצב דחק כזה טרם נחקרו באופן מספק. לפיכך, המאמר הנוכחי מתאר מחקר המתמקד בתיאור תפיסות ילדים בגיל החביון בנוגע לפינוי כפוי ומעבר למקום מגורים חדש; זאת באמצעות ניתוח פנומנולוגי ואבחוני ציורים של 12 ילדים בני 7-9 שנים שפנו מגוש קטיף.

ממצאי המחקר מראים כי חוויית הפינוי הכפוי היא משמעותית עבור ילדים צעירים גם בחלוף שנתיים ימים מהאירוע. הילדים הרבו לעסוק בבית שממנו פונו, ניסו לשמר זיכרונות ותחושות שחוו סביב החיים בגוש, וכך גם בכל הנוגע לאירועי הפינוי. הציורים חשפו את קשייהם של הילדים לצד דרכי התמודדות שבהן נעזרו על מנת לעבד את חוויית הפינוי ולהסתגל. עם זאת, הילדים ציירו ציורים נורמטיביים לגילם, ונראה כי בחלוף הזמן תפיסת הפינוי איננה טראומטית. דרכי ההתמודדות של הילדים כללו אמצעים פסיכולוגיים, כגון הרחקה והכללה ושימוש במערכות תמיכה חברתיות, כמו משפחה וקהילה. נוסף על כך, הציורים כללו ביטויים אידאולוגיים רבים, וניתן לשער כי תפיסה אידאולוגית מסייעת בהבניית המציאות, מתן משמעות לאירועים ויצירת קבוצת שייכות חזקה.

לאור העובדה כי ממצאי המחקר הראו כי תגובת הילדים ודרכי התמודדותם מושפעות מהרקע המשפחתי והקהילתי שלהם, קיימת חשיבות לשקלול מרכיבי האידאולוגיה, הקהילה והמשפחה בהערכה ובהתערבות הפסיכו-סוציאליות, על מנת לחזק התמודדות רצויה של הילדים. ברוח זו, יש לפתח מדיניות התערבות לצורך היערכות לפינויים עתידיים.

מילות מפתח: פינוי כפוי, טראומה, התמודדות, ציורי ילדים

מבוא

בשנים האחרונות נאלצים לא מעט אזרחים להתפנות מבתיים מסיבות שונות, זמנית או לצמיתות, בין אם מסיבות פוליטיות (מלחמה, שיקום אזור או שינויי גבול) או מסיבות של אסונות טבע (שיטפונות, הצפות וכדומה) (Hansen & Smith, 1982; Steinglass & Gerrity, 1990). התנסות בפינוי כפוי היא חוויה מורכבת, המערבת היבטים רגשיים, כמו: אבדן בית, קהילה וסביבה מוכרת ופגיעה ביציבות המשפחה, חוסר המשכיות ופגיעה במתן משמעות לחיים, היבטים

אינסטרומנטליים, כגון: התארגנות למאבק ומציאת בית, מקום עבודה או מקצוע חדשים וכן היבטים קוגניטיביים הקשורים לקושי בתכנון וראיית העתיד (Marris, 1980; Shamai & Lev, 1999). מקובל לראות אירועים של פינוי כפוי כאירועים טראומטיים; זאת משום שהם מלווים על פי רוב בהפרה חדה ומשמעותית של שגרת החיים, כרוכים באבדנים מרובים ואינטנסיביים וכן אינם מבחירתו או בשליטתו של המפונה (Hobfoll, Dunahoo & Monnier, 1995). לב (1995) הבחינה בין פינוי כפוי כתוצאה מאסון לבין פינוי כתוצאה מלחץ חיצוני של המדינה. לרוב, העקירה האחרונה קשה יותר להתמודדות. בעוד במקרה של אסון מטרת העקירה היא הצלת חיים, העקירה בעקבות לחץ מדיני נובעת לא אחת משיקולים פוליטיים, לשם העברת חבלי ארץ לישות מדינית אחרת. על כן במקרה של אסון טבע קיימת מוכנות של הפרט לעזיבה, ולעומת זאת, בעקירה כתוצאה מלחץ מדיני, המוכנות לעזיבה נמוכה. על פי רוב, מפונים בעת אסון נהנים מתמיכה חברתית בלתי פורמלית המתבטאת בסיוע פיזי ובסיוע נפשי מסיביים, בניגוד לאוכלוסייה הנעקרת כתוצאה מלחץ מדיני, שאינה זוכה תמיד לתמיכה חברתית. לבסוף, לאחר אסון, יש בדרך כלל לתושבים אפשרות לשוב למקום לאחר חלוף הסכנה, אך מפונים עקב נסיבות מדיניות אינם יכולים ברוב המקרים לשוב למקום מגוריהם. מחקרים על השפעות של פינוי כפוי על רווחה נפשית נעשו ברוב המקרים בעקבות פינוי בשל אסונות טבע, כמו סופות הוריקן בארצות הברית, ונמצא בהם כי התגובות הנפשיות-פסיכולוגיות של המפונים לפינוי כפוי הן מגוונות מאוד, וכוללות תגובות של כאב, אבל, כעס, חרדה, קשיי הסתגלות ודיכאון, בעיות ביחסים זוגיים ומשפחתיים, אבדן ביטחון בהישגיות ויכולת ותחושות אי-ודאות באשר לעתיד (Brown & Perkins, 1992; David, Mellman & Mendoza, 1996). תגובות אלו נמצאו גם בטווח הקצר וגם בטווח הארוך לאחר הפינוי (Aroain, 1990; Gerrity & Steinglass, 2003; Goenjian & Pynoos, 2001), והן מאפיינות גם תגובות של פליטים המאבדים את בתיהם בשל מלחמה או מהפך פוליטי (Silove, 2000). לאחרונים מתווספות גם שאלות ביחס לעולם הערכים ותחושות כעס ובגידה כלפי הגורמים הממשלתיים המפנים (Gerrity & Steinglass, 2003).

במדינת ישראל היו שני פינויים פוליטיים, הראשון – פינוי סיני וחבל ימית בשנת 1982, שבו פונו כ-4,300 תושבים מבתיהם בחצי האי סיני כחלק מהסכמי השלום עם מצרים, והשני – פינוי גוש קטיף וצפון השומרון בשנת 2005. ממצאי מחקרים על הפינוי מסיני מהווים חיזוק להשערות כי עקירה של אזרח מביתו עלולה להביא לערעור קשה של תחושת הביטחון והמוגנות ושל התחושות הבסיסיות והצרכים הבסיסיים ביותר, וכי לפינוי השלכות ארוכות טווח. ממצאי מחקרים על פינוי זה העלו כי המפונים הגיבו לפינוי בתגובות לחץ, חרדה, תחלואה פיזית ונפשית, דיכאון, כעס, בלבול והשפלה. כן נרשמו דיווחים על קשיים בזוגיות שהביאו לעתים לגירושין, תחושות ניכור ומרירות כלפי הממסד והציבור הכללי בישראל, חוויות של היעדר שייכות לחברה הישראלית, ובמקרים לא מעטים – בחירה לעזוב את הארץ (למשל, טוביאנה, מילגרם ופלח, 1988; Rosenfeld, 1987; Dasberg & Sheffler, 1987).

(Hrushovski, Mosesa & Baumel, 1984). יתר על כן, נמצא כי לפינוי השלכות ארוכות טווח על הבריאות הנפשית והפסיכולוגית של המפונים (גלילי ולב-ויזל, 2007).

הפינוי מגוש קטיף, שבו מתמקד המחקר הנוכחי, נשען על החלטת ממשלת ישראל בשנת 2004 לפנות את יישובי גוש קטיף ושלושה יישובים בצפון השומרון, מה שמקובל לכנות "תכנית ההתנתקות". הפינוי, שכלל כ-8,000 תושבים, נמשך במשך מספר ימים באוגוסט 2005, ולאחריו הועברו חלק מהמפונים לבתי מלון, ומיעוטם – לאתרי מגורים זמניים שהוכנו בחפזה, עד שייבנו בתי הקבע החדשים שלהם. הפינוי הכפוי שחוו תושבי גוש קטיף במסגרת תכנית ההתנתקות דומה במאפייניו לפינוי מסיני, אך יש בו מאפיינים ייחודיים, העלולים להגביר את פוטנציאל המשבר: בשונה מסיני, ההתיישבות בגוש קטיף הונעה על ידי אידאולוגיה של יישוב הארץ, תקופת ההתיישבות בגוש הייתה ארוכה, ומרבית הילדים ובני הנוער שפוננו הם ילידי גוש קטיף, עובדות שתרמו לתחושת השייכות החזקה של תושבי המקום לאזור (שגיא, 2005). נוסף על כך, במהלך חודשי המאבק שקדמו לפינוי, תושבי גוש קטיף הרגישו כי הם אינם זוכים לאהדה, אלא הופכים לקבוצת מיעוט המעוררת מחלוקת. הפינוי התרחש לאחר תקופת חירום מתמשך, אשר הגבירה את הלכידות והסולידריות בתוך הקהילה, אך הביאה גם לבידוד של תושבי גוש קטיף מהחברה הישראלית הכללית (Nuttman-Shwartz & Dekel, 2009). המתוישבים חשו כי הממשלה והמדינה בגדו בהם, וכן היה עליהם לנטוש אדמה שעליה נפלו אנשים יקרים ללבם (לבב וברטל, 2004). כמו כן, המפונים חוו שבר אידאולוגי סביב האמונה בזכות ובצורך לשלוט באזורים שפוננו (שלג, 2007). נסיבות אלו הגבירו את פוטנציאל הלחץ בפינוי שהתרחש. מחקרים שהתפרסמו מצביעים על כך שמצוקה פסיכולוגית גבוהה נצפתה בקרב תושבי גוש קטיף גם לפני הפינוי (Billig, Kohn & Levav, 2006; Hall et al., 2008) וגם בתקופה שלאחריו (שרגאי, 2007; Tuval-Mashiach & Dekel, forthcoming). מספר מחקרים שנערכו בתקופה שלאחר הפינוי, הצביעו על תגובות רגשיות אופייניות ללחץ, כגון: זיכרונות חודרניים, עוררות, הימנעות, אבל ודיכאון (וימר, 2005; Nuttman-Shwartz, 2008), על שיעורי תחלואה גבוהים וכן גם על שיעורי נשירה גבוהים של ילדים ובני נוער ממערכת החינוך (Prime Minister's Office/Sela, 2006).

ילדים, עזיבה כפויה, התמודדות ותגובות מצוקה

מעברים נתפסים על ידי ילדים כאירועי חיים משמעותיים, והם בעלי פוטנציאל להיות אירועי לחץ. ילדים מתקשים יותר ממבוגרים לדמין איך יראו החיים שלהם לאחר המעבר, ותחושות חוסר ודאות מתעוררות ביחס לשאלות, כמו: היכן יגורו? האם יהיו להם חברים? האם הילדים האחרים יאהבו אותם? כיצד ישתלבו בבית הספר? המעבר כרוך גם באבדן של עצמים מוכרים, כמו: בניינים, שכונה ומרכיבים סביבתיים אחרים, המהווים מכלול של הבית הקודם (Edwards &

(Steinglass, 2001; Fisher, 1988). מעבר מהווה גורם סיכון לתפקוד של ילדים בארבעה תחומים: בריאות נפשית, הסתגלות חברתית, דימוי עצמי והישגים בלימודים. התגובות הנפשיות למעבר משתנות בהתאם לשלושה גורמים: מבנה האישיות, תגובות המשפחה למעבר והשאלה, האם מדובר במעבר רצוני או כפוי. אגמון (1990) מציין, כי במצב שבו המעבר נכפה על ילד או על מתבגר, הוא יתקשה להתמודד עם הקשיים הכרוכים בו. תגובות אלה קשורות לפרידה ולתהליך האבל עקב העזיבה והפרידה מדברים מוכרים, כגון: חברים, תרבות או נופים סביבתיים. ילדים בגיל בית הספר היסודי עסוקים במעבר לבית הספר ועשויים להיות חסרי כוחות להתמודד עם שינויים רבים (Brett, 1982). בשנים הראשונות של בית הספר היסודי, עם החשיפה למצבים חדשים, מתחילים להתעורר אצל הילד חרדות ופחדים. קבוצת גילאי 7–9 נמצאה הקבוצה הפגיעה ביותר לחרדה ולפחד, ובמיוחד כתגובה לאיומים ישירים וקונקרטיים (Muris et al., 2000); אך אם במצב רגיל לילד ניתנת האפשרות למעבר הדרגתי מהחממה שבה הוא שרוי למציאות החברתית החדשה, במקרה של מעבר, ובעיקר מעבר כפוי, עלולים להתפתח אצל הילד חרדה קיומית, תגובות של הימנעות, התנהגות של סרבנות ותחושה של בדידות, וזאת בשל המופנמות וחוסר הרצון לשיתוף ההורים, המאפיינים גיל זה. תגובות אלו משקפות את תגובת ההורים ומוקצנות עקב החשיפה למראות ולתמונות שלא ניתנים לעיכול, ולא אחת בשל היות המבוגרים עצמם מוטרדים ממשמעות המעבר שנכפה על המשפחה ומהשלכות מעבר זה. ממצאי מחקר שנערך בקרב ילדים שפונו מבתיים בזמן מלחמה מצביע על תגובות מצוקה וחרדה גבוהות בקרב ילדים אלו, בהשוואה לילדים שלא פונו מבתיים (Laor, Adjukovic & Adjukovic, 1998; at al., 2006). יתר על כן, מחקרים הראו כי שנה לאחר הפינוי, בני נוער אשר פונו מבתיים בעקבות מלחמות חוו קשיי הסתגלות וחלה ירידה ביכולתם הלימודית בבית הספר (Maksimovic, Kocijancic, Backovic, Ille & Paunovic, 2005). הדבר התרחש במיוחד בקרב אלו אשר פונו ללא בני משפחותיהם (Shacham & Lahad, 2004). אחד ההסברים לכך מבוסס על התפיסה כי ביתו של אדם הוא מקום בטוח, המסמל שייכות, אינטימיות וחום (Ley & Samuels, 1978); וכי חוויות של פרידה המתווספות לאלו השכיחות בגיל החביון כחלק מההתפתחות, מהוות מקור ללחץ ולתגובות של חרדה (Weems & Costa, 2005). אולם גם כשילדים נחשפים לרמות חמורות של לחץ ואיום, חלק מהם מראים עמידות גבוהה (Masten, 2001). שחם ולהד (Shacham & Lahad, 2004), במחקרם על ילדים שפונו בשל הפצצות מצפון ישראל, מצאו כי בגילים 9–12 ישנה עלייה בתגובות של מצוקה פסיכולוגית, בהשוואה לגיל הילדות (6–9) ולגיל ההתבגרות (+12). כמו כן מצאו החוקרים כי ככל שהילד מבוגר יותר, כך הוא מעדיף להישאר במקום מגוריו על אף האיום הביטחוני, זאת בשל החשיבות הרבה שמתבגרים מעניקים לסביבתם החברתית.

עקב מיעוט המחקרים שהתמקדו בקבוצת גיל זו ובמאפייניה הייחודיים, כמו גם עקב ייחודו של הפינוי הפוליטי הכפוי כדוגמת הפינוי מגוש קטיף, עולות השאלות,

כיצד ילדים צעירים חווים פינוי כפוי ומעבר למקום מגורים חדש וכיצד חוויה זו משפיעה עליהם בטווח הארוך. על שאלות אלו אנו מבקשות לענות במאמרנו.

שאלות המחקר

עקירה מהבית מערבת כאמור אבדן של הבית כאובייקט עם תגובות לאירוע הפינוי הכפוי של הבית ותקופת מעבר ללא בית קבוע. ההנחה היא כי אלו עשויים להשפיע על הדרך שבה הילד חווה את עזיבת הבית ואת המעבר לבית חדש. לפיכך, שאלות המחקר הן, מהי משמעות פינוי בית כפוי מסיבות אידאולוגיות פוליטיות ומהן דרכי ההתמודדות של ילדים צעירים בגיל חביון, שהוא גיל בעל אפיונים ייחודיים, בטווח הארוך.

שיטת המחקר

המשתתפים

במחקר השתתפו 12 ילדים בני 7–9 אשר פונו מבתיים ביישוב שבגוש קטיף ועברו כילדים עם כל קהילתם למקום מגורים ביישוב קבע. הילדים השתייכו למשפחות מהמגזר הדתי-לאומי-תורני ולמדו בבתי הספר היסודיים שביישוב. הילדים נשאלו על ידי ההורים אם יסכימו להשתתף בפגישה והגיעו על בסיס הסכמה זו. בקבוצות לא נכחו ילדים שנפגעו בפעילות חבלנית במהלך התקופה שחיו בגוש קטיף, וכמו כן ילדים שהוריהם דיווחו על קשיים בתפקודם לפני או אחרי הפינוי.

איתור משתתפי המחקר

האיתור נעשה בשיחות טלפון שהתקיימו עם הורי הילדים (לרוב עם האמהות). בשיחה, החוקרת הציגה עצמה והסבירה בכלליות על המחקר ומטרותיו. לאחר שהובעה הסכמה כללית, נשלח להורים בדואר דף הסבר על המחקר, ובו הם נתבקשו לשאול את ילדיהם, האם יסכימו להיפגש עם עורכת המחקר. לאחר כשבועיים נוצר שוב קשר עם ההורים על מנת לתאם מפגש. הפגישות נקבעו לאחר שעות הלימודים, בכיתה בבית הספר. הילדים הגיעו בקבוצות של שניים–ארבעה ילדים, והחוקרת הציגה בפניהם את עצמה ואת מטרת הפגישה. בסיום הפגישה קיבלו הילדים ממתק, כתודה על שיתוף הפעולה.

כלי המחקר

במחקר הנוכחי נעשה שימוש בכלי של ציור בית. ציור בית הוא אחד הציורים הנפוצים בקרב ילדים. הבית מסמל עבור הפרט יותר מאשר מבנה מגורים או מעון למשפחה. הוא מהווה חוף מבטחים, מרחב אינטימי ומוגן, שבו הפרט חווה קבלה, אהבה וחום אנושי (Ley & Samuels, 1978). כמו כן הוא מהווה ייצוג ודימוי של "העצמי" בעולם, וביטוי "העצמי" בתוך מבנה הוא אחת הדרכים שבה הארכיטיפי

של "העצמי" הופך לגלוי (Dovey, 1985). הבעה באמצעות אמנות מאפשרת לילדים לבטא את מצבי הלחץ והטראומה באמצעי תקשורת חזותיים, גם כשהם מתקשים לדבר עליהם (Stronbach-Buschel, 1990). בציורים משתקפים החוויות הפנימיות הקשות והשינויים הדרמטיים שעברו בזמן תקופת הלחץ, אך פעמים רבות הם מכילים גם דימויים המשקפים התמודדות והתחדשות (Malchiodi, 1998) (Betinsky, 1995). מצבי לחץ ואירועים טראומטיים עשויים להתבטא בציורים בביצוע דל ובצמצום, ומאידך גיסא – בפירוט רב ובעומס, בניגוד לציור נורמטיבי ומאוזן. מקובל להשתמש בכלים אלו במהלך טיפול בילדים ובהתערבות הנעשית עמם (וימר, 2005).

איסוף הנתונים

נערכו שלושה מפגשים נפרדים לבנים ובנות. במפגשים נכחו תשע בנות ושלושה בנים. למרות השימוש בקבוצה קטנה, המתאימה לגיל המשתתפים, בתחילת כל מפגש נכחה אם של אחד הילדים, על מנת לאפשר לילדים לחוש בטוחים ומוגנים. בסך הכול נכחו בכל המפגשים תשע בנות ושלושה בנים.

תחילה הזכרנו את הפינוי מגוש קטיף ואת המעבר למקום המגורים החדש ונתנו הנחיות כלליות. לאחר מכן, הילדים נתבקשו לצייר ציור של בית, והובהר להם כי הם יכולים לצייר את הבית שהם מעדיפים – ביתם שבגוש קטיף או ביתם הנוכחי. ההכוונה התבססה על ידיעת ההורים כי מדובר במחקר העוסק בפינוי-גירוש מגוש קטיף, וההערכה הייתה כי אם המסר שהועבר להורים יהלום את זה שיועבר לילדים, ייווצר מרחב בטוח ואמין, שיסייע לילדים לבטא את תפיסותיהם. לילדים ניתנה האפשרות לבחור את סוג הנייר ואת כלי הציור. הם ציירו במשך 30–40 דקות. בתום מלאכת הציור, חלק מהילדים נתנו כותרת לציור ואף הוסיפו מספר מילים להסבר.

ניתוח הציורים: בשלב ראשון נערך ניתוח פנומנולוגי, שהתייחס לתהליך היצירה ולתוצר של כל ציור בנפרד. בשלב השני קובצו הציורים לתמות מרכזיות על פי "מקום הבית" ביצירה. בשלב זה אותרו שתי קבוצות מרכזיות: האחת שמה דגש על הבית האישי, והשנייה – על הבית הקולקטיבי. לאחר מכן נערך ניתוח פרשני (Furth, 2002), ובו אותרו שלוש קבוצות: האחת התאפיינה באמצעות דרכי ההתמודדות, ובעיקר שמה דגש על תמה קולקטיבית ועל מוטיבים אידאולוגיים-אמוניים. לעומתה, הקבוצה השנייה ביטאה באמצעות הציור חשש וחרדה ממה שהיה וממה שיהיה. הקבוצה הנוספת הצליחה לשלב את "האני" האישי עם התפיסה הקהילתית-ציבורית. הניתוח נערך על ידי שלושה חוקרים שונים: אחד מצוות המחקר ושניים חיזוניים. השלושה קטלגו את הציורים, תחילה בנפרד ואחר כך במשותף, וזאת על מנת להגביר את תקפות ההחלטה.

סוגיות אתיות

עקב גילם הצעיר של המשתתפים התבקשה הסכמת ההורים להשתתפות ילדיהם במחקר, זאת לאחר שהובהרו להם מטרותיו ומהלכו. כל הורי הילדים חתמו על מכתב הסכמה מדעת. כמו כן, על מנת לשוות לפגישות צביון שגרתי ולהקל בכך על הילדים, אלו נערכו בקבוצות קטנות. הן החוקרת, שהיא עובדת סוציאלית, והן ההורים לא דיווחו על התנהלות שונה לאחר המפגשים. נוסף על כך, נמסר להורים מספר טלפון לפנייה ולהתייעצות במידת הצורך. על מנת לשמור על הפרטיות והאנונימיות של המשתתפים לא נחשפו פרטים אישיים של הנבדקים ונעשה שימוש בשמות בדויים.

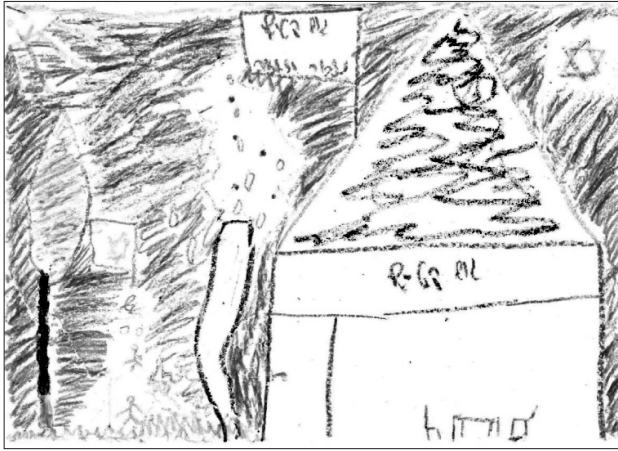
ממצאי המחקר

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון איך תפסו הילדים את פינוי הבית הכפוי וכן לבחון את דרכי ההתמודדות עם הפינוי. על כן במאמר הנוכחי, נתייחס לשלב השני של הניתוח. ניתוח ציורי הילדים חושף שלוש תפיסות המסמלות כיצד תפסו הילדים את הפינוי בחלוף הזמן: (א) הציור האידאולוגי-אמוני – "..... [שם היישוב] לנצח", המסמל תחושת שייכות לקהילה ולחוויה אידאולוגית חזקה וקולקטיבית; (ב) קבוצת הציורים הטראומטיים – ציורים המבטאים תחושות של פחד, דיכאון והרחקה; (ג) ציורים המייצגים מפגש בין "אני" אישי ל"אני" ציבורי.

לצורך המחשה של התמות המרכזיות שעלו, נציג שלושה ציורים בלבד וננתח אותם. כל אחד מהציורים מייצג קטגוריה שהתגלתה בהליך המחקר המתואר לעיל על ידי שופטים שונים, ושלושתם יחד מהווים ייצוג מלא של התופעה.

הציור האידאולוגי-אמוני – "גוש קטיף לנצח": מה שלא יהיה, אנחנו נהיה. ארבעה ילדים ציירו ציורים שהוכנסו תחת הקטגוריה הזו, והם המבטאים את העטיפה האידאולוגית-אמונית שיש לילדים בהתייחסם לחוויית הפינוי מגוש קטיף ובתארים אותה. בציורים האלו נעשה שימוש בצבע הכתום, כמו גם בסמלים וסימנים המצביעים על הקהילה, ובעיקר על המשכיותה ונצחיותה, והשכיח ביותר הוא הביטוי "גוש קטיף לנצח".

אורי, בן 8, צייר בית בגוש קטיף. הבית מתואר בסכמטיות וממוקם בצד ימין, בסיסו של הבית בתחתית הדף וסוף הגג בקצהו העליון. קירות הבית מצוירים באדום, מסגרת הגג כחולה, והוא צבוע חלקית בשחור. לבית דלת כתומה ולה ידית. בציור הבית יש ניסיון להראות פנים וחוף, ובתוכו יש שולחן ושני כיסאות. בחזית הבית כתוב "גוש קטיף". על גג הבית שני דגלים, מצד ימין דגל ישראל ובו מגן דוד (ללא פסי התכלת) ובצד שמאל – דגל כתום ועליו הססמה "גוש קטיף נזכור ונחזור". הבית עצמו כמעט ואינו צבוע ובלט על רקע הצביעה המלאה של החלל סביבו בצבע כתום – צבעו של מאבק המפונים בהתנתקות. משמאל לבית שני עצים: אחד בעל גזע עבה, חלול ועקום, ואחד בעל גזע דק וישר, צבוע בתחתית

ציור 1: הציור האידאולוגי-אמוני

בתכלת ומשתנה לשחור. בעץ הימני יש פירות והוא איננו צבוע מבפנים, ואילו העץ השני צבוע כולו בירוק. העצים שונים מאוד זה מזה הן בסכמה ובצורה, הן בתפקידם (האחד עץ נוי והאחר עץ פרי) והן באופן מילויים – אחד הגזעים נצבע כולו, ואחד נשאר ריק. המשותף לשני העצים הוא השינוי בשליש התחתון של הגזע: בעץ הימני ישנו עיקול, ובעץ השמאלי ישנו שינוי בצבע – מעבר מתכלת לשחור.

בניתוח של ציורי עץ מקובל להתייחס לגזע העץ גם כמסמל את מהלך חייו של המצייר. פציעה של הגזע או שינוי בו עשויים להצביע על אירוע משמעותי ואף טראומטי בחייו של היוצר (Burns, 1987). בצמרת העץ הימני ניתן לראות פירות אדומים ועלים. שניים מהעלים הירוקים נושרים מהעץ. מקובל להתייחס לפירות או עלים נושרים כמסמלים אבדן או כאב משמעותי בחיים (Silver, 2005). ייתכן כי השינוי החד שעבר אורי בעת הפינוי, העקירה מהבית והמעבר ליישוב החדש, באים לידי ביטוי בציור העץ שלו. מאידך גיסא, בין שני העצים צייר אורי גן משחקים, מגלשה ובית עץ וילדים שמשחקים במתקן. גם על בית העץ יש דגל. הדגל משלב את שני הדגלים שבבית הגדול – דגל כתום ובו מגן דוד כחול. הבית הוא הדימוי הגדול ביותר, והוא חוזר על עצמו בקטן בבית המשחק: גם לבית הקטן יש גג, חלונות ואפילו דגל, המשלב את שני הדגלים התלויים בראש הבית המקורי. בבית המשפחה אין דמויות אנושיות, ואילו בבית המשחק ישנן שלוש דמויות פעילות. לדברי אורי, אלו ילדים שמשחקים במתקן וגולשים במגלשה. דמויות פעילות בציור מצביעות על מכוונות לעשייה (Burns, 1987).

ההחלטה על הקטגוריה האמונית נסמכת על בולטות הסממנים האידאולוגיים בציור הנוכחי (כמו גם באחרים באותה קבוצה). בציור בולטת הדומיננטיות של הצבע הכתום, המגיע לכל מקום בציור, וכן של סמלי המאבק על גוש קטיף. המילים המופיעות בציור הן הססמה "גוש קטיף נזכור ונחזור", הכתובה על דגל כתום שתלוי בצדו השמאלי של גג הבית. נוסף על כך, המילים "גוש קטיף" רשומות

בכתום על הקיר החיצוני של הבית, מעין "כותרת" שנתן אורי לבית או לציור כולו. הצורה שבה צויר הציור אינה מאפשרת להתעלם מהמסר החזק שהציור מעביר, מסר שמופיע במילים בראש הדף – "גוש קטיף נזכור ונחזור", בדגל המקביל לדגל הלאום ובשימוש בצבע הכתום כצבע הדומיננטי בציור. המילים וכן הדגלים הרבים אינם משאירים ספק בנוגע למקום הנכבד שתופסת האידאולוגיה בחוויה הפנימית של אורי. ממד נוסף הבא לידי ביטוי הוא הראייה האופטימית של הילד. ראייה זו באה לידי ביטוי באמצעות ציור גן המשחקים השוקק חיים והיכולת לעסוק בפרטים וכן להפגין בציור שמחה, למרות, ואולי בזכות, המוטיב הכתום הממסגר את החוויה וניתן אף לומר – שומר עליה. בהקשר של גיל החביון, ניתן לומר כי המסגרת האידאולוגית-אמונית היוותה מענה "הורי" לחוויה של הפינוי והמעבר למקום החדש.

הציור הטראומטי מבטא פחד, דיכאון והרחקה. שלושה ילדים ציירו ציורים שביטאו חשש, חרדה, דיכאון ופחד. חלקם, ייחסו זאת במילות ההסבר לתהליך הפינוי ולבואם של החיילים, וחלקם – לתחושות אבל וכעס על הפינוי ולצורך להיפרד מנוף הילדות שכה אהבו, מהדיונות ומהמרחבים, ובעיקר מהבית בגוש, להתמודד עם חוויית הגירוש, וחלקם גם עם אירועי טרור שעברו לפני הפינוי.

ציור 2: הציור הטראומטי

טל, בת 8, ציירה בצבעי עיפרון (לעומת אחרים שבחרו צבעי פנדה) את גוש קטיף. ציורה סימטרי למדי וכולל שלוש גבעות צבועות בחום ושלושה בתים המהווים סכמה חוזרת – הקירות והדלת חומים, החלונות והגג אדומים. הבתים נראים עקומים במקצת ולא יציבים. בין הבתים שלושה עצי דקל, המצוירים גם הם כסכמה חוזרת – גזע חום בעל שלושה שלבים וארבעה ענפים. כמו כן ציירה טל שני פרחים זהים בעלי גבעול ושני עלים ירוקים וארבעה עלי כותרת אדומים, וסביבם מעט דשא. המופע של הבתים והעצים הינו מופע לא פרופוזיונלי,

קטן מידות ומחזק את תפיסת האיום, תחושת חוסר ההגנה והעדר השורשיות שאותם מסמלים הבית והעץ.

כשסיימה את הציור, כתבה טל "גוש קטיף לנצח" בצבע שחור והכניסה כל מילה לענן חום. את הרקע קישטה ב-11 ציפורים סכמטיות שחורות. הציור כולו צויר בצבעי עיפרון בהירים, ואילו הציפורים והמילים "גוש קטיף לנצח" צוירו בצבע פנדה שחור. כמו כן, הציפורים והמילים ממוקמות במרכז הדף, ולכן הן בולטות יותר מהבתיים.

הציור ביטא תחושת איום, מעין נבואה לא נעימה. הציפורים, אשר בדרך כלל יוצרות אווירה שלווה ונעימה, נראות זרות לציור העדין והצבעוני, והן "עטו" על הבתים וכאילו מאיימות להרוס אותם. הבתים עצמם נראים לא יציבים וחלשים, שניים מהם מצוירים בזווית (על צלע הדיונה), והבית שניצב ישר, מתעקם בהמשך. התחושה שנוצרת היא של חוסר ביטחון ואיום.

מילוי הדימויים בציור נעשה בצורה שטחית בלבד, ללא השקעה של אנרגייה מרובה בדיוק ובמילוי. בציור יש קו רקיע עבה ושמש צהובה בצד הימני העליון. קרני השמש אינן סימטריות, שלוש מהן ארוכות ושלוש קצרות, והן מפוזרות באופן בלתי שווה.

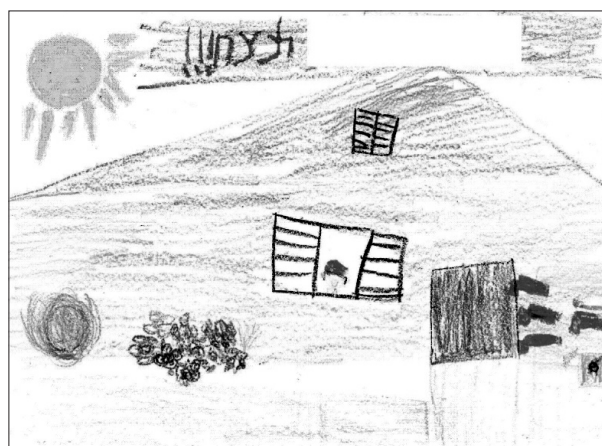
השמש נצבעה במלואה ובחזקה, אך מרבית הקרניים שלה אינן ארוכות מספיק ורק שלוש מתוכן ארוכות ובלטות. השמש מסמלת חום וביטחון (Burns, 1987), אך אופן ציורה מקשה על העלאת השערה באשר למידת הביטחון של טל בהקשר של הציור. השמש נמצאת, והיא מלאה וחמה, אך קרניה אינן מצליחות להגיע אל הבתים שבציור ולהעניק להם את הביטחון הדרוש להם. האסוציאציה שנוצרת היא של נטישה – כאילו קיימת ישות מסוימת שהייתה יכולה להגן על גוש קטיף, אך היא לא עשתה זאת בשלמות.

מקובל לראות בציפורים השחורות ממד של פחד. פחד כאמור הוא אחד המאפיינים של גיל זה. במצב הטבעי הוא אמור להיות מוכל ומאורגן, אך בציורה של טל נראה כי אין מבוגר אחראי או מסגרת שיכילו את הסכנה. אם את העננים – שגם הם מהווים לא אחת ביטוי של סכנה – הצליחה טל לכלוא בציור בתוך מסגרת ולעצור את האיום, הציפורים השחורות הן גם רבות וגם תופסות מרחב רב בציור, ולכן איומן נוכח. ניתן אם כן לומר כי טל מייצגת את הילדים שהפחד והחשש שנלוו למעבר לא עובדו אצלם באופן מספק, וייתכן שאף הוקצנו לאחר הפינוי.

הציור האינטגרטיבי – מפגש בין "אני" לציבורי – בציורים אלו הצליחו הילדים – חמישה במספר – לשלב בציור את האישי והציבורי וביטאו תחושות "יחד" משפחתית וקולקטיבית.

חירות, בת 8.5, ציירה את ביתה בגוש כפי שזכרה אותו. הבית מילא את כל רוחב הדף ונראה כאילו הוא נמשך גם מעבר לשוליים. הבית צבוע בחום בהיר,

והגג צבוע בכתום. הבית ממוקם בשליש התחתון של הדף, ושביל גישה אפור מוביל אליו. יש לו דלת חומה בעלת ידית ושני חלונות – האחד מצויר בחזית ומשקיפה ממנו דמות אדם, והאחר מצויר על הגג. לשני החלונות תריסים שחורים. בחלון שבגג התריסים סגורים, אך הם פתוחים בחלון שבחזית, שבו מצוירת דמות מחייכת בכיסוי ראש כתום. מימין לדלת הכניסה לבית ציירה חירות כלוב תוכים שעל סורגיו תלויים סרטים כתומים. על הקרקע, בצד שמאל של הציור, היא ציירה שני שיחי נוי: אחד בעל פרחים כתומים ואחד ללא פרחים. בצד קו שמים בולט ושמש זורחת בצד שמאל של הדף. על קו השמים מופיעה הססמה "... [שם היישוב] לנצח" בצבע כתום.

ציור 3: הציור האינטגרטיבי. (שם היישוב טושטש מטעמי סודיות)

העמדה של הציור מאורגנת וברורה: הבית תופס מקום גדול בציור, במרכז הבית חלון עם דמות מחייכת ומעל הבית מעין כותרת שיוצרות המילים "... [שם היישוב] לנצח". פרטים נוספים נמצאים בתחתית הבית, על קו ישר. החלון שממנו משקיפה הדמות (האם), נמצא במרכז הפיזי של הציור. חלון הבית פתוח לרווחה ופניה של הדמות מחייכות. נראה כי המהות המרכזית של הבית עבור חירות היא המשפחה, המתבטאת באם שנוכחת בבית ופניה המחייכות משקיפות החוצה. גם במספר המילים שהוסיפה חירות פירטה היכן ישנים בני המשפחה וכך למעשה מילאה את פנים הבית בדמויות ממשפחתה. הציור צבעוני, מפורט וצבוע בצורה אחידה ומעיד על יכולתה של חירות לארגן אותו ולבטא ללא קושי את ביתה. בהיותו צבעוני ומלא בפרטים, הציור יוצר אצל המתבונן תחושה טובה ושמחה. השימוש בצבע מווסת, אינו חזק מדי וגם לא חלש מדי. הדמות בבית מחייכת, ומחוץ לו מבלבלים פרחים.

מאידיך גיסא, הבית ממלא את כל הדף, דבר שיכול ליצור תחושה של הצפה מסוימת של הנושא. גם חירות אמרה כי היא "מלאה" בזיכרונות מהבית, שאותם היא

מרגישה שעליה לנצור ולא לשכוח, כמו את זהותה "היישובית-קהילתית". בניגוד למרבית ציורי הילדים, שבהם הבתים היו ריקים וחלולים, ביתה של חירות צבוע. הבית לא נותר כחלל ריק עבודה, אלא כחוויה משמעותית ומתמשכת, שאותה היא מקפידה לזכור. בציור קו קרקע ברור עם שביל גישה לבית וכן קו שמים כחול ועבה, וניתן לומר כי ארגון הציור ושיתוף אחרים (אם ובני משפחה אחרים) מסייעים ליצירת תחושה של הבית העומד על בסיס חזק, בית שקיימת דרך להגיע אליו ולצאת ממנו; כלומר ניתן לראות התמודדות המשתפת אחרים ומאפשרת קבלת עזרה.

בציור מופיעה הססמה "... [שם היישוב] לנצח". פעמים רבות ססמה זו הופיעה כשלמעביר המסר הייתה הרגשה שהמסר לא עבר היטב (Furth, 2002; Silver, 2001; Wilson, 2005). המסר שעובר באמצעות המילים הוא מסר השומר על הזהות ולא נכנע לתוצאות הפיננסי, והוא מקבל ביטוי גם בצבע הכתום המופיע בחמישה מרכיבים בציור: גג, סרטים כתומים, פרחים כתומים, כיסוי הראש של האם ובסוף במילים המופיעות בראש הדף, שהן כאמור למקרה שמסר המאבק לא עבר בצורה ברורה דייה.

נראה כי הציור היווה תמריץ לשוחח על החיים בגוש. כשחירות דיברה על הציור, היא תיארה את מבנה הבית ואת סביבתו וסיפרה היכן ישן כל אחד מבני המשפחה. בין זיכרונותיה הרבים מהגוש, היא תיארה את עצמה הולכת בשבילים בין הבתים וכן סיפרה שהיא בכתה בזמן הגירוש. מדבריה ומציורה עולים זיכרון, געגוע, רצון עז לשמר את הקהילה ואמונה בנצחיות ובהמשכיות של הקהילה, כמו גם היכולת לקבל עזרה ולא להיות לבד, יכולת שאינה אופיינית לבני גילה, וייתכן שהיא המסייעת לתחושת האופטימיות בנוגע לעתיד, הבולטת בציור.

ניתוח הממצאים

ניתוח הממצאים הוא ניתוח על המתבסס על כלל ציורי הילדים במחקר. ציור **הבית** – במרבית הציורים הילדים בחרו להתייחס לבית בגוש קטיף ולא לביתם הנוכחי ביישוב הקבע, וזאת על אף העובדה כי המחקר נערך כשנתיים לאחר ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון. חלק מהילדים הכלילו את מושג הבית ל "גוש קטיף", והם בחרו לצייר תמונת נוף של גוש קטיף. מושג הבית בעברית כולל שתי משמעויות – "home" ו-"house" (Dovey, 1985). במשמעות הראשונה הבית נתפס כמערכת יחסים, בעוד בשנייה הוא אובייקט, חלק מסביבה וממקום. ייתכן כי הילדים תפסו את מושג הבית כאובייקט ממשי, ולכן הם ציירו את ביתם הפרטי, בעוד חלק אחר מהילדים התייחס למשמעות הרחבה יותר של האובייקט, כחלק מהסביבה. כפי שעולה מניתוח כל הציורים, הבחירה אם לצייר בית אחד או את הקהילה מעידה גם על תפיסת המקום, ולא רק על תפיסת הפיננסי. ממספר ניכר של ציורים עולה כי האופי הקולקטיבי של החברה שבה הילדים חיים, עשוי היה להרחיב את מרחב הבית הפרטי למרחב הציבורי – לקהילה. גוש קטיף היה

בפועל המקום שבו חשו הילדים "בבית", ולכן בחרו לצייר את גוש קטיף כסביבה. הסבר נוסף נעוץ בחשיבה האידאולוגית שנצפתה במספר ניכר של ציורים. ייתכן שציור גוש קטיף כבית הושפע מססמת המאבק "גוש קטיף זה הבית שלי". השפעת המשפט יכולה לנבוע מהשלב ההתפתחותי שבו נמצאו הילדים שהשתתפו במחקר. ילדים בגיל זה תופסים את המשפט כפשוטו ומתייחסים למושג "גוש קטיף" כאל בית. כמו כן, ייתכן כי החשיבה היא אידאולוגית, ולכן כאשר הילדים מציירים בית, האידאולוגיה מכוננת אותם לציור של גוש קטיף. אפשר שגם העובדה שהילדים ישבו יחד ויכלו לראות זה את ציורו של זה ולחקות האחד את השני, תרמה ליצירת ציורים אידאולוגיים (וימר, 2005; סולברג, 1994). יתר על כן, ייתכן כי השלב ההתפתחותי המתאיחס במיוחד לקבוצת השווים וקהילה סגורה ומלוכדת בעלת אפיונים אידאולוגיים-אמוניים חיזקו זה את זה ותרמו להאדרת הבית בגוש קטיף.

חיזוק להסבר האידאולוגי ניתן לראות גם **בסמלים ובדימויים** שהופיעו ברבים מהציורים. הסמלים שהופיעו בציורים, נוסף על הבתים, היו עצים, ובעיקר עץ דקל, דגל ישראל או דגל כתום וציפורים שחורות. כיוון שהסמלים חזרו על עצמם, ניתן לשער כי כל אחד מהם נושא נוסף על המשמעות האישית גם משמעות קולקטיבית. **עץ הדקל** הפך עם השנים לסמל של גוש קטיף (הגדול ביישובי הגוש נקרא "נווה דקלים"), והוא הופיע בציורי הילדים כדימוי לגוש. בהקשר זה מעניין לציין, כי התרגום העברי למונח "forced relocation" הוא "עקירה כפויה", מונח המשליך מעולם הצומח על העולם האנושי. גם במאבקם של אנשי הגוש בלטה השוואה זו על ידי השימוש במונח "עקירת יישובים"¹. במקרה זה, היישוב או הקהילה כולה רואים עצמם כעץ הנעקר ממקומו. ניתן לראות כי העץ, אשר ברובד הגלוי מסמל את גוש קטיף, מתפרש גם כביטוי ל"עצמי", וכך נוצר חיבור וטשטוש בין "העצמי" לגוש קטיף, בין "העצמי" לאדמה. יש לציין כי החיבור והטשטוש בין "העצמי" לאדמה אפיינו את חלוצי ארץ ישראל (נוימן, 2009).

בחלק מהציורים העץ קיבל מאפיינים "אישיים", כמו פירות, פציעות בגזע וכדומה. עצים אלו היו שונים מעץ הדקל, ממצא המחזק את הפרשנות כי עץ הדקל היה סמל לשלם, לקהילה, ואילו העצים האחרים ביטאו מוטיבים אישיים בציור.

גם ציור **הדגל** קיבל התייחסות קהילתית. הדגל סימל את המאבק על גוש קטיף, והוא נצבע בכתום או הופיע לצד דגל כתום. הדגל מבטא את נוכחותה החזקה של האידאולוגיה בחיי הילדים וכן מסמל שייכות לקבוצה. על פי יונג (Jung, 1964), הסמל הקולקטיבי מכיל בתוכו השלכה של הלא-מודע הקולקטיבי ומהווה מרחב לעיבוד קונפליקטים וקבלת כוחות מחודשים. ציור הדגל ומגן דוד מהווה כוח מחזק בציור. מקובל בדת היהודית כי המנדלה מסמלת הגנת הקולקטיב, מעבר

1 הביטוי "עקירה" מופיע בסמאות מאבק, כגון: "עקירת יישובים מפלגת את העם", "אל נא תעקור נטוע" (המושאל משירה של נעמי שמר, "על הדבש ועל העוקץ"). "עקירת יישובים נצחון לטרור" ועוד.

לזמן ולמקום;² כך שבציורים אלו ניתן לראות ביטויים לתחושת השייכות לקהילה, לאמונה, ובעיקר לתחושה כי כוח עליון ימשיך ויגן על הקהילה מפני הפינוי.

בניגוד לסמלים שהיוו מקור כוח וסייעו להתמודדות, ניתן היה לראות שימוש שכיח בשני סמלים נוספים, המהווים ביטוי לגעגוע, כמו גם לחשש וחרדה; השימוש בהרים וים מסמל געגוע וביטוי זיכרון מוחשי וקונקרטי, מאחר שהם מתארים תיאור גאוגרפי של גוש קטיף. הילדים סיפרו כי כאשר הנוער מצייר את גוש קטיף, הוא מצייר אותו עם בתים על דיונות או הרים וים, כך שייתכן שציור גוש קטיף כמו שמציירים אותו בני הנוער, מאפשר לילדים לזהות עצמם עם קבוצת שייכות רחבה יותר של "נוער גוש קטיף". כמו כן ייתכן שהזיכרון בגיל הזה מושפע אף הוא מתפיסות ההורים (Weems & Costa, 2005).

ציפורים שחורות ניתנות לפירוש כתחושת איום המרחף מעל הבית או מעל הפרט (Furth, 2002). ברוב הציורים הציפורים צוירו בצבע שחור חזק, ובחלק מהם הן הקיפו ממש את הבית ולא רק ריחפו מעליו. רבים מהילדים נחשפו לאיום מתמשך במהלך שנות חייהם בגוש – התקפות טרור, נפילות פצצות מרגמה ופיגועים כבבישים, ואפשר להבין את הציפורים כמסמלות את האיום הזה. מאידך גיסא, ייתכן שיש בביטוי זה עדות לדרך שבה הילדים חוו ותפסו את הפינוי: ההתנתקות הייתה אירוע מאיים, וציור הציפורים השחורות מבטא איום המתמשך גם כיום (Masten, 2001). פרשנות זו מקבלת חיזוק, כיוון שסמל הציפורים השחורות בולט בציור ונוכח בו בבירור.

שימוש במלל. כמעט בכל הציורים הופיע מלל שביטא את האידאולוגיה הפוליטית המתנגדת לפינוי מגוש קטיף. בכמה ציורים הופיעה מעל הציור הססמה "..."[שם היישוב] לנצח". כשהילדים נשאלו למשמעות הססמה, הם השיבו כי עליהם להישאר בני אותו יישוב. המילים מדגישות את תחושות השייכות וההזדהות עם הקבוצה המסוימת. ילדים בגיל החביון נוהגים כאמור לחוש ביטחון בחברת עמיתיהם (סרוף, קופר ודהארט, 1998), ולכן שמירה על ההשתייכות ליישוב עשויה להעיד כי הילדים משתמשים במנגנונים אוניברסליים כשהם עוסקים בנושא הבית בגוש קטיף ייתכן גם כי הציור לבדו לא הספיק, והילדים חשו צורך להשמיע את עמדתם האידאולוגית, או שהם ביטאו בכך את תחושתם האישית או את התחושה השוררת בביתם, כי המאבק על גוש קטיף עדיין לא נגמר. יש לזכור כי בהקשר של הפינוי מגוש קטיף, גם לילדים הקטנים, ובמיוחד לאחיהם הגדולים, היה תפקיד פעיל, והם השתתפו או נלוו להוריהם במחאות השונות שנעשו כנגד הפינוי.

2 מנדלה פירושה בסנסקריט (לשון הודית עתיקה) מעגל מקודש, חיבור רוחני אל פנימיות האדם, סמל לשלמות ולרפיון תוך שימוש בגאומטריה מקודשת, סימטריה והרמוניה.

דין

מטרת המחקר הייתה לבחון באמצעות ציור בית את התפיסות ארוכות הטווח של פינוי כפוי בקרב ילדים בגיל החביון וכן את דרכי ההתמודדות שלהם עם האירוע שחוו. הממצאים מראים כי לאחר כשנתיים, הילדים רואים בבית שממנו פונו את ביתם הטבעי, והוא המקנה להם ביטחון ותחושות של שייכות. בולטת במיוחד העובדה כי רבים מהציורים ביטאו חשיבה קולקטיבית. מקורה של חשיבה זו הוא הן בשלב ההתפתחותי של הילדים והן בקהילה שממנה באו. נוסף על הצורך ההתפתחותי לפעול יחד עם קבוצת השווים ולהידמות לה, בא לידי ביטוי ברבים מהציורים "קול אידאולוגי". למרות ריבוי זה, יש לדעת כי מעטים הילדים שהפגינו תחושות של מצוקה בהקשר של הפינוי ותפיסת הבית, כמקובל במצבים דומים (Masten, 2001).

בציורי הילדים בולטת העובדה כי הילדים בחרו לצייר את ביתם בגוש קטיפי וכי ברבים מהציורים הבית היה עשיר בדימויים וצבעוני. בקרב הילדים בלט הצורך לתאר פרטים רבים ככל האפשר מהיישוב שלהם בגוש, ולהוכיח שהם זוכרים היטב את המקום "הציבורי" ואת הבית "הפרטי". אפשר שעובדה זו מלמדת שהזיכרונות והחוויית מגוש קטיפי נוכחים מאוד בעולמם של הילדים, וכי פרק הזמן שבו חיו בגוש קטיפי עדיין משמעותי ומהווה חלק מתפיסת העולם שלהם, מעולם הערכים ומהאידאולוגיה שלהם, כלומר חלק מזהותם העצמית.

יש לסייג מסקנה זו, מאחר שיייתכן כי בחירת הילדים לצייר את הבית בגוש קטיפי ולא את ביתם הנוכחי, נובעת מההכוונה שהם קיבלו בתחילת המפגש, אשר הזכירה להם את עובדת הפינוי מהגוש, והיא עשויה לבטא, כפי שיוסבר בהמשך, גם רצייה חברתית ואידאולוגיה משותפת.

אם בוחנים את המקום הנרחב שתפס העבר בציורים ובסיפורים ברוח תאוריות העוסקות באירועי לחץ וטראומה, ניתן לומר אולי כי אירועי הפינוי היו טראומטיים במידה שיצרה אצל הילדים היצמדות לזיכרונות העבר, וזו מונעת מהם את היכולת להתעסק בהווה. אך בעוד הזיכרונות הקשורים לטראומה של אדם החווה תסמונת פוסט-טראומטית הם בעלי אופי חודרני, לא מווסת ולא הסתגלותי (פרי, 2002), רבים מהציורים שלפנינו אינם מצביעים על תופעה שכזו. לכן גם הציורים שהוגדרו כטראומטיים מבטאים למעשה את העובדה כי אף שאירוע הפינוי היה ללא ספק אירוע שלילי, לא ניכרת מצוקה או בעיה חריפה. ניתוח הציורים מצביע על אופני ההתמודדות של הילדים עם הפינוי, ובמרכזם – תחושות של תמיכה והכלה על ידי המשפחה, ובמיוחד על ידי הקהילה. אצל חלק מהילדים הופיעה דמות אישה, שלה יוחס תפקיד האם, כדמות מסייעת, וחלקם ציירו בני משפחה נוספים. גם מקומה של הקהילה לא נפקד. בחלק מהציורים צויר היישוב הקודם וסמליו. הביטוי "....." [שם היישוב] לנצח" וביטויים דומים מדגימים את תחושת השייכות החזקה של הילדים לקהילת המוצא.

גורמי ההתמודדות האלו תואמים לתאוריית שימור המשאבים של הובפול (Hobfoll, 1989, 2001) ולגורמים אשר נמצאו מסייעים במחקרים שדנו בהתנתקות ובהתמודדות עם מצבי לחץ בקרב אוכלוסייה בוגרת. לדוגמה, לתחושת השייכות לקהילה תפקיד חשוב במיתון תגובות תחלואה לאחר חשיפה ממושכת לאירועי טרור (Dekel & Nuttman-Shwartz, 2009). ממצאים דומים נמצאו גם ביחס למעבר כפוי. קליוט (Kliot, 1987), לדוגמה, ציינה את החשיבות של המעבר ליישוב עם אנשים שותפי גורל, וגלילי ולב-ויזל (2006) מצאו כי המשפחה מהווה גורם עיקרי התורם להסתגלות במקום חדש בקרב מפונים. מפוני היישוב שבו נערך המחקר בחרו לעבור כקהילה אחת ליישוב קבע חדש. ביישוב זה הם שימרו את המוסדות שהיו קיימים בגוש קטיף (כגון: מערכת החינוך, חיי קהילה, דת וכו') ופיתחו מערכת חברתית תומכת אשר סייעה לחברי הקהילה להתמודד.

בניתוח הנתונים עלו מספר דרכים שבהן נעזרו הילדים על מנת להתמודד עם הפינוי; לדוגמה: הרחקה – ציור בית שאיננו "הבית שלי" וילד שהוא "לא אני"; היצמדות לעבר האידאלי – רוב הציורים תיארו את גוש קטיף בצורה פסטורלית ורגועה. גם ציורים שתיארו אירועים קשים, כמו נפילת פצצות מרגמה או את החיילים בעת הפינוי, לא יצרו תחושות שליליות, אם כי בחלקם כללו שימוש בקווים תוקפניים וניסיון להגן על הבתים בצורות שונות, כמו השחרה והקטנה. כמו כן ניתן היה לזהות בקרב הילדים ניסיון לזכור פרטים רבים ככל האפשר מהבית בגוש; הגנתיות – חלק מהציורים הצביעו על בחירה בסמלים בעלי משמעות של הגנה, כמו מגן דוד או שמש. השימוש בסמלים סייע לילדים להעלות תכנים ורגשות הקשורים לתפיסתם את מושג הבית. יתר על כן, הבחירה להשתמש בסמל, ללא חיבור לאדם מסוים, אלא לקהילה, מהווה גורם תמיכה נוסף. לא ניתן להתעלם מהשימוש הרב בממדים אידאולוגיים בציורי הילדים. ההתחברות לאידאולוגיה, ללא דמות מתווכת ובאמצעות מטפורה, היוותה דרך סמלית לקבלת כוח וסייעה לילדים להתמודד עם מצב הדחק שיצר הפינוי.

אם מתייחסים ליצירה כמרחב המאפשר עיבוד והתמודדות עם אירועי חיים משמעותיים, השימוש באידאולוגיה עשוי ללמד כי המרכיב האידאולוגי מהווה ביטוי לתפיסה השלילית של המבוגרים את הפינוי (Nuttman-Shwartz, 2008), אך במקביל הוא מהווה גורם מגן מפני הכאב שבאבדן הבית ומפני ההשלכות של אירועי הפינוי כאירועים טראומטיים. בציורים מופיעים זה לצד זה מוטיבים המבטאים את השייכות לקהילה ואת האידאולוגיה, וגם ביטויי חשש מפני הבאות (למשל, באמצעות הבלטה בציור של ציפורים שחורות). האידאולוגיה מעניקה משמעות לאירועים, מבטאת תחושת שייכות לקהילה ובעיקר מקנה ביטחון, והשימוש בה מסייע לילדים לבטא געגועים ולהבנות את סיפור הפינוי בצורה המדגישה את המאבק ולא את חוסר האונים. האידאולוגיה אפשרה לילדים להיות פעילים וחיוביים והעניקה להם תקווה לחזור למה שאבד. מחקרים מראים כי אמונה בכלל ואמונה דתית בפרט מסייעות להתמודדות טובה עם אירועי לחץ, משבר וטראומה (Kaplan, Matar, Kamin, Sadan & Cohen, 2005; Laor et al., 2006).

למרות זאת, ייתכן כי השימוש באידאולוגיה מבטא את קולם של ההורים, אשר עסוקים באבדן ובהשלכות הפינני, וכן את השתדלותם לשמור על מורשת גוש קטיף. כלומר, הילדים עוסקים גם הם בשימור הקהילה, בעבר ובזיכרונות מגוש קטיף, כפועל יוצא מהפנמת הקול ההורי ומהעברה בין-דורית (Volkan, 1997). ייתכן שביטוי קול ההורים קיבל חיזוק מכך שבתחילת המפגש של הילדים עם החוקרת נכח אחד ההורים. זאת למרות שהחוקרות, ברצותן לתת לילדים לגיטימציה לביטוי אישי, הנחו אותם מפורשות, בנוכחות ההורה, להתייחס לבית מנקודת מבטם.

לסיכום, ממצאי המחקר הצביעו על כך שחויית הפינני הייתה חוויה משמעותית עבור הילדים, וגם כשנתיים לאחר האירועים היא ממשיכה ללוותם. הילדים הראו עיסוק רב בבית שבגוש קטיף, ניסו לשמר זיכרונות ממנו ושחזרו תחושות שחו סביב הפינני. יצירותיהם חשפו בעיקר את הדרכים שבהן הם נעזרו על מנת לעבד את החוויה שחו ולהסתגל למצב החדש. דרכי ההתמודדות של הילדים כללו אמצעים, כמו: הרחקה, הכללה, הישענות על המשפחה והקהילה ושימוש בביטויים אידאולוגיים. האידאולוגיה הופיעה בחלק גדול מהיצירות והצביעה על כך שככל הנראה היא ממלאת תפקיד מרכזי בחייהם של הילדים ומסייעת בהבניית המציאות, מתן משמעות לאירועים ויצירת קבוצת שייכות חזקה. דרכי התמודדות אלו נדונו בספרות העוסקת בטראומה ומשבר, ונמצאו כמסייעות ליכולת העמידות של הפרט (לדוגמה, Kaplan et al., 2005). המתודולוגיה האיכותנית שנבחרה לעריכת המחקר ולניתוח סייעה לחשוף את דרכי הביטוי של ילדים בחברה קולקטיבית ולגלות כי הילדים נעזרים במשמעותיות משותפות והשתייכות לקבוצה על מנת להגביר את תחושת הביטחון ואת יכולת ההתמודדות. בהתאם לכך, תרומתו של המחקר לשדה ההתערבות הוא בשילוב ממד קולקטיבי-אידאולוגי כמרכיב חוסן בהתמודדות עם אירועי לחץ וטראומה.

המחקר מדגים כיצד שימוש בכלים יצירתיים מאפשר לילדים לתת ביטוי לתחושות ולחוויות מהעבר בדרך שבה הם מורגלים ובזמן קצר יחסית. השיח שנוצר במפגשי המחקר היה עשיר וכן ואפשר לילדים לבטא את זיכרונותיהם, קשייהם ותקוותיהם בהקשר של גוש קטיף ושל הפינני. היכולות לזהות דפוסי התמודדות ולהשתמש במתודולוגיה המתאימה לילדים צעירים יכולות לשמש כבסיס לעבודת התערבות בקרב ילדים, עבודה המאפשרת ביטוי מעמיק וחשיפה של דרכי התמודדות עם הפינני והשלכותיו, אך חשוב לא פחות – מחזקת את חשיבות תחושות השייכות והביטחון בקרב הילדים כקבוצת שווים וכחלק מקהילה, ויש בה גם ממד טיפולי מרפא (Jung, 1964).

למרות כל הנאמר, עקב שיטת המחקר, סוג הקהילה והמעבר המשותף למגורי קבע, יכולת ההכללה של תוצאות המחקר היא מוגבלת. בשל העלייה בתופעות של עקירה כפויה ושכיחותה כתופעה חברתית, יש מקום להמשיך ולחקור במחקר נוסף את השלכות העקירה כאירוע מחולל לחץ וכמשבר, וכך גם את הגורמים המסייעים והעשויים לתרום לקביעת מדיניות הכנה וסיוע לאוכלוסיות בגילים שונים, שעברו, או שעתידות לעבור, חוויה דומה.

סקורות

- אגמון, ש' (1990). **ילדים עולים: מעברים והסתגלות בבית הספר**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- גילי, ר' ולב-ויזל, ר' (2007). תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור. **חברה ורווחה**, 16(1), 37–53.
- וימר, מ' (2005). **ציורים מדברים: כלים ושיטות להבנת ציורי ילדים**. תל אביב: מנטור.
- טוביאנה, יי, מילגרם, ני ופלח, ה' (1988). לחץ והתמודדות אצל מפוני חבל ימית: מסקנות והמלצות. **מגמות**, 1(1), 65–82.
- לב, ר' (1995). **אי-ודאות, עקירה מאונס ותפקיד הקהילה בהתמודדות עם דחק**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- לבב, יי וברטל, ד' (31 באוגוסט 2004) המחיר הנפשי של הפינוי. **הארץ**, עמ' 5.
- נוימן, בי (2009). **תשוקת החלוצים**. תל אביב: עם עובד.
- סולברג, ש' (1994). **פסיכולוגיה של הילד והמתבגר מבוא לפסיכולוגיה התפתחותי**. ירושלים: מאגנס.
- סרוף, א', קופר, ר' ודהארט, ג' (1998). **התפתחות הילד, טבעה ומהלכה**. רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- פרי, ט' (2002). שיקום הנרטיב באמצעות שיחזור היסטורי של הטראומה. **שיחות: כתב עת ישראלי לפסיכותרפיה**, 17(1), 20–26.
- שגיא, ש' (2005) בין התמרדות להתנתקות: בני נוער מתמודדים עם מציאות פוליטית משתנה. **אקדמיה: כתב העת של ראשי האוניברסיטאות**, 16, 12–25.
- שלג, יי (2007). **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בי"ע: הניתקות 2005 כמקרה מבחן**. מחקר מדיניות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שרגאי, ני (10 ביולי 2007). דו"ח: 41% ממפוני עזה נזקקו השנה לטיפול סוציאלי או נפשי. **הארץ**. זמין באתר <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?more=1&itemNo=880289&contrassID=2&subContrassID=21&sbSubContrassID=0>
- Adjukovic, M, & Adjukovic, D. (1998). Impact of displacement on the psychological well being of refugee children. *International Review Psychiatry, 10*, 186–95.
- Aroain, K. J. (1990). A model of psychological adaptation to migration and re-settlement. *Nursing Research, 39*, 5–10.
- Betinsky (1995). *What do you see? Phenomenology of therapeutic art experience*. London: Jessica kingsley.
- Billig, M., Kohn, R., & Levav, I. (2006). Anticipatory stress in the population facing forced removal from the Gaza Strip. *Journal of Nervous & Mental Disease, 194*, 195–200.
- Brett, J. M. (1982), Job transfer and well-being. *Journal of Applied Psychology, 67*, 450–463.

- Brown, B. B., & Perkins, D. D. (1992). Disruption in place attachment. In I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 279–304). New York: Plenum Press.
- Burns, R. C. (1987). *Kinetic-House-Tree-Person drawings (KHTP): An interpretive manual*. New York: Brunner/Mazel.
- Dasberg, H., & Sheffler, G. (1987). The disbandment of a community: A psychiatric action research project. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 89–101.
- David, D., Mellman, T. A., & Mendoza, L. M. (1996). Psychiatric morbidity following Hurricane Andrew. *Journal of Traumatic stress*, 9(3), 607–612.
- Dekel, R., & Nuttman-Shwartz, O. (2009). PTSD and PTG following Qassam attacks: Correlations and contributors among development town and kibbutz residents. *Health and Social Work*, 34, 87–96.
- Dovey, K. (1985). Home and homelessness. In I. Altman & C. Werner (Eds.), *Home environments* (pp.33–64). New York: Plenum.
- Edwards, M. A., & Steinglass, P. (2001). Relocation as potential stressor or stimulating challenge. *Journal of feminist family therapy*, 13(2–3), 121–152.
- Fisher, S. (1988). Leaving home: Homesickness and the psychological effects of change and transition. In S. Fisher & J. Reason (Eds.), *Handbook of life stress, cognition and health* (pp. 41–59). New York: John Wiley & Sons.
- Furth, G. M. (2002). *The secret word of drawings: A Jungian approach to healing through art*. Toronto: Inner City Books.
- Gerrity, E. T., & Steinglass, P. (2003). Relocation stress following catastrophic events. In R. J. Ursano, C. S. Fullerton & A. E. Norwood (Eds.), *Terrorism and disaster: Individual and community mental health interventions* (pp. 259–286). Cambridge: Cambridge University Press.
- Goenjian, H., & Pynoos, R. (2001). Posttraumatic stress and depressive reactions among Nicaraguan adolescents after Hurricane Mitch. *American Journal of Psychiatry*, 58, 788–794.
- Hall, B., Hobfoll, S. E., Palmieri, P. A., Canetti-Nisim, D., Shapira, O., Johnson, R. J., et al. (2008). The psychological impact of impending forced settler disengagement in Gaza: Trauma and posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 21(1), 22–29.
- Hansen, A., & Smith, A. O. (Eds.) (1982). *Involuntary migration and resettlement*. Boulder, CO: Westview Press.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44, 513–524
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture community and the nested-self

- in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology: An International Journal*, 50, 337–421.
- Hobfoll, S. E., Dunahoo, C. A., & Monnier, J. (1995). Conservation of resources and traumatic stress. In J. R. Freedy & S. E. Hobfoll (Eds.), *Traumatic stress: From theory to practice* (pp. 29–47). New York: Plenum Press.
- Jung, C. G. (1964). *Man and his symbols*. London: Aldus Books.
- Kaplan, Z., Matar, M. A., Kamin, R., Sadan, T., & Cohen, H. (2005). Stress-related responses after 3 years of exposure to terror in Israel: Are ideological religious factors associated with resilience? *Journal of Clinical Psychiatry*, 66, 1146–1154.
- Kliot, N. (1987). Here and there: The phenomenology of settlement removal from northern Sinai. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23(1), 35–51.
- Laor, N., Wolmer, L., Alon, M., Siev, J., Samuel, E., & Toren, P. (2006). Risk and protective factors mediating psychological symptoms and ideological commitment of adolescents facing continuous terrorism. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 194(4), 275–278.
- Ley, D., & Samuels, M. (Eds.) (1978). *Humanistic geography*. Chicago: Maaroufa press.
- Maksimovic, M., Kocijancic, R., Backovic, D., Ille, T., & Paunovic, K. (2005). Adaptation and mental-hygienic characteristics of internally displaced adolescents. *Srpski Arhiv Za Celokupno Lekarstvo*, 133, 266–271.
- Malchiodi, C. (1998). *Understanding children's drawings*. New York: Guilford.
- Marris, P. (1980). The uprooting of meaning. In G. Coelho & P. Ahmed (Eds.), *Uprooting and development* (pp.101–116). New York: Plenum Press.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56, 227–238.
- Muris, P., Kindt, M., Bogels, S., Merckelbach, H., Gadet, B., & Moulart, V. (2000). Anxiety and threat perception abnormalities in normal children. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 22, 183–199.
- Nuttman-Shwartz, O. (2008) From settlers to evacuees: Is forced relocation is a traumatic event? Group: *The Journal of the Eastern Group Psychotherapy Society*, 31(4), 265–279.
- Nuttman-Shwartz, O., & Dekel, R. (2009) Students' challenge of working in a shared traumatic reality. *The British Journal of Social Work*, 39, 522–538.
- Prime Minister's Office/sela administration for assistance to settlers from the Gaza Strip and northern Samaria (July 2006). *Final Report*. Jerusalem: Prime Minister's Office.
- Rosenfeld, J. M., Hrushovski, R., Moses, R., & Baumel, R. (1984). North of

- Eden: The evacuation of Ophira. Sinai. *Jerusalem Quarterly*, 33, 109–124.
- Shacham, M., & Lahad, M. (2004). Stress reactions and coping resources mobilized by children under shelling and evacuation. *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*. Retrieved December 8, 2006. Available at <http://www.massey.ac.nz/~trauma/issues/2004-2/shacham.htm>
- Shamai, M., & Lev, R. (1999). Marital quality among couples living under the threat of forced relocation: The case of families in the Golan Heights. *Journal of Marital and Family Therapy*, 25, 237–252.
- Silove, D. (2000). Trauma and forced relocation. *Current Opinion in Psychiatry*, 13, 231–236.
- Silver, R. (2005). *Aggression and depression assessed through art*. New York: Brunner Rutledge.
- Steinglass, P., & Gerrity, E. (1990). Forced displacement to a new environment. In J. D. Noshpitz & R. D. Coddington (Eds.), *Stressors and the adjustment disorders* (pp 399–417). New York: John Wiley and sons.
- Tuval-Mashiach, R., & Dekel, R. (forthcoming). Preparedness, ideology and subsequent distress: Examining the case of forced relocation. *Journal of Traumatic Stress*.
- Volkan, V. D. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Weems, C. F., & Costa, N. M. (2005). Developmental differences in the expression of childhood anxiety symptoms and fears. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44, 656–663.
- Wilson, L. (2001) Symbolism in art therapy. In J. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy* (pp. 40–53). Philadelphia: Brunner Rutledge.

תסמינים רגשיים והתנהגותיים ודפוסים התמודדות בקרב בני נוער ישראלים במהלך האינתיפאדה השנייה

ארנה בראון-לבינסון

תקציר

רוב המחקרים בקרב מתבגרים תחת איום של טרור מתמשך התמקדו במתבגרים החיים בערים ובאזורים בעלי סיכון גבוה. מטרתו של מחקר זה היא לחקור מתבגרים ממגוון אזורים בישראל (ערים ויישובי ספר) בעלי חשיפה שונה לפיגועי טרור. המחקר בדק מגוון רחב של בעיות רגשיות והתנהגותיות של מתבגרים החיים בצל איומי הטרור.

שאלונים הועברו בספטמבר 2003, לאחר שלוש שנים של גלי טרור, ל-913 מתבגרים גילאי 12-18 מאזורים שונים בישראל. השאלונים כללו שאלון דמוגרפי – גיל, מגדר, מקום מגורים ותעסוקת הורים, שאלון תסמינים פוסט-טראומטיים, שאלון אכנבך, שאלון תסמינים רגשיים, שאלון חשיפה לטרור (שנכתב לצורך מחקר זה) ושאלון התמודדות.

תוצאות המחקר מראות, שכ-70% דיווחו שלא חוו תסמינים טראומטיים או שחוו תסמינים טראומטיים מעטים, וכ-20% דיווחו על בעיות רגשיות או התנהגותיות ברמה גבולית או קלינית. חומרת הבעיות והתסמינים הייתה שונה מאזור לאזור. ניתוח על פי רמת חשיפה לטרור הראה שלא בהכרח אלו שנחשפו לפיגועי טרור רבים יותר דיווחו גם על תסמינים טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות רבים יותר. כמו כן, אסטרטגיות התמודדות ממוקדות רגש נקשרו בקשר ישיר לדיווח של קשיים רגשיים והתנהגותיים רבים יותר.

בעתיד יש להרחיב ולחקור את הסיבות השונות לבעיות רגשיות והתנהגותיות בקרב בני נוער החשופים לטרור מתמשך. כמו כן יש להצביע על השוני בין חשיפה מתמשכת לטרור לבין פיגוע טרור חד-פעמי.

מילות מפתח: מתבגרים, אלימות פוליטית, בריאות נפשית, דפוסים התמודדות

מבוא

מטרתו של מחקר זה הייתה לבחון אם יש הבדלים ברמת התסמינים הפוסט-טראומטיים והבעיות הרגשיות וההתנהגותיות בין מתבגרים, שנחשפו באינטנסיביות שונה לפיגועי טרור ואשר גרים באזורים שונים בארץ. בספטמבר 2000 פרצה אינתיפאדת אל אקצה, ומאז, במשך שנים אחדות הייתה ישראל חשופה לגלים של פיגועי טרור, שכללו בין היתר, פיגועי התאבדות, פיגועי ירי, השתלטות על

בתים פרטיים וכו'. בספטמבר 2003, כשמחקר זה בוצע, מספר רב של ילדים ובני נוער חוו מתקפות טרור במישרין או בעקיפין (או בשתי הצורות גם יחד). חשיפה שכזו לפיגועים מעלה שאלות רבות בנוגע להשפעה הפסיכולוגית של אירועים בעלי פוטנציאל טראומטי על מתבגרים.

בשנים האחרונות המחקר בתחום הזה הולך ומתרחב, ואף על פי כן, ישנם כמה תחומים שעדיין לא נחקרו בצורה מעמיקה. קודם כול, מירב המחקרים בעולם התפרסמו על חשיפה של מתבגרים לאירוע טרור חד-פעמי (Braun-Lewensohn, בהנחה שחשיפה מתמשכת לפיגועי טרור מעלה שאלות שבחלקן שונות משאלות הנוגעות לאירוע חד-פעמי, נראה שיש צורך לחקור השפעה של טרור מתמשך על אנשים שחיים בצלו; מחקרים על חשיפה לתקופות ממושכות של מלחמות וסכסוכים מזוינים מדווחים על בעיות רגשיות ופסיכולוגיות, כמו: תסמינים פוסט-טראומטיים, תסמינים סומטיים, דיכאון, בעיות בחשיבה, בעיות חברתיות וכו' של מתבגרים החשופים לאיום טרור מתמשך שונה מזו של אלו שנחשפו לאירוע חד-פעמי: חשיפה מתמשכת עלולה ליצור מצב של אפקט שלילי מצטבר; כמו כן, החשיפה המתמשכת לטרור עלולה להשפיע גם על תפיסת הסכנה של המתבגר ועל התגובות הנפשיות והרגשיות שלו.

שנית, רוב האוכלוסיות שנחקרו עד היום בעולם הן אוכלוסיות עירוניות. לדוגמה, תושבי הערים ניו יורק ואוקלהומה בארצות הברית ותושבי ניירובי בקניה – כולם לאחר פיגוע המוני חד-פעמי (Pfefferbaum et al., 1999; Hoven et al., 2002; Pfefferbaum et al., 2003). בישראל, לעומת זאת, נחקרה חשיפה מתמשכת של מתבגרים לטרור בערים שונות (ירושלים, חיפה) וגם בהתנחלויות ביהודה, שומרון וחבל עזה. מחקרים אלו הראו, שמתבגרים שחיים בהתנחלויות החשופות לרמות גבוהות של פיגועים מדווחים גם על תסמינים פסיכופתולוגיים רבים יותר (סלומון, לאופר ולביא, 2005; פת-הורנצ'יק ודופלט, 2005). לכן, נראה שיש צורך לחקור גם אוכלוסיות לא עירוניות, ובעיקר – אוכלוסיות שהיו חשופות לפיגועים במידות אינטנסיביות שונות. משום כך, מחקר זה בדק מתבגרים מאזורים שונים בארץ, החשופים לרמות שונות של פיגועי טרור, כולל אזורי ספר; זאת על מנת לעמוד על משמעות המגורים באזורים שונים החשופים לרמות שונות של פיגועי טרור, לפגיעות או לחוסן נפשי.

תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות כתוצאה מפיגועי טרור

במחקרים שבוצעו עד היום נמצא כי אנשים שנחשפו לטרור רגישים במיוחד להתפתחות של תסמינים פוסט-טראומטיים. המחקרים השונים הראו רמות שונות של פוסט-טראומה באוכלוסייה, בתחום שנע בין 4%–55% (סלומון ועמיתים,

2005; Joshi & O'Donnel, 2003). נוסף על תסמינים פוסט-טראומטיים, אדם שנחשף לטרור עלול לפתח תסמינים אחרים, כמו: חרדה (10%–12%), דיכאון (8%–16%), תלונות סומטיות (21%–33%), הפרת כללים (12%) וכו' (פת-הורנצ'יק ודופלט, 2005; Pfefferbaum et al., 2005; Pat-Horenczyk, 2005; Hoven et al., 1999). רוב המחקרים מצאו שהתסמינים הללו נשארים למשך חודשים אחדים. למשל, במחקר שהתבצע כחצי שנה לאחר אירועי ה-11 בספטמבר בקרב אוכלוסיית ילדי בתי הספר הציבוריים בניו יורק, נמצא כי תסמיני הפרת כללים הופיעו בצורה מתונה וחריפה אצל 39% מהאוכלוסייה הנבדקת, ותסמיני הפנמה – אצל 75% ממנה (Hoven et al., 2005).

גיל ומגדר כגורמים משפיעים בפיתוח תסמינים פסיכולוגיים

רוב המחקרים מצביעים על כך שבנות מדווחות על תסמינים טראומטיים, לחץ ובעיות הפנמה רבים יותר, לעומת בנים, המדווחים על תסמיני החצנה. דבר זה עומד בקנה אחד עם ספרות כללית בתחומי הפסיכולוגיה ההתפתחותית והפסיכופתולוגיה (פת-הורנצ'יק, 2003; Hoven et al., 2002).

גיל הנחשפים לפיגועי טרור נמצא במחקרים שונים כמשתנה הממתן תגובות לחץ לאירועים כאירועי טרור. באופן ספציפי יותר: ילדים צעירים דיווחו על תסמיני מצוקה ופסיכופתולוגיה רבים וחריפים יותר בהשוואה לילדים בוגרים מהם. ממצאים אלו תואמים התפתחות פסיכולוגית אצל ילדים, שכן ילדים צעירים מוגבלים ביכולותיהם הקוגניטיביות והרגשיות, ומשום כך גם קשה להם יותר להתמודד עם מצבי לחץ כאירועי טרור (Hoven et al., 2005; Pat-Horenczyk, 2002).

התמודדות עם פיגועי טרור

חשיבותם של דפוסי התמודדות הודגשה במחקרים פסיכולוגיים בשנים האחרונות. המחקר מצביע על כך שדפוסי התמודדות ממתנים את הקשר בין החשיפה למצב הלחץ לבין התוצאות, הבאות לידי ביטוי בין היתר בתסמיני חרדה, או מתווכים ביניהן. התמודדות יכולה להיות מוגדרת כמאמץ שנעשה בניסיון להפוך את מצב הלחץ לנסבל יותר ובכך להפחית את המצוקה הרגשית המלווה למצב. רוב המודלים מעריכים שפרטים שמסוגלים להתמודד בצורה יעילה יותר במצבי הלחץ מדווחים על תסמיני חרדה ודיכאון פחותים (Lazarus & Folkman, 1984); כלומר, המחקרים השונים מצביעים על כך שמתבגרים המתמודדים במצבי לחץ באמצעות דפוסי התמודדות רגשיים או באמצעות דפוסי התמודדות של הישענות על אחרים מדווחים על בעיות פסיכולוגיות רבות יותר, בעוד מתבגרים המשתמשים בדפוסי התמודדות של פתרון בעיות מדווחים על חוסן ובריאות נפשית (Frydneberg & Lewis, 1999; Lewis & Frydenberg, 2002).

תקופת ההתבגרות היא תקופה משמעותית בכל הנוגע להתפתחות כישורי התמודדות. למתבגרים ישנה נטייה להיות מעורבים בחוויות ובהתנסויות שעשויות להיות כר להתפתחות בעיות התנהגותיות ורגשיות. כמו כן, מתבגרים נמצאים בשלב בחייהם שבו, במהלך התנסויותיהם השונות, הם משתמשים בדפוסי התמודדות שונים, כך שמהתנסות להתנסות הם לומדים דפוסי התמודדות, מעריכים אותם ומשנים אותם (Frydenberg, 1997). בתקופת ההתבגרות המתבגרים גם מפתחים יכולות חשיבה מורכבות יותר, שמאפשרות להם ראייה של הצד האחר, תכנון לטווח ארוך וראייה של תוצאות התנהגויותיהם העכשוויות, כך שהם מסוגלים להתמודד טוב יותר עם קונפליקטים ועם אירועי לחץ (Garnefski, Legerstee, Kraaij, Van den Kommer & Teerds, 2002; Liu, Tein & Zaho, 2004).

בהקשר של החשיפה לאירועים שיכולים להיות טראומטיים, מחקרים מצביעים על כך, שחשיפה ברמות דומות לאירועים אינה מובילה בהכרח לבעיות פסיכולוגיות דומות. המחקר מצביע על כך, שתהליכים פסיכולוגיים מהווים מתווכים בין מצבי הלחץ לבין התגובות הרגשיות וההתנהגותיות (Aldwin, 1994; Celestin, Westreich, Celestin, Van Gils & Ponjaert-Kristoffersen, 2006; Dempsey, 2002). כשמנסים להבין את ההשלכות של אירועי טרור על מתבגרים, חקירת ובחינת דפוסי ההתמודדות יכולות להאיר את התהליכים הדינמיים המשפיעים על בריאות הנפש של המתבגרים (Cardena, Dennis, Winkel & Skitka, 2005; Gil & Caspi, 2006; Zeidner, 2005).

רוב המחקרים שנערכו עד כה על השפעות חשיפה לאירועי טרור מתמסכים על בני נוער, נעשו בארץ. המחקרים התייחסו בעיקר לפגיעות כגון: תסמינים פוסט-טראומטיים, דיכאון וחרדה. מחקר זה בחר להתמקד באוכלוסייה עירונית – בירושלים, לעומת אוכלוסיות ספר שנחשפו ברמות שונות לפיגועי טרור. כמו כן, בחרנו לבדוק מספר רב של בעיות רגשיות והתנהגותיות שעלולות להיווצר כתוצאה מהחשיפה המתמשכת לפיגועים.

שאלות והשערות המחקר

א. באיזו מידה מתבגרים ישראלים החשופים לפיגועי טרור מתמסכים מדווחים על תסמינים פוסט-טראומטיים כמו גם על בעיות רגשיות והתנהגותיות שונות? בהתבסס על הספרות, ניתן לצפות שבין 4%–42% מהמתבגרים יפתחו תסמינים פוסט-טראומטיים. כמו כן, על סמך מחקרים עדכניים, ניתן לצפות ש-21%–33% מהאוכלוסייה ידווחו על תסמינים סומטיים ו-10%–16% ידווחו על תסמיני דיכאון (סלומון ועמיתים, 2005; Pat-Horenczyk, 2005).

ב. באיזו מידה מתבגרים מהיישובים השונים, החשופים במידה שונה לפיגועי טרור, ידווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות? בהנחה שמקום המגורים ורמת החשיפה לפיגועים קשורים זה בזה, אנו מצפים שמתבגרים שגרים באזורים שבהם החשיפה לטרור רבה יותר, ידווחו על תסמינים

פוסט-טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות רבים יותר (Pat-Horenczyk, 2005).

ג. האם יש הבדל בתסמינים השונים בין בנים ובנות ובקבוצות הגיל השונות? יש להניח שבנות תדווחנה על תסמיני הפנמה רבים יותר ובנים – על תסמיני החצנה רבים יותר. כמו כן, נוער צעיר יסבול מתסמינים רגשיים והתנהגותיים יותר מנוער בוגר (Hoven, et al., 2002; Pat-Horenczyk, 2005).

ד. מהם דפוסי ההתמודדות הקשורים בצורה חיובית לתסמינים השונים, ומהם דפוסי ההתמודדות הקשורים בצורה שלילית לתסמינים הפסיכולוגיים וההתנהגותיים השונים? בהסתמך על המחקר הכללי, המשתמשים בדפוסי התמודדות ממוקדי רגש – אסטרטגיות בלתי יעילות והישענות על אחרים, ידווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים, פסיכולוגיים והתנהגותיים רבים יותר. לעומת זאת, המשתמשים בדפוסים של פתרון בעיות ידווחו על תסמינים מועטים יותר (Dempsy, 2002; Frydenberg, 1997).

שיטות המחקר

אוכלוסייה ומדגם

במחקר זה השתתפו 913 מתבגרים ישראלים גילאי 12–18. פרט לגיל לא היו כל משתתפי ניפוי אחרים. הנתונים הדמוגרפיים של משתתפי המחקר מוצגים בלוח 1.

לוח 1: תיאור משתתנים דמוגרפיים של המדגם

משתנה דמוגרפי	מספר	%
גיל משתתפים ממוצע (סטיית תקן) (טווח שנים)	14.45 (1.27) (18–12)	
מגדר		
בנות	462	50.6
בנים	447	49.4
כיתה		
כיתה ח	335	36.7
כיתה ט	302	33.1
כיתה יא	276	30.2
גיל		
13.5–12	305	33.4
15.5–14	349	38.2
18–16	255	27.9
בתי ספר		
מרכז הארץ	250	27.4
בקעת הירדן	183	20
דרום הארץ	226	24.8
ירושלים	254	27.8
מעמד סוציו-אקונומי		
נמוך	242	26.1
ממוצע	487	52.5
גבוה	116	12.5

התלמידים למדו בארבעה בתי ספר (חטיבות ביניים ותיכונים) בארבעה אזורים שונים בארץ. בתי הספר נבחרו כך שייצגו אוכלוסיות שונות (עירוניות וכפריות), כמו גם רמות חשיפה שונות לטרור. שלושה מבתי הספר – מהדרום, מבקעת הירדן וממרכז הארץ, משתייכים לאגף לחינוך התיישבותי, שבתי הספר שלו פרוסים ברחבי הארץ. רוב בתי הספר של האגף ממוקמים באזורי ספר ובפרברים. תלמידי בתי הספר הללו מתגוררים בעיקר ביישובים קהילתיים, קיבוצים ומושבים. לעומת זאת, בית הספר הירושלמי משרת שכונות שונות בירושלים, פרברים של ירושלים ויישובים קטנים הסמוכים לה. כל בתי הספר משרתים אוכלוסיות שלמות המשתייכות לאזורי רישום, ואין תהליך קבלה בררני. מפאת גודלו של בית הספר בבקעת הירדן, כל אוכלוסיית הגיל הרלוונטית של ילדי בית הספר השתתפה במדגם. מבתי הספר האחרים, הכיתות שהשתתפו במדגם היו אלו שהתאימו לכך מבחינת לוח הזמנים של בית הספר. כפי שניתן לראות בלוח 1, החלוקות על פי גיל, מגדר וכן בין בתי הספר היו דומות. המצב הסוציו-אקונומי של המדגם נבדק על פי תעסוקת ההורים. המקצועות השונים חולקו על פי חלוקה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשלוש דרגות (נמוך – עבור שכר מתחת לממוצע; ממוצע; גבוה – מעל השכר הממוצע).

כלים

התלמידים מילאו שאלונים סטנדרטיים, שכללו שאלות דמוגרפיות על גיל, מגדר, מקום מגורים ותעסוקת ההורים. נוסף על כך, הם ענו על שאלות בנושא החשיפה לטרור בשאלון שנכתב עבור מחקר זה, וכלל גם חלק על תסמינים פוסט-טראומטיים. לצורך בדיקת בעיות רגשיות והתנהגותיות שונות, המתבגרים ענו על שאלוני אכנבך למתבגרים ועל שורה של פריטים המאפיינים תסמינים רגשיים שונים, שפותחו על ידי דרוגטיס. כמו כן, הם ענו על שאלון לבחינת שימוש בדפוסים התמודדות שונים.

שאלון חשיפה אובייקטיבית לטרור. שאלון החשיפה לטרור היה מקיף וכלל שאלות שהתייחסו לחשיפה אישית לפיגוע, כמו גם קשר אישי עם נפגע פיגוע טרור. החשיפה האישית כללה שאלות על מספר הפיגועים שהמתבגר נחשף אליהם, על קרבה גאוגרפית למקום הפיגוע ועל הזמן שעבר מיום הפיגוע ועד ליום המחקר. חשיפה בין-אישית כללה שאלות בדבר מספר נפגעי הפיגועים שהמתבגר מכיר, חומרת הפגיעה והקשר בין הנפגע או הנפגעים למתבגר. כל השאלות חוברו יחדיו לאינדקס חשיפה לאירועי טרור.

שאלון תסמינים פוסט-טראומטיים. החלק של התסמינים הפוסט-טראומטיים כלל 16 שאלות, שהפכו את קריטריוני DSM-IV לפוסט-טראומה לשאלות שהתשובה עליהן היא "כן" או "לא". מהימנות אלפא קרונבך למדגם הייתה 0.74.

שאלון אכנבך (גרסה עברית) (Achenbach & Rescola, 2001). השאלון בודק שורה רחבה של בעיות רגשיות והתנהגותיות, באמצעות 112 פריטים.

הללו מובילים לתוצאה כללית, כמו גם לשני סולמות רחבים של הפנמה והחצנה. נוסף על כך ישנם שמונה סולמות משניים (חרדה/דיכאון, הסתגרות/דיכאון, תלונות סומטיות, בעיות חברתיות, בעיות בחשיבה, בעיות קשב, הפרת כללים והתנהגות תוקפנית) ושישה סולמות נגזרים מקריטריוני DSM-IV (בעיות רגשיות, בעיות חרדה, בעיות סומטיות, הפרעות קשב והיפראקטיביות, הפרת כללים ובעיות התנהגות). השאלון הראה תקפות ומהימנות במחקרים שונים עם אלפא קרונבך 0.87 (Achenbach & Rescola, 2001). במחקר הנוכחי, אלפא קרונבך של הסולמות המשניים נעה בין 0.66–0.80. בסולמות ההפנמה וההחצנה, אלפא קרונבך היא 0.85 ובסולם הכולל של סך כל הבעיות, אלפא קרונבך היא 0.91.

שאלון תסמינים מקוצר (BSI – Brief Symptoms Inventory) (Derogatis, 1993). זהו שאלון המונה 53 פריטים, על סולם בן חמש דרגות. השאלון בודק תשעה תחומים של בעיות פסיכולוגיות ופסיכיאטריות, והן מסוכמות בסולם אחד כולל. בגלל מגבלות מטעם משרד החינוך, חמישה פריטים מתוך השאלון נמחקו – "מחשבות לסיים את חייך", "רעיון שמישהו יכול לשלוט במחשבותיך", "הרגשה שמישהו עוקב אחריך", "הרגשה שאחרים מדברים עליך" ו"התקפי חרדה". כיוון שהמדריך מציין שמחיקת עד 25% מהפריטים אינו פוגע במהימנות השאלון וסולמות המשנה, יכולנו להשתמש בכל הסולמות, פרט לסולם "פסיכוטי". לשאלון מהימנות טובה – אלפא קרונבך של 0.90. לסולם הכולל ו-0.68–0.91. לסולמות המשנה. במחקר הנוכחי, אלפא קרונבך לסולם הכולל היא 0.91.

שאלון התמודדות למתבגרים (Frydenberg & Lewis, 1993). הגרסה המקוצרת כוללת 18 פריטים, שלכל אחד מהם חמש אפשרויות תשובה. הפריטים נלקחו מתוך השאלון הארוך, שמונה 79 פריטים. כל אחד מהפריטים מייצג אסטרטגיית התמודדות. האסטרטגיות השונות מכונסות לשלושה סולמות כלליים – פתרון בעיות, הישענות על אחרים ואסטרטגיות לא יעילות. החוקרות מדווחות על מהימנות ותקפות טובים לסולמות השונים. במחקר הנוכחי אלפא קרונבך לשלושת הסולמות הייתה: פתרון בעיות – 0.80, הישענות על אחרים – 0.56, אסטרטגיות לא יעילות – 0.70.

תהליך

במהלך המחקר נשמרו כללי האתיקה המחייבים. הצעת המחקר והשאלונים נשלחו ללשכת המדען הראשי, שם הם הוערכו על ידי המדען הראשי והשירות הפסיכולוגי ייעוצי של משרד החינוך. לאחר קבלת האישורים המתאימים, כל מנהל בית ספר אישר את הכניסה לבית ספרו, תוך כדי שמירה על הנחיות משרד החינוך. השאלונים הועברו בספטמבר 2003. הם מולאו עצמאית על ידי התלמידים במהלך שיעורים רגילים בבית הספר. זמן מילוי השאלון השתנה בהתאם לגיל ונע בין 25–45 דקות. לתלמידים נאמר כי החוקרת מתעניינת בניסיונם ובחוויותם האישיים כתוצאה מפיגועי הטרור. החוקרת הדגישה שמילוי השאלון הוא רשות, ואם תלמידים

מרגישים חוסר נוחות במהלך מילוי השאלון, הם רשאים להפסיק את מילויו ברגע שיבחרו לעשות זאת.

תוצאות

כללית, שני שלישים מהמדגם דיווחו על רמה מסוימת של חשיפה אובייקטיבית לפיגועי טרור. החשיפה הייתה באמצעות נוכחות בקרבת מקום פיגוע או דרך היכרות עם מישהו שנפגע במהלך פיגוע טרור. מתוך התלמידים שדיווחו על חשיפה כלשהי לפיגוע טרור, עשירית דיווחו על כך שהיו חשופים ליותר מפיגוע אחד ושליש דיווחו על היכרות עם יותר מאדם אחד שנפגע בפיגוע טרור. יתרה מזאת, הממצאים מראים שגם אלו שדיווחו שמעולם לא נחשפו לכל פיגוע או שאינם מכירים אף אחד שנפגע בפיגוע, נחשפו בצורה כזו או אחרת לפיגועים באמצעות התקשורת או באמצעות חוויה של "כמעט פיגוע" (אחרו לאוטובוס שהתפוצץ או עזבו את זירת האירוע זמן קצר לפני פיגוע).

תפוצה של תסמינים פוסט-טראומטיים, בעיות רגשיות ובעיות התנהגותיות

לוח 2: תפוצה של תסמינים פוסט-טראומטיים בקרב בני נוער ישראלים

מספר התסמינים הפוסט-טראומטיים	% באוכלוסייה
0 = ללא תסמינים	9.3
1–5 = תסמינים מתונים	61.8
6–10 = תסמינים בינוניים	25.5
11–14 = תסמינים חריפים	3.6
סולם אכנבך	% בטווח הגבולי ובטווח הקליני
סך כול הבעיות	19.4
החצנה	22.3
הפנמה	18.9
חרדה/דיכאון	7.6
הסתגרות/דיכאון	9.0
תלונות סומטיות	8.9
בעיות חברתיות	5.9
בעיות בחשיבה	7.7
בעיות קשב	7.8
הפרת כללים	10.4
התנהגות תוקפנית	10.2
DSM בעיות רגשיות	9.9
DSM בעיות חרדה	4.9
DSM בעיות סומטיות	7.9
DSM הפרעות קשב וריכוז והיפראקטיביות	5.8
DSM הפרת כללים	15.4
DSM בעיות התנהגות	8.3

BSI (שאלון התסמינים המקוצר של דרוגטיס) % מעל הממוצע	
27.2	אינדקס של חומרת הבעיות
27.2	סומטיזציה
27.5	אובססיביות וקומפולסיות
29.8	רגישות בין-אישית
21.9	דיכאון
18.1	חרדה
32.6	עוינות
48.2	חרדה פובית
24.9	פרנויה

כפי שניתן לראות בלוח 2, פחות מ-10% ציינו שלא חוו כל תסמינים פוסט-טראומטיים; כמו כן יותר מ-62% חוו תסמינים פוסט-טראומטיים מינוריים, ורק קרוב ל-4% דיווחו על תסמינים חמורים. יצוין שמתוך 40% של המתבגרים, שדיווחו על כך שלא חוו כל חשיפה אובייקטיבית לפיגוע טרור, רק 14% ציינו שאין להם כל תסמינים פוסט-טראומטיים. 20% ממדגם המתבגרים דיווחו על בעיות רגשיות והתנהגותיות בתחום הגבולי או בתחום הקליני. התסמינים הללו כללו בעיות של דיכאון או תסמינים סומטיים. כמו כן, 10% מהמתבגרים דיווחו על בעיות של החצנה, כולל הפרת כללים וחוקים והתנהגות תוקפנית.

יתרה מזאת, כ-30% מהמתבגרים דיווחו על מצוקה רגשית באמצעות השאלון של דרוגטיס; ביתר פירוט: כ-50% מהמתבגרים הראו סימנים של חרדה פובית, כגון הימנעות מהימצאות במקומות פתוחים ונסיעה באוטובוס; כ-30% מהם הביעו רגשות עוינים.

הבדלים ברמות בעיות רגשיות והתנהגותיות בהתאם לרמת חשיפה לפיגועי טרור

לוח 3: שונות בין התלמידים בבתי הספר השונים על פי חשיפה אובייקטיבית לטרור

אינדקס חשיפה אובייקטיבית לטרור	בתי ספר
M=1.40 SD=1.70	מרכז ישראל
M=1.50 SD=1.98	בקעת הירדן
M=2.04 SD=2.53	ירושלים
M=0.30 SD=2.53	דרום הארץ
35.522	F value
0.00**	Sig. Level
	p<.01**

ראשית, רצינו לברר את ההשערה שמקום מגורים ורמת חשיפה לטרור קשורים אחד בשני. לכן, בדקנו את מקומות המדגם השונים ביחס לסולמות החשיפה לטרור. הבדלים משמעותיים ניכרו בין המקומות השונים על סולם החשיפה האובייקטיבית. כצפוי, בני הנוער מאזור הדרום דיווחו על החשיפה האובייקטיבית המועטה ביותר לפיגועי טרור, ולעומת זאת, בני הנוער הירושלמים דיווחו על החשיפה האובייקטיבית הרבה ביותר לפיגועי הטרור. בני הנוער מהמרכז ובני הנוער מבקעת הירדן דיווחו על רמות חשיפה אובייקטיבית דומות לפיגועי טרור, ואלו היו פחותות מרמות החשיפה האובייקטיבית של בני הנוער הירושלמים, אך גבוהות מאלו של בני הנוער מהדרום. תוצאות אלו אפשרו לנו לחלק את בני הנוער לשלוש קבוצות ביחס לרמת החשיפה שלהם לפיגועי טרור – ספר נמוך, ספר בינוני ועירוני גבוה.

לוח 4: תפוצה של תסמינים רגשיים והתנהגותיים לפי בתי ספר

רמת מובהקות	F value	ירושלים		דרום הארץ		בקעת הירדן		מרכז הארץ		תסמין
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
0.00*	4.47	4.19	2.99	3.52	2.73	4.25	2.88	4.46	3.04	פוסט-טראומה
אכנבך										
0.01*	3.56	35.83	19.38	35.76	18.29	40.45	20.08	39.5	18.96	סה"כ תסמינים
0.00*	4.65	9.82	6.83	9.65	6.69	11.51	7.91	11.56	7.70	הפנמה
0.13	1.86	12.13	7.51	11.36	6.93	12.61	7.42	11.22	6.26	החצנה
0.05	2.57	4.22	3.48	4.16	3.28	4.82	3.87	4.88	3.87	חרדה/דיכאון
0.00*	5.06	2.96	2.34	2.85	2.25	3.65	2.72	3.41	2.47	התכנסות/דיכאון
0.03*	3.01	2.64	2.56	2.64	2.55	3.03	3.03	3.27	2.99	תלונות סומטיות
0.00**	5.73	2.46	2.48	2.58	2.35	3.01	2.66	3.29	2.51	בעיות חברתיות
0.00*	4.97	3.53	2.92	4.04	3.11	4.53	3.59	4.52	3.40	בעיות מחשבתיות
0.00*	4.74	4.29	2.98	4.55	2.87	5.07	2.93	5.18	3.16	הפרעות קשב
0.00**	5.28	4.82	3.66	3.93	3.23	5.10	3.81	4.22	2.93	פריצת גבולות
0.63	0.57	7.31	4.67	7.43	4.43	7.51	4.49	7.00	4.17	תוקפנות
אכנבך DSM										
0.04*	2.89	3.84	3.13	3.91	2.88	4.56	3.46	4.49	3.47	בעיות רגשיות
0.79	0.34	2.48	2.06	2.34	1.87	2.52	1.81	2.46	2.05	בעיות חרדה
0.18	1.62	1.47	1.78	1.40	1.73	1.69	2.11	1.73	2.01	בעיות סומטיות
0.03*	3.02	3.51	2.56	3.86	2.61	3.99	2.52	4.21	2.72	היפראקטיביות
0.08	2.30	3.44	1.86	3.54	1.90	3.75	1.94	3.26	1.93	הפרת כללים
0.02*	3.47	3.89	3.56	3.14	3.19	3.90	3.30	3.26	3.90	בעיות התנהגות
BSI										
0.04*	2.70	0.62	0.60	0.53	0.56	0.70	0.67	0.63	0.58	אינדקס של חומרת הבעיות
0.21	1.51	0.58	0.04	0.36	0.56	0.48	0.70	0.37	0.60	סומטיזציה
0.04*	2.69	0.65	0.70	0.56	0.66	0.76	0.77	0.69	0.71	אובססיות
0.01*	4.02	0.74	0.78	0.67	0.74	0.93	0.90	0.84	0.77	רגישות בין-אישית
0.01*	3.70	0.49	0.75	0.42	0.73	0.68	0.94	0.57	0.75	דיכאון
0.05	2.60	0.73	0.76	0.57	0.65	0.74	0.81	0.74	0.76	חרדה
0.50	0.79	0.79	0.81	0.72	0.77	0.81	0.81	0.72	0.75	עוינות
0.03*	3.06	0.78	0.85	0.58	0.72	0.68	0.80	0.78	0.79	חרדה פובית
0.04*	2.64	0.74	0.77	0.62	0.77	0.81	0.85	0.64	0.72	פרנויה

p<.01** ; p<.05*

התוצאות הראו שבני הנוער מהדרום, שדיווחו על רמת החשיפה הנמוכה ביותר לטרור, דיווחו גם על רמות תסמינים פוסט-טראומטיים, כמו גם בעיות רגשיות והתנהגותיות, ברמה נמוכה ביותר משאר בני הנוער. לעומת זאת, הירושלמים, בעלי החשיפה האובייקטיבית הגבוהה ביותר לפיגועי טרור, לא דיווחו על בעיות רגשיות והתנהגותיות ברמה הגבוהה ביותר. המתבגרים מהמרכז ומבקעת הירדן, שדיווחו על רמה אמצעית של חשיפה אובייקטיבית לטרור, דיווחו על הרמות הגבוהות ביותר של בעיות רגשיות והתנהגותיות.

הבדלים בחומרת הבעיות הרגשיות וההתנהגותיות בהתאם למגדר ולגיל

לוח 5: הבדלים מגדריים בתסמינים רגשיים והתנהגותיים

רמת מובהקות	t	(df)	בנות		בנים		תסמין
			M	SD	M	SD	
0.00**	-8.99	(891.55)	4.90	3.00	3.30	2.60	פוסט-טראומה
אכנבך							
0.02*	-2.28	(901)	39.23	19.67	36.31	18.69	סך כול התסמינים
0.00**	-7.64	(876.65)	12.38	7.77	8.79	6.32	הפנמה
0.00**	3.32	(869.39)	11.04	6.45	12.52	7.53	החצנה
0.00**	-8.69	(852.65)	5.50	3.94	3.49	2.97	חרדה/דיכאון
0.04*	1.99	(901)	3.36	2.46	3.04	2.42	התכנסות/דיכאון
0.00**	-6.96	(874.89)	3.52	2.99	2.26	2.41	תלונות סומטיות
0.98	0.03	(901)	2.83	2.52	2.84	2.52	בעיות חברתיות
0.29	-1.05	(901)	4.25	3.42	4.02	3.11	בעיות מחשבתיות
0.11	-1.60	(901)	4.92	3.01	4.59	3.00	הפרעות קשב
0.00**	6.86	(878.84)	3.74	3.16	5.28	3.57	פריצת גבולות
0.96	0.04	(869.06)	7.30	4.09	7.31	4.78	תוקפנות
DSM							
0.00**	-4.66	(826.28)	4.69	3.52	3.66	2.86	בעיות רגשיות
0.00**	-7.4	(868.57)	2.92	2.04	1.97	1.76	בעיות חרדה
0.00**	-6.12	(883.48)	1.95	2.03	1.19	1.70	בעיות סומטיות
0.26	-1.14	(874)	3.99	2.60	3.78	2.66	היפראקטיביות
0.72	-0.35	(878)	3.50	1.85	3.46	3.50	הפרת כללים
0.00**	7.14	(768.86)	2.80	2.65	4.34	3.56	בעיות התנהגות
BSI							
0.00**	-6.83	(823.96)	0.75	0.65	0.48	0.51	אינדקס של חומרת הבעיות
0.00**	-5.49	(813.22)	0.50	0.67	0.28	0.51	סומטיזציה
0.00**	-6.15	(821.35)	0.80	0.77	0.51	0.60	אובססיביות
0.00**	-6.38	(823.88)	0.96	0.86	0.62	0.69	רגישות בין-אישית
0.00**	-5.01	(783.01)	0.67	0.90	0.40	0.64	דיכאון
0.00**	-7.19	(805.43)	0.87	0.82	0.51	0.61	חרדה
0.00**	-3.32	(853)	0.85	0.81	0.67	0.75	עוינות
0.00**	-7.58	(820.99)	0.91	0.85	0.51	0.68	חרדה פובית
0.01*	-2.68	(853)	0.77	0.81	0.62	0.73	פרנויה

p<.01** ;p<.05*

הבדלים מגדריים נמצאו לפי הציפיות. בנות דיווחו על תסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר משמעותית ועל בעיות רגשיות ובעיות הפנמה רבות יותר משמעותית. בנים לעומתם, דיווחו על בעיות החצנה רבות יותר.

בניגוד לציפיות, מבחינת גיל היו הבדלים מעטים יותר, ואלו שנצפו היו מפתיעים. המתבגרים חולקו לשלוש קבוצות על פי גיל: צעירים (12–13.5), גיל ביניים (14–15.5) ובוגרים (16–18). מבחינת תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות הפנמה והחצנה, לא היו הבדלים בין שלוש הקבוצות. ההבדלים שנצפו היו ברמות הדיכאון, הפרת הכללים והבעיות הרגשיות הכלליות, והמתבגרים הבוגרים יותר דיווחו על בעיות קשות יותר.

הקשר בין דפוסי ההתמודדות לבין הבעיות הרגשיות וההתנהגותיות

השתמשנו במתאמים של פירסון על מנת לבדוק את הקשרים בין המשתנים השונים. אסטרטגיות בלתי יעילות קשורות במתאם בינוני-חזק לתסמינים הרגשיים וההתנהגותיים השונים: פוסט-טראומה – 0.46 ($p < .01$); מצוקה רגשית – 0.35 ($p < .01$); בעיות רגשיות והתנהגותיות – 0.38 ($p < .01$). אסטרטגיות של הישענות על אחרים גם הן קשורות במתאם מובהק לתסמינים הרגשיים וההתנהגותיים השונים: פוסט-טראומה – 0.35 ($p < .01$); מצוקה רגשית – 0.35 ($p < .01$); בעיות רגשיות והתנהגותיות – 0.22 ($p < .01$). ככל שהשימוש באסטרטגיות הללו גדול יותר, כך גם מדווח על תסמינים רבים יותר. לעומת זאת, אסטרטגיות ההתמודדות של פתרון בעיות קשורות לחלק מהתסמינים השונים במתאם מובהק אך חלש: פוסט-טראומה – 0.07 ($p < .05$); מצוקה רגשית – 0.07 ($p < .05$); בעיות רגשיות והתנהגותיות – 0.03.

דיון

מטרת המחקר הייתה לבדוק תפוצה של תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות בקרב מתבגרים ישראלים החשופים לטרור מתמשך. הספרות שעוסקת בהשפעת פיגועי טרור על מתבגרים מצביעה על טווחים רחבים של תסמינים פוסט-טראומטיים, שנעים בין 4%–53% אחרי פיגוע אחד ובין 4%–42% במצבים של אירועי טרור מתמשכים. השונות הרבה יכולה להיות מוסברת על ידי שיטות מחקר ודגימה שונות; למשל, הכלים הבודקים את התסמינים השונים משתנים ממחקר למחקר, וגם זמן עריכת המחקר יחסית לאירועי הטרור יכול להטות את תוצאות המחקר (Hoven et al., 2002; Pfefferbaum et al., 2002). המחקר שלנו מצביע על כך שתסמינים פוסט-טראומטיים הם תוצאה שכיחה של אירועי טרור, שכן 90% מאוכלוסיית המחקר שלנו הצביעו על מספר מסוים של תסמינים פוסט-טראומטיים, וזאת אף שכ-30% מהמתבגרים דיווחו שלא נחשפו אובייקטיבית לשום פיגוע טרור. נוסף על כך, הדיווח על תסמינים רגשיים והתנהגותיים נוספים הגיע לרמות גבוהות, ו-20% מהמתבגרים דיווחו על תסמינים רבים יותר מאלו המדווחים על ידי האוכלוסייה הרגילה, שאינה נמצאת במצב לחץ. ממצאים אלו מאשרים את העובדה שהחיים בצל איום מתמיד של פיגועי טרור עשוי להגביר

את סיכוייהם של המתבגרים לחוות תסמינים רגשיים והתנהגותיים. חשוב לציין שהתסמינים הללו אינם רק תסמינים פוסט-טראומטיים, אלא גם בעיות רגשיות והתנהגותיות, שכוללות בעיות של הפנמה והחצנה. בעיות החצנה, כגון הפרת ושבירת כללים ובעיות תוקפנות ועוינות, כפי שעלו במחקר זה, מעוררות תשומת לב בנוגע לבעיות והסתבכויות חברתיות של מבוגרים בחברה בכלל ובאזור טעון סכסוכים בפרט (Muldoon & Cairns, 1999).

נראה שבמדגם הנוכחי מתבגרים דיווחו על תסמיני דיכאון ותסמינים סומטיים ברמה פחותה מזו שדווחה במחקר שהתבצע על ידי פת-הורנצייק (Pat-Horenzyk, 2005). בשעה שכלי המחקר השונים במחקרים השונים מגבילים את יכולתנו להשוות ולהצביע על מסקנות חד-משמעיות בעניין, העובדה שרמות הדיכאון והסומטיזציה היו נמוכות יותר במדגם שלנו, יכולה להיות פועל יוצא של הסתגלות לאורך זמן למצב הכרוני של טרור מתמשך (מחקר זה בוצע כשנה לאחר מחקרה של פת-הורנצייק).

הבדלים בחומרת הבעיות הרגשיות וההתנהגותיות בהתאם למקום המגורים של האוכלוסייה

מטרה נוספת של מחקר זה הייתה לבחון באיזו מידה מתבגרים מאזורים שונים בארץ חווים בעיות רגשיות והתנהגותיות שונות. מחקרים קודמים התמקדו בעיקר באוכלוסייה עירונית או באוכלוסיית ההתנחלויות בגדה המערבית ובעזה, המאופיינת באידאולוגיה דתית ולאומית חזקה (סלומון ועמיתים, 2005; Pat-Horenzyk, 2005; Schiff, Benbensity, Mckay, DeVoe & Liu, 2006). בשונה ממחקרים אלו, אוכלוסיית המחקר שלנו כללה, נוסף על מתבגרים מתוך העיר ירושלים, מתבגרים מיישובי ספר – יישובים קהילתיים, מושבים וקיבוצים. כמו כן, אוכלוסיית המדגם כללה את מתבגרי הבקעה. אף שיישובי הבקעה נמצאים מחוץ לתחומי הקו הירוק, תושביהם אינם מאופיינים באידאולוגיה דתית ולאומית חזקה, שכן הם בחרו לחיות שם בשל תנאי מחיה טובים.

הממצאים שלנו מצביעים על כך, שאוכלוסיית הדרום, שאופיינה בחשיפה מועטה יותר לפיגועים, דיווחה גם על תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות רגשיות והתנהגותיות פחותים. לעומת זאת, להפתעתנו, מתבגרי בקעת הירדן ומתבגרי מרכז הארץ, שנחשפו לפיגועי טרור במידה פחותה, דיווחו על בעיות רגשיות והתנהגותיות רבות יותר מאשר המתבגרים הירושלמים, שחשיפתם לפיגועי הטרור הייתה הגבוהה ביותר. כשמנתחים את הממצאים הללו, ברור שישנם משתנים נוספים שעשויים למתן את הקשר בין חשיפה אובייקטיבית לפיגועים לבין בעיות רגשיות והתנהגותיות; למשל, אפשר שהבחירה באזור מגורים כמו יישובי בקעת הירדן או יישובי הספר במרכז הארץ כאזורים רגועים ונעימים למחיה, היא שהביאה לתגובות חריפות יותר, שבאו לידי ביטוי בדיווח על בעיות רגשיות והתנהגותיות שונות.

הממצאים הללו יכולים להיות מנותחים גם מנקודת מבט שונה, בהקשרים חברתיים הקשורים לרמות חשיפה סובייקטיבית לטרור. כך, ייתכן שבני נוער ירושלמים, שנחשפו בצורה אינטנסיבית לטרור, עברו תכניות מניעה והתערבות שונות, ואלו השפיעו על תגובות החוסן הנפשי שאותו הפגינו. אינטרפרטציה נוספת לרמות נמוכות יחסית של בעיות רגשיות והתנהגותיות יכולה להיות מיוחסת לאפשרות שבאוכלוסייה זו פועלים מנגנוני הגנה הבאים לידי ביטוי ברמה נמוכה של בעיות רגשיות והתנהגותיות.

לסיכום, נראה שהממצאים הללו מבטאים את החשיבות של מתן אינטרפרטציות שונות בעת ניתוח השפעת החשיפה הסובייקטיבית לטרור על הבעיות הרגשיות וההתנהגותיות של המתבגרים. בדומה למחקרים הנערכים בפסיכולוגיה התפתחותית, בעתיד, יש לקחת בחשבון, לחקור ולהבין פגיעות לעומת משאבים של חוסן נפשי ברמות אישיות, משפחתית וחברתית, כמו גם חשיפות אובייקטיבית וסובייקטיבית לפיגועי טרור, בהקשר של תהליכים דינמיים העשויים להשפיע על המתמודדים עם מצבי לחץ שכאלה (Celestin & Celestin-Westreich, 2006; Pefferbaum et al., 2002).

מגדר וגיל כמשתנים מחתנים

הממצאים שלנו באשר למגדר עולים בקנה אחד עם ספרות מחקרים בפסיכולוגיה, בכך שבנות נוטות להגיב למצבי לחץ באמצעות תסמיני הפנמה יותר מבנים, בעוד בנים מגיבים בתסמיני החצנה יותר מבנות (פת-הורנצ'יק, Pefferbaum et al., 1999).

מבחינת גיל, הממצאים של המחקר הנוכחי שונים ממצאי מחקרים קודמים, שברובם מצאו שמתבגרים צעירים מדווחים על בעיות פסיכולוגיות רבות יותר בהקשר של פיגועי טרור חד-פעמיים ופיגועי טרור מתמשכים (Hoven et al., 2005; Pat-Horenczyk, 2002). במחקר זה, קבוצת הגיל הבוגרת דיווחה על בעיות הפנמה וסומטיזציה רבות יותר וחריפות יותר, יחסית לקבוצות הצעירות. הסבר חלקי לתוצאות הללו יכולה לספק בדיקת עיתוי עריכת המחקר ביחס לגילי המשתתפים בו: המחקר נערך כשלוש שנים לאחר פרוץ האינתיפאדה, והמתבגרים הבוגרים של המחקר נחשפו במשך תקופה ארוכה יותר מאשר המתבגרים הצעירים לפיגועי טרור או לסכנת פיגועים כאלה, למשל, בכך שהם הסתובבו עצמאית בקניונים, השתמשו בתחבורה ציבורית וכיו (Pat-Horenczyk, Schiff, & Doppelt, 2006). נוסף על כך, אפשר שהגיוס הקרב לצבא גם הוא השפיע על תגובות המתבגרים הבוגרים יותר. משמעות הדבר היא, שבמחקר שלנו גם הגיל הוא פוטנציאל לחשיפה מוגברת לפיגועים או לסכנת פיגועים. בעוד שבדרך כלל, מצופה ממתבגרים בוגרים יכולת התמודדות טובה יותר מאשר ממתבגרים צעירים, בשל התפתחות קוגניטיבית ורגשית, במחקר זה, עלייה בגיל משקפת ככל הנראה עלייה ברמת תחושת הסכנה.

הקשר בין אסטרטגיות ההתמודדות לתסמינים הרגשיים וההתנהגותיים

ההשערה שלנו שעסקה בנושא זה טענה שאסטרטגיות התמודדות בלתי יעילות ואסטרטגיות של הישענות על אחרים תהיינה קשורות בקשר ישר לבעיות הרגשיות ולבעיות ההתנהגותיות השונות, בעוד אסטרטגיות של פתרון בעיות תהיינה קשורות לבעיות אלו בקשר הפוך. תוצאות המחקר שלנו תומכות בהשערה זו ומתאימות לממצאי מחקר אחר שנעשה בתחום זה (Ziedner, 2005). עם זאת, יש לציין שתוצאות אלו אינן עולות בקנה אחד עם מחקרים אחרים, שמצאו שאסטרטגיות ממוקדות רגש בהקשר של מלחמה מסייעות לפעמים להתמודדות מוצלחת ולדיווח על תסמינים רגשיים מעטים יותר (Muldoon & Carins, 1999; Weisenberg, 1993; Schwarzwald, Waysman, Solomon & Klingman, 1993). פערים אלו בתוצאות ממחישים את הצורך להמשיך ולחקור את הגורמים שעשויים להשפיע על תגובות מתבגרים הנחשפים לאירועים של טרור מתמשך.

מגבלות המחקר

כשבאים להעריך את המחקר הנוכחי, יש לקחת בחשבון מספר מגבלות. קודם כול, איסוף הנתונים כולו נעשה באמצעות שאלוני דיווח עצמי, כך שהדיווחים על בעיות רגשיות והתנהגותיות הם של המתבגרים עצמם, ואמיתותם אינה ניתנת להערכה אובייקטיבית על ידי גורם בריאות נפש מקצועי. כמו כן, מספר קטן של מתבגרים (2%) הפסיק למלא את השאלונים באמצע, כך שניתן להתייחס אליהם כמייצגים את אלו שהשאלונים איימו עליהם מבחינה רגשית. נוסף על כך, כיוון שלא בדקנו את המתבגרים בתקופה שלפני פרוץ האינתיפאדה, קשה לייחס בוודאות את הבעיות הרגשיות וההתנהגותיות לאירועי הטרור. ברור שהתייחסות נרחבת מבחינה התפתחותית ומן הבחינות של מקורות פגיעות ומקורות חוסן נפשי, יכולים להעמיק את הידע בכל הנוגע לקשר בין רמת חשיפה לפיגועי טרור, סוגי חשיפה, גיל ומגדר לבין בעיות רגשיות והתנהגותיות שונות. על הגורמים שצריכים להילקח בחשבון להיות ברמות האישית, המשפחתית והקונטקסטואלית. מגבלה נוספת היא הקשר הבלתי נפרד בין מקום מגורים ורמת חשיפה אובייקטיבית לטרור, מה שמגביל את יכולתנו להתייחס להסבר באמצעות משתנה אחד או באמצעות משנהו. בעתיד, שאלה זו צריכה להיות מובהרת ומבוררת כך שתוכל להבהיר לנו, מי מבין המשתנים הקהילתיים או החשיפתיים משמעותי יותר בהתמודדות עם פיגועי טרור. ולבסוף, אף שהמדגם הנוכחי רחב יחסית ונבחר על מנת לייצג חלקים שונים באוכלוסיית המתבגרים הישראלית מבחינת גיל, מגדר ורמת חשיפה לפיגועי טרור, הכללה של תוצאות המדגם מוגבלת לחלקים הללו של האוכלוסייה. בעתיד יש לחקור גם את השפעות המשתנים הסוציו-דמוגרפים, כמו: דתיות, מוצא וכו', כמשתנים העשויים להשפיע על התוצאות בהקשר של פיגועי טרור.

לסיכום, המחקר שלנו, שנערך בקרב מתבגרים בני 12–18 ברחבי ישראל, הראה כי לאחר שלוש שנות אינתיפאדה, המתבגרים שנחשפו בצורה אובייקטיבית לפיגועי טרור דיווחו על בעיות התנהגותיות ורגשיות משמעותיות. ההשוואה בין אוכלוסיות הממוקמות במקומות שונים בארץ, הראתה שהמתבגרים החיים באזורים שונים מדווחים על רמות חשיפה אובייקטיביות שונות לטרור: מתבגרי הדרום, שדיווחו על חשיפה מועטה לטרור, דיווחו גם על בעיות רגשיות והתנהגותיות מעטות; לעומת זאת, המתבגרים הירושלמים, שדיווחו על רמת חשיפה אובייקטיבית הגבוהה ביותר לפיגועי הטרור, לא תמיד דיווחו על תסמינים רגשיים והתנהגותיים ברמות הגבוהות ביותר. עוד נמצא קשר בין אסטרטגיות התמודדות ממוקדות רגש לבין תסמינים ובעיות רגשיות והתנהגותיות. ממצאי המחקר מלמדים כי במחקרים עתידיים יש לקחת בחשבון היבטים נוספים; למשל, מודל הכולל בתוכו סוגים שונים של חשיפה לטרור יכול לשפוך אור על השפעת סוגי החשיפה השונים על בעיות פסיכולוגיות שונות. כמו כן, ניתן לבדוק משתנים קהילתיים וחברתיים שעשויים להשפיע על מתבגרים בהתמודדותם עם פיגועי הטרור ולסייע להם למיתון התגובות הרגשיות.

כיוון שהמחקר שלנו הצביע על כך שהמתבגרים בכלל ומתבגרים בוגרים בפרט מגלים פגיעות רבה, ניתן לעצב תכניות מניעה והתערבות, על מנת לעזור להם להתמודד בצורה יעילה עם מצב הלחץ המתמיד הנובע מפוטנציאל החשיפה לפיגועי טרור.

מקורות

- סלומון, ז', לאופר, א' ולביא, ת' (2005). בצל האינתיפאדה: חשיפה ותגובות פוסט-טראומטיות של מתבגרים בישראל. בתוך א' זומר וא' בלייד (עורכים), **בריאות נפשית בצל הטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 77–107). תל אביב: רמות.
- פת-הורנצייק, ר' (2003). השפעת פיגועי טרור מתמשכים על אוכלוסיית המתבגרים בירושלים ובסביבותיה. בתוך מ' כספי (עורך), **חרדות מתבגרים כתוצאה מאירועי טרור** (עמ' 8–10). ירושלים: כנסת ישראל.
- פת-הורנצייק, ר' ודופלט, א' (2005). איתור מצוקה פוסט טראומטית בקרב מתבגרים בישראל החשופים לטרור מתמשך. בתוך א' זומר וא' ובלייד (עורכים), **בריאות נפשית בצל הטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 55–76). תל אביב: רמות.
- Achenbach, T. M., & Rescola, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA school-age forms and profiles*. Burlington, VT: University of Vermont.
- Aldwin, C. M. (1994). *Stress, coping and development: An integrative perspective*. New York: Guilford Press.
- Cardena, E., Dennis, J. M., Winkel, M., & Skitka, L. J. (2005). A snapshot to terror: Acute post traumatic response to September 11 attack. *Journal of Trauma and Dissociation*, 6(2), 69–84.
- Celestin, L. P., & Celestin-Westreich, S. (2006). Enhancing cognitive-emotional adjustment in bipolar youth and their families: Rationale and initial outcome

- of the FACE© program. *Journal of Affective Disorders*, 91, Supp. 1, 74–75.
- Celestin-Westreich, S., Celestin, L. P., Van Gils, Y., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2006). How to FACE© sibling violence: Pathways from feud to friend. In A. Dillen (Ed.). *Violence in family relations* (pp. 77–95). Leuven, Belgium: Davidsfonds.
- Dempsey, M. (2002). Negative coping as mediator in the relation between violence and outcomes: Inner-city African American youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(1), 102–109.
- Derogatis, L. R. (1993). *Brief symptom inventory administration, scoring and procedure manual*. Minneapolis, MN: NCS Pearson, Inc.
- Frydenberg, E. (1997). *Adolescent coping: Theoretical and research prospective*. London: Routledge.
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (1993). *Adolescent Coping Scale Administrator's Manual*. Melbourne: The Australian Council for Educational Research Ltd.
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (1999). The Adolescent Coping Scale: Construct validity and what the instrument tells us. *Australian Journal of Guidance and Counseling*, 9, 19–36.
- Garnefski, N., Legerstee, J., Kraaij, V., Van den Kommer, T., & Teerds, J. (2002). Cognitive coping strategies and symptoms of depression and anxiety: A comparison between adolescents and adults. *Journal of Adolescence*, 25, 603–611.
- Gil, S., & Caspi, Y. (2006). Personality traits, coping styles and perceived threat as predictors of posttraumatic stress disorder after exposure to a terrorist attack: A perspective study. *Psychosomatic Medicine*, 68, 904–909.
- Hoven, C. W., Duarte, C. S., Lucas, C. P., Mandell, D. J., Wu, P., & Rosen, C. (2002). *Effects of the World Trade Center attack on NYC public school students: Initial report of the New York Board of Education*. New York: LLC and Columbia University and New York State Psychiatric Institute.
- Hoven, C. W., Durate, C. S., Lucas, C. P., Wu, P., Mandell, D. J., Goodwin, R. D., et al. (2005). Psychopathology among New York City public school children 6 months after September 11. *Archive of General Psychiatry*, 62, 545–552.
- Joshi, P. T., & O'Donnell, D. A. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychiatry Review*, 6(4), 275–292.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress appraisal and coping*. New York: Springer.
- Lewis, R., & Frydenberg, E. (2002). Concomitants of failure to cope: What we should teach adolescents about coping. *British Journal of Educational Psychology*, 72(3), 419–431.

- Liu, X., Tein, J., & Zaho, Z. (2004). Coping strategies and behavioral/emotional problems among Chinese adolescents. *Psychiatry Research, 126*, 275–285.
- Muldoon, O., & Cairns, E. (1999). Children, young people, and war: Learning to cope. In E. Frydenberg (Ed.), *Learning to cope: Developing as a person in complex societies* (pp. 322–337). Oxford: Oxford University press.
- Pat-Horenczyk, R. (2005). Posttraumatic distress in adolescents exposed to ongoing terror: Findings from school-based screening project in the Jerusalem area. *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma, 9*(3–4), 335–347.
- Pat-Horenczyk, R., Schiff, M., & Doppelt, O. (2006). Maintaining routine despite ongoing exposure to terrorism: A healthy strategy for adolescents? *Journal of Adolescence Health, 39*(2), 199–205.
- Pfefferbaum, B., Doughty, D. E., Peddy, C., Patel, N., Gurwitch, R., Nixon, S. J., et al. (2002). Exposure and peritraumatic response as predictors of posttraumatic stress in children following the 1995 Oklahoma City bombing. *Journal of Urban Health, 79*(3), 354–361.
- Pfefferbaum, B., Nixon, S., Krug, R., Tivis, R., Moore, V., Brown, et al. (1999). Clinical needs assessment of middle and high school students following the 1995 Oklahoma City bombing. *American Journal of Psychiatry, 156*, 1069–1074.
- Pfefferbaum, B., North, C. S., Doughty, D. E., Gurwitch, R. H., Fullerton, C. S., & Kyula, J. (2003). Post-traumatic stress and functional impairment in Kenyan children following the 1998 American embassy bombing. *American Journal of Orthopsychiatry, 73*(2), 133–140.
- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic and acute stress situations. *Journal of Psychology, 136*(4), 407–419.
- Schiff, M., Benbenisty, R., McKay, M., DeVoe, E., Liu, X., & Hassin, D. (2006). Exposure to terrorism and Israeli youth's psychological distress and alcohol use: An exploratory study. *American Journal of Addiction, 15*(3), 220–226.
- Thabet, A. A., & Vostanis, P. (2005). Child mental health problems in the Gaza Strip. *The Israeli Journal of Psychiatry and Related Sciences, 42*(2), 84–87.
- Weisenberg, M., Schwarzwald, J., Waysman, M., Solomon, Z., & Klingman, A. (1993). Coping of school-age children in the sealed room during scud missile bombardment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 61*(3), 462–467.
- Zeidner, M. (2005). Contextual and personal predictors of adaptive outcomes under terror attack: The case of Israeli adolescents. *Journal of Youth and Adolescents, 34*(5), 459–470.

גורמי סיכון וחוסן בקרב חתבגרים עולים מחדינות שהשתייכו לברית המועצות*

לודמילה רובינשטיין, יוליה מירסקי, יאנה שרגה וורד סלונים-נבו

תקציר

מתבגרים החווים הגירה נאלצים להתמודד עם מטלות ההסתגלות לחברה חדשה שעה שהם שרויים בשלב התפתחותי המאופיין בשינויים רבים. מטרת המחקר הייתה להבין כיצד חלק מהמתבגרים האלה מצליחים להתמודד עם הקשיים ולהתגבר עליהם, בעוד שאחרים מפתחים קשיים ארוכי טווח. המחקר כלל הערכה פסיכולוגית וחברתית של מתבגרים, בני 12 עד 15, שעלו לישראל ממדינות שהשתייכו בעבר לברית המועצות, ושהחלו לגלות סימנים של קשיי הסתגלות. 245 מתבגרים רואינו בתחילת שנת הלימודים תשס"א ו-167 מתוכם רואינו שוב כעבור שנה. הממצאים הצביעו על כך, שרמת התפקוד הבסיסית בתחומים השונים (בתחום הפסיכולוגי, מעורבות בהתנהגויות מסכנות, הישגים בלימודים, שליטה בשפה ושביעות רצון מבית הספר) ניבאה בצורה הטובה ביותר את רמת התפקוד של המתבגרים כעבור שנה. מתבגרים שרמת תפקודם הבסיסית הייתה טובה, השתפרו, ואילו אלה שרמת תפקודם הבסיסית הייתה נמוכה – הידרדרו עוד יותר. בניגוד להשערה, גורמים משפחתיים לא ניבאו משמעותית את ההצלחה להתמודד עם הקשיים או את הכישלון בכך. המאמר דן בהשלכות הממצאים על הבנת הסיכון למתבגרים בהגירה ועל התערבויות עם אוכלוסייה זו.

מילות מפתח: הגירה, התבגרות, גורמי סיכון

מבוא

שינויים קיצוניים ומהירים מתרחשים במהלך הגירה ומעבר תרבותי. בני נוער בהגירה מתמודדים עם מעברים אלה במקביל להתמודדות עם שינויים התפתחותיים הנורמטיביים לגיל התבגרות (Bongers, Koot, van der Ende & Verhulst, 2003; Smetana, Campione-Barr & Metzger, 2006). ואכן, לעתים קרובות נמצאת בקבוצה זו שכיחות גבוהה יותר של קשיי תפקוד פסיכולוגיים, חברתיים ולימודיים מאשר בקרב בני גילם שאינם מהגרים, והיא מוגדרת כקבוצת סיכון (Janssen et al., 2004; Oppedal & Roysamb, 2004).

* המחקר מומן על ידי משרד מדע, מענק מחקר מס': 01-01-01429. אנו מודות מקרב לב לבני נוער, הורים ומורים שבזכותם הוא התאפשר.

הממצאים מישראל מאשרים את הממצאים מארצות אחרות ומראים כי בקרב בני נוער מהגרים בישראל יש רמה גבוהה יותר של קשיים פסיכולוגיים, חברתיים ולימודיים בהשוואה לבני גילם לידי ישראל (Isralowitz & Reznik, 2007; Mirsky, 1997; Sever, 1999; Slonim-Nevo, Shraga, Mirsky, Petrovsky & Borodenko, 2006; Ullman & Tatar, 2001). בני נוער מהגרים נוטים להיות מודאגים יותר מהעתיד, לחוות מצוקה פסיכולוגית, לדווח על דימוי עצמי נמוך, להיות מבודדים חברתית ולחוות קשיים בלימודים (Mirsky, 1997; Slonim-Nevo et al., 2006; Ulman & Tatar, 2001). נוסף על כך, נתונים סטטיסטיים עדכניים מלמדים כי בישראל קיים ייצוג יתר של ילדים ובני נוער עולים בקרב אוכלוסיות סיכון ומצוקה (קושר, בן-אריה וכהן, 2009).

רמה גבוהה של מצוקה הפסיכולוגית ובעיות ההתנהגות בקרב בני נוער מהגרים מיוחסת לעתים קרובות לאבדנים, אשר מקשים על תהליך בניית הזהות בגיל ההתבגרות (Erickson, 1968; Mirsky & Kaushinsky, 1989). אבדן קבוצת ההתייחסות של בני הגיל גוזל מן המתבגר לא רק את ההזדמנויות החדשות להתנסות בתפקוד בחברה, אלא גם את מקורות התמיכה והיציבות המסייעים לו להשלים את תהליך הפרידה הפסיכולוגית מן ההורים. מקור נוסף למצוקות של מתבגרים מהגרים הוא השינויים המתרחשים במשפחתם. בהיותם מנותקים מן הסביבה התרבותית המוכרת שסיפקה להם תמיכה והכוונה ואל מול סביבה שערכיה שונים ובלתי מוכרים, הורים מהגרים עלולים לאבד את הביטחון בתפקודיהם ההוריים (Erikson, 1963). המשבר בתפקוד ההורי עלול לאלץ את בני הנוער לפעול ברמה פסידו-הורית (Birman & Taylor-Ritzler, 2007; Jones & Trickett, 2005). קצב ההסתגלות של המתבגרים לסביבה החדשה, המהיר יותר מזה של הוריהם, מגדיל את הפערים ועלול להעצים קונפליקטים בין הורים ומתבגרים מהגרים (Kim, Cain & McCubbin, 2006; Tardif & Geva, 2006).

גורמים נוספים המוצעים כמסבירים את הקשיים של מתבגרים בהגירה הם מאפיינים אישיים (כמו: דימוי עצמי, יכולת קוגניטיבית ומרכיבים פסיכולוגיים), גורמים משפחתיים (כמו: יחסים משפחתיים, מבנה משפחתי, יחסים זוגיים וציפיות הורים מהילדים); גורמים סוציו-דמוגרפיים (גיל, מין, מצב כלכלי, רמת השכלה, מקצוע וארץ מוצא), גורמים סביבתיים וחברתיים (מדיניות הגירה וקליטה, לכידות חברתית של החברה הקולטת ועמדותיה כלפי מהגרים, מצב כלכלי ופוליטי ושירותים פורמליים ובלתי פורמליים למהגרים) וגורמים אחרים (Birman, Trickett & Buchanan, 2005; Birman, Trickett & Vinokurov, 2002; Jasinskaja, Liebkind, Horenczyk & Schmitz, 2003; Mirsky, Baron-Draiman & Kedem, 2002; Mirsky, Slonim-Nevo & Rubinstein, 2007; Oppedal & Roysamb, 2004; Sabatier & Berry, 2008; Slonim-Nevo et al., 2006; Slonim-Nevo, Mirsky, Rubinstein & Nauck, 2009; Sullivan et al., 2007).

בעבודה הנוכחית, המוקד הוא על חקר הגורמים המשפחתיים בהגירה. הגירה היא אירוע מרכזי במעגל החיים של משפחה, אולם תפקידה של המשפחה בהגירה מורכב. מחד גיסא, בני המשפחה עשויים להיות למקור תמיכה משמעותי אלה לאלה בהתמודדות עם אתגרי ההסתגלות לסביבה חדשה; מאידך גיסא, המשפחה עלולה להפוך לגורם לחץ עודף בתהליך ההגירה. מטלות חדשות דורשות התארגנות חדשה בחלוקת התפקידים במשפחה ובדפוסי היחסים בין בני המשפחה, ושינויים אלה עלולים לעורר לחץ ומצוקה (Foster, 2001; Moon, Wolfer & Robinson, 2002; Shek, 2005; Slonim-Nevo et al., 2009; Slutzki, 2004; Tardif & Geva, 2006). במקרים המיטביים, המשפחה הופכת למקור תמיכה וממתנת את ההשפעות של גורמי לחץ סביבתיים. מחקרים רבים מלמדים כי אנשים החיים במשפחות שמתפקדות היטב, מסתגלים טוב יותר לסביבתם (Esposito-Smythers et al., 2006; Rice, Harold, Shelton & Thapar, 2006; Shek, 2005). בהתייחס להגירה, המחקרים מלמדים כי לתפקודה הפסיכולוגי והחברתי של המשפחה השפעה גדולה על הסתגלותם של בני המשפחה, במיוחד על זו של ילדים ובני נוער (Birman & Taylor-Ritzler, 2007; Kwak, 2003; Qin, 2008; Schwartz, Pantin, Prado, Sullivan & Szapocznic, 2005; Tseng, 2004). לכן, בשנים האחרונות מתמקדים הן המחקר והן התערבויות עם מהגרים לא רק בפרטים, אלא במשפחות (Beam, Perry & Bedell, 2001; Coatsworth, Pantin, & Szapocznic, 2002; Foster, 2001).

הממצאים בישראל מלמדים אף הם על תפקידה המרכזי של המשפחה בתהליך הסתגלותם של בני נוער מהגרים (Roer-Strier, 2001; Schwartz et al., 2005; Slonim-Nevo et al., 2009; Slonim-Nevo, Sharaga & Mirsky, 1999; Slonim-Nevo, Sharaga, Petrovsky, Borodenko & Nauck, 2001). לכן, המחקר הנוכחי בוחן את רמת התפקוד של המשפחה ואת יחסי בני הנוער עם הוריהם. ההשערה היא כי יחסים במשפחה יהוו גורם חוסן או גורם סיכון מרכזי בהתמודדות של בני נוער עם קשיי ההגירה: יחסים משפחתיים המאופיינים בתמיכה, עידוד, לכידות וערכים משותפים יתרמו ליכולתם של המתבגרים להתמודד עם המשבר, וההפך – יחסים קשים במשפחה יהוו גורם סיכון ויהיו קשורים בקשיי התמודדות.

לעומת נקודת המבט הפתוגנית, הרואה בהגירה גורם לחץ שעלול להוביל למצוקה ולקשיים, מנקודת מבט סלוטוגנית, אירועי חיים לוחצים הם חלק נורמטיבי מן הקיום האנושי. הגישה הסלוטוגנטית אינה מדגישה את ההשלכות השליליות של אירועים מסוג זה, אלא את האתגר המקופל בהן ואת התוצאות החיוביות שעשויות להיות להתמודדות עמם, כמו העצמה ותחושת משמעות (Antonovsky, 1987). מחקר המבוסס על ראייה סלוטוגנית מבקש להבין, כיצד אנשים ומשפחות מתגברים על אירועי חיים לוחצים (ויסמן ועמיתים, 1998; שגיא ואנטונובסקי, 1998). במחקר הנוכחי שיערנו כי "חוסן אישי" הוא גורם מן שמסייע להתמודד

עם אירועים לוחצים (Hansson & Cederblad, 2004; Sagy & Dotan, 2001). אנטונובסקי (Antonovsky, 1987) מציע לראות בתחושת קוהרנטיות (SOC – Sense of Coherence) מרכיב מרכזי בהבנת החוסן האישי. זוהי אוריינטציה אישית, אשר מעריכה את המידה שבה העולם סביבנו נתפס כברור, בעל משמעות ונשלט. רמות גבוהות של תחושת קוהרנטיות מעידות כי האדם חש בטוח בנוגע לסביבתו הפנימית והחיצונית וחושב כי חייו יהיו מוצלחים. מספר מחקרים הראו כי רמות גבוהות של תחושת קוהרנטיות קשורות במובהק לבריאות פיזית ונפשית (Antonovsky, 1993; Souminen, Helenius, Blomberg & Uutela, 2001). לכן, השערה נוספת במחקר הנוכחי היא כי תחושת קוהרנטיות גבוהה יותר תהיה קשורה ליכולת גבוהה יותר להתגבר על קשיי ההגירה.

קרובה לראייה הסלוטוגנית היא תפיסה של הגירה כהזדמנות לגדילה. מחד גיסא, הגירה עלולה להיות אירוע חיים לוחץ המעמיד במבחן את כלל המשאבים האישיים ועלול לגרום למצוקה או לפגיעה. אולם מאידך גיסא, אם המשאבים הפנימיים חזקים והתנאים החיצוניים טובים דיים, הגירה עשויה להוות הזדמנות לצמיחה (Berger & Weiss, 2006; Mirsky & Peretz, 2006; Roer-Strier, Strier, Este, Shimoni & Clark, 2005). קיים דמיון רב בין הגירה לגיל התבגרות, שכן בשני התהליכים ישנו מעבר לחיים חדשים: באחד – מארץ המוצא לארץ חדשה, ובשני – מילדות לבגרות. לכן תהליך של פרידה ואינדיווידואציה, שהוא מרכיב בגיל התבגרות, נמצא גם במרכז חוויית ההגירה, ובתנאים מיטיים, ההגירה יכולה לזרז את התפתחות האישית (Mirsky & Kaushinsky, 1989; Mirsky & Peretz, 2006).

במחקר הנוכחי משולבות הגישות הסלוטוגנית והפתוגנית, ומטרתו היא לאתר גורמי חוסן המאפשרים לחלק מבני הנוער המהגרים להצליח להתגבר על קשייהם, ולעומתם – גורמים המעמידים בני נוער אחרים בסיכון ארוך טווח. המחקר מתייחס להיבטים מרכזיים בחייהם של בני נוער מהגרים: שליטה בעברית, רווחה פסיכולוגית, התנהגויות סיכון, יחסים עם בני הגיל, הישגים בלימודים ושביעות רצון מבית הספר.

שיטת המחקר

במאמר זה מוצג חלק ממחקר רחב יותר, שנערך בשיטות מחקר מעורבות. החלק המוצג כאן כלל הערכה פסיכו-סוציאלית והערכה לימודית של מתבגרים אשר עלו לישראל ממדינות שהשתייכו בעבר לברית המועצות. הנתונים נאספו בשתי נקודות זמן: בתחילת שנת הלימודים תשס"א (זמן I) וכעבור 10–12 חודשים (זמן II).

המשתתפים

במחקר השתתפו 167 מתבגרים מהגרים, שנדגמו ב-22 בתי ספר שונים בנגב. גיל המשתתפים במחקר נע בין 12 ל-15 והם עלו לישראל שלוש עד שש שנים קודם למחקר. המשתתפים זוהו על ידי מחנכות הכיתות כמי שחווים קשיי הסתגלות,

והראו שתיים או יותר מן ההתנהגויות הבאות: היעדרויות תכופות, נשירה סמויה, מעורבות בקטטות בבית הספר, בידוד חברתי, בעיות משמעת, אלימות פיזית או מילולית, שימוש לרעה באלכוהול או בסמים, הסתבכות עם המשטרה, פער ניכר בין היכולת הקוגניטיבית לבין ההישגים הלימודיים. 167 מתבגרים השתתפו בשני שלבי המחקר (זמן I וזמן II) והיוו 68% מן המדגם שנסקר בזמן I (245 מתבגרים). את שאר המשתתפים בשלב הראשון של המחקר לא ניתן היה לאתר לצורך השתתפותם בשלב השני שלו, עקב מגוון של סיבות: חלק עברו לבתי ספר אחרים או לפנימיות או שינו כתובת, חלק נשרו ממערכת החינוך ואחרים סירבו להמשיך להשתתף במחקר. לא נמצאו הבדלים מובהקים במשתני המחקר בין קבוצת המשתתפים שנשרה מן המדגם לבין הקבוצה שהתמידה במחקר והשתתפה גם בשלב II.

משתנים וכלי המחקר

הנתונים נאספו באמצעות שאלון לדיווח עצמי שפותח במיוחד לצורך המחקר. השאלות התייחסו לפרטים דמוגרפיים (מגדר, גיל, מוצא, שנת עלייה, מבנה המשפחה, מצב סוציו-אקונומי ורמת ההשכלה של ההורים). כמו כן השאלון כלל כלים סטנדרטיים להערכת המשתנים התלויים והבלתי תלויים.

המשתנה התלוי – השינוי ברמת ההסתגלות האישית בין זמן I לבין זמן II. המדדים ששימשו למדידת ההסתגלות היו: שליטה בשפה, התנהגות בבית הספר, מעורבות בהתנהגויות מסוכנות, יחסים עם בני גיל ובעיות התנהגות. שליטה בשפה נמדדה כיכולת להבין, לדבר, לקרוא ולכתוב עברית; התנהגות בבית הספר כללה: הישגים במקצועות העיקריים, שביעות רצון מבית הספר והמורים, קשיים בלימודים ובעיות התנהגות, כמו: היעדרויות, אלימות פיזית או מילולית ובעיות משמעת; מעורבות בהתנהגויות מסוכנות כללה התנהגויות, כמו: צריכת אלכוהול וסמים, עישון סיגריות, מעצר על ידי המשטרה ובריחות מהבית; יחסים עם בני הגיל הוערכו באמצעות שאלות על מספר חברים ומספר החברים העולים וכן בעזרת סולם סטנדרטי הבודק קשרים עם בני גיל (Hudson, 1982). במחקרים קודמים הראה הנוסח העברי של השאלון אלפא קרונבך של 89. עד 93. (Slonim-Nevo & Shraga, 1997); בעיות התנהגות הוערכו בעזרת שאלון של אכנבך (Youth Self Report) (Achenbach, 1991), כלי סטנדרטי שנעשה בו שימוש רחב להערכת בעיות התנהגות של מתבגרים בכל העולם, כולל בישראל. השאלון הראה במחקר זה אלפא קרונבך של 57. עד 85.

המשתנים הבלתי תלויים במחקר היו: תפקוד משפחתי, יחסי מתבגר-הורה ותחושת קוהרנטיות. תפקוד משפחתי הוגדר על פי תפיסתם של המשיבים ונמדד באמצעות תת-סולם המודד תפקוד כללי, בתוך הסולם המודד תפקוד משפחתי (Family Assessment Device – FAD) (Miller, Epstein, Bishop & Keitner, 1985). במחקר הנוכחי הנוסח העברי של השאלון הראה אלפא קרונבך של 74. עד 76; יחסי מתבגר-הורה נמדדו באמצעות סולם סטנדרטי המעריך קשרים בין מתבגר

לאמו ואביו (Barnes & Olson, 1982). במחקר הנוכחי הכלי הראה אלפא קרונבך של 80. עד 85; תחושת קוהרנטיות – המידה שבה המשיבים רואים את חייהם מובנים, נשלטים ובעלי משמעות – הוערכה באמצעות נוסח קצר של השאלון הסטנדרטי SOC (Sence of Coherence) (Antonovsky, 1987). הנוסח העברי של סולם זה הראה תכונות פסיכומטריות משביעות רצון במחקרים קודמים (שגיא ואנטונובסקי, 1998). במחקר הנוכחי הכלי הראה אלפא קרונבך של 73. עד 77..

איסוף נתונים

שאלון המחקר הועבר למשיבים בעברית או ברוסית, על פי העדפתם, על ידי מראיינים דו-לשוניים, שקיבלו לצורך המחקר הכשרה מיוחדת באחת משתי השפות. רוב הנתונים נאספו בבתי הספר, ומיעוטם – בבתי המשיבים, על פי בחירתם. קודם להעברת השאלונים הושגו אישורים מטעם משרד החינוך לביצוע המחקר. כמו כן המשתתפים אישרו את הסכמתם להשתתפות במחקר, לאחר שהוסברו להם מטרות המחקר ונוהלי השמירה על סודיות.

ניתוח הנתונים

לכל אחד ממשתני המחקר חושב ציון "שינוי" – ההפרש (בערכים מוחלטים) בין הציון בזמן I לבין הציון בזמן II. ניתוח הנתונים נעשה בעזרת תכנית SPSS, בשלושה שלבים: בשלב הראשון הופקו שכיחויות, ממוצעים וסטיות תקן של ציוני השינוי; בשלב השני הופקו מתאמי פירסון בין ציוני השינוי לבין המשתנים הבלתי תלויים; בשלב השלישי נערכה רגרסיה ליניארית לאיתור משתנים העשויים לנבא את ציון השינוי, תוך פיקוח סטטיסטי על הציונים בזמן I.

תוצאות

המדגם כולל בני נוער עולים ותיקים יחסית (שש שנים בארץ בממוצע), שכאמור, עדיין חווים בעיות הסתגלות. מעורר תשומת לב השיעור הגבוה במדגם של משיבים בנים, של מי שמגדירים את עצמם כ"לא-יהודים" ושל משפחות חד-הוריות (לוח 1).

לוח 1: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המשיבים

N=167	
	מין
64%	בנות
36%	בנים
14.5 (1.00)	גיל (ממוצע בשנים)
6.2 (3.08)	ותק בארץ (ממוצע בזמן I)
	זהות לאומית
63%	יהודי
37%	לא-יהודי
	מבנה המשפחה
63%	שני הורים
37%	הורה אחד

2.3 (1.12)	מספר הילדים במשפחה (ממוצע)
	השכלת האב
2.8%	יסודית
46%	תיכונית
51.2%	גבוהה (אקדמית)
	השכלת האב
3%	יסודית
40.3%	תיכונית
56.7%	גבוהה (אקדמית)
	תעסוקת האב
80%	מועסק
20%	אינו מועסק
	תעסוקת האם
73%	מועסקת
27%	אינה מועסקת

נתיבי הסתגלות בתום שנה

לוחות 2 ו-3 מציגים את ההשוואה של מדדי ההתנהגות והמאפיינים הפסיכולוגיים של המשיבים בשתי נקודות המדידה. באופן כללי, התוצאות מלמדות על שתי נטיות הפוכות: האחת של שיפור והשנייה של הידרדרות. השיפור ניכר, ובחלק מן המקרים אף מגיע לכדי מובהקות סטטיסטית, בהישגים בלימודים ובשביעות רצון מבית הספר (לוח 2). כמו כן, ניתן לראות שיפור משמעותי ביחסיהם של המשיבים עם בני גילם, ברווחתם הפסיכולוגית (לוח 3) ובהתנהגויות בבית הספר (לוח 2); בו בזמן, ניכרת הידרדרות בבעיות התנהגות אחרות, כגון שימוש לרעה באלכוהול ובסמים והסתבכות עם המשטרה (לוח 2).

לוח 2: הבדלים במאפיינים התנהגותיים בין זמן I לבין זמן II (N=167)

T/X ²	זמן II Mean/% (SD)	זמן I Mean/% (SD)	
			שליטה בעברית – ממוצע (1 – כלל לא, 4 – מצוין)
-2.61**	3.2(0.6)	3.1(0.72)	הבנה
-2.53**	3.3(0.71)	3.1(0.7)	דיבור
-1.85	3(0.8)	2.9(0.8)	קריאה
-1.04	2.9(0.8)	2.8(0.87)	כתיבה
			מספר חברים ילידי הארץ – ממוצע
-2.42**	6.4(3.8)	6(3.9)	
2.13*	6.8(3.8)	7.4(3.7)	מספר חברים עולים
			ציונים
0.75	34.1%	27.6%	טוב/טוב מאוד
	48.5%	58.7%	בינוני
	17.4%	13.7%	חלש
			שביעות רצון מהישגים לימודיים
	51.2%	41.1%	שבע רצון/שבע רצון מאוד
3.13**	29.2%	25.0%	שבע רצון פחות או יותר
	19.6%	33.9%	לא שבע רצון/כלל לא שבע רצון

T/X ²	II זמן Mean/% (SD)	I זמן Mean/% (SD)	
1.92	66.1% 22.0% 11.9%	58.9% 25.0% 16.1%	שביעות רצון מבית הספר שבע רצון/שבע רצון מאוד שבע רצון פחות או יותר לא שבע רצון/כלל לא שבע רצון
2.27*	53.0% 41.6% 5.4%	48.8% 38.6% 13.6%	ביטחון במימוש שאיפות לימודיות בטוח מאוד/בטוח כמעט בטוח לא בטוח/ לא בטוח כלל
15.1**	73%	89%	ביקור סדיר בבית הספר (בחודשיים האחרונים)
1.35	2.9(3.6)	3.8(3.59)	היעדרות מבית הספר ללא רשות (ממוצע מספר פעמים בחודשיים האחרונים)
-0.5	0.5(1.1)	0.7(1.8)	השעיה מבית הספר (ממוצע מספר פעמים בחודשיים האחרונים)
3.54**	0.8(2.1)	1.7(2.7)	מעורבות בקטטות (ממוצע מספר פעמים בחודשיים האחרונים)
-2.66**	2.2(2.9)	1.7(2.5)	צריכת אלכוהול (ממוצע מספר פעמים בחודשיים האחרונים)
5.6*	30%	22%	עישון (אי-פעם)
2.7	6%	3%	צריכת סמים (אי-פעם)
0.4	8%	8%	בריחה מהבית (אי-פעם)
0.9	24%	17%	מאסר על ידי משטרה (אי-פעם)

$p \leq .005^{***}$; $p \leq .01^{**}$; $p \leq .05^*$

לוח 3: הבדלים במאפיינים הפסיכולוגיים בין זמן I לבין זמן II (N=167)

T	II זמן Mean (SD)	I זמן Mean (SD)	N	
2.306*	16.85(14)	19.43(13.6)	159	יחסים עם בני גיל ¹
0.22	4.91(1)	4.95(1)	158	תחושת קוהרנטיות ²
0.309	1.86(0.4)	1.87(0.4)	157	תפיסת התפקוד המשפחתי ³
0.4	3.57(0.65)	3.53(0.66)	108	תקשורת מתבגר-אב ⁴
0.57	3.72(0.58)	3.68(0.57)	156	תקשורת מתבגר-אם ⁴
0.972	13.27(7.2)	13.70(7.4)	159	YSR ציון הפנמה ⁵
3.847***	12.80(5.5)	14.54(5.9)	160	YSR ציון החצנה ⁶
1.8	38.86(20)	42.81(19.8)	160	YSR ציון כללי ⁷

$p \leq .005^{***}$; $p \leq .01^{**}$; $p \leq .05^*$

1 - ציון נמוך יותר מייצג יחסים טובים יותר (1-100); 2 - ציון גבוה יותר מייצג תחושת קוהרנטיות גבוהה יותר (1-7); 3 - ציון נמוך יותר מייצג תפקוד משפחתי טוב יותר (1-4); 4 - ציון גבוה יותר

מייצג תקשורת טובה יותר עם ההורה (1-5); 5 - ציון נמוך יותר מעיד על בעיות התנהגות מעטות יותר, ציון 20 הוא קו החתך בין אוכלוסייה רגילה לקלינית (0-62); 6 - ציון נמוך יותר מעיד על בעיות התנהגות מעטות יותר, ציון 20 הוא קו החתך בין אוכלוסייה רגילה לקלינית (0-60); 7 - ציון נמוך יותר מעיד על פחות בעיות התנהגות, ציון 68 הוא קו החתך בין אוכלוסייה רגילה לקלינית (0-202).

ניבוי נתיבי ההסתגלות

על מנת לאתר משתנים שעשויים לנבא את נתיבי ההסתגלות של המשיבים על פני זמן, בוצעו מספר ניתוחי רגרסיה. למציאת המודל המנבא הטוב ביותר בוצעה רגרסיה ליניארית בשלבים (stepwise). המשתנה התלוי ברגרסיה היה ציון השינוי בין זמן I לזמן II בתחומים הבאים: שליטה בעברית, בעיות התנהגות (YSR), מעורבות בהתנהגויות סיכון (מעורבות בקטטות). המשתנים הבלתי תלויים שהוכנסו לרגרסיה היו: תחושת קוהרנטיות ויחסים עם בני גיל (גוש 2), תפיסת התפקוד המשפחתי ותפיסת היחסים עם ההורים (גוש 3), כפי שנמדדו בזמן II. נעשה פיקוח על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים ועל הציונים בזמן I (גוש 1).

לוח 4: רגרסיה ליניארית (stepwise), משתנה תלוי - שינוי בשליטה בעברית (ערכי בטא)

משתנים בלתי תלויים	הבנת עברית			דיבור בעברית		
	גוש 1	גוש 2	גוש 3	גוש 1	גוש 2	גוש 3
מין	-0.068	-0.054	-0.068	0.049	0.041	0.038
גיל	-0.057	-0.053	-0.056	-0.04	-0.044	-0.044
ותק בארץ	-0.203*	-0.188	-0.191	-0.165	-0.178	-0.181
השכלת אב	-0.116	-0.118	-0.123	0.051	0.053	0.049
השכלת אם	0.119	0.115	0.108	-0.059	-0.059	-0.061
זהות לאומית	0.075	0.086	0.087	0.039	0.031	0.032
מבנה המשפחה	0.111	0.109	0.12	0.036	0.037	0.042
משתנה תלוי בזמן I	0.573***	0.578	0.584	0.525***	0.509	0.511
תחושת קוהרנטיות	0.042	0.046	0.046	-0.006	-0.004	-0.004
יחסים עם בני גיל	0.086	0.069	0.086	-0.087	-0.096	-0.096
תפקוד משפחתי	0.11	0.027	0.11	0.027	0.027	0.027
תקשורת מתבגר - אב	-0.021	-0.016	-0.021	-0.016	-0.016	-0.016
תקשורת מתבגר - אם	0.065	-0.007	0.065	-0.007	-0.007	-0.007
R ² (% השונות המוסברת)	0.301*** (30%)	0.307 (31%)	0.317 (32%)	0.233*** (23%)	0.24 (24%)	0.241 (24%)
ΔR ² - תוספת לשונות המוסברת בעקבות הוספת המשתנים בגוש (% התוספת)	0.007 (0.7%)	0.009 (0.9%)	0.009 (0.9%)	0.007 (0.7%)	0.001 (0.1%)	0.001 (0.1%)
R ² Best model (% השונות המוסברת)	0.262 (26%)	0.197 (20%)	0.262 (26%)	0.197 (20%)	0.197 (20%)	0.197 (20%)
משתנים הכלולים במודל הניבוי הטוב ביותר	הבנת עברית זמן I, ותק בארץ	דיבור בעברית זמן I	דיבור בעברית זמן I	דיבור בעברית זמן I	דיבור בעברית זמן I	דיבור בעברית זמן I

p ≤ .005***; p ≤ .01**; p ≤ .05*

כל ניתוחי הרגרסיה מלמדים שהמנבא הטוב ביותר של ההסתגלות בזמן II הוא הרמה הבסיסית של אותו המשתנה בזמן I. כך, רמת השליטה בעברית בבדיקה הראשונה הייתה המנבא הטוב ביותר של רמת השליטה בעברית כעבור שנה: ככל שהרמה הבסיסית של השליטה בעברית גבוהה יותר, כך גדול יותר שיעור השיפור בשליטה בעברית (לוח 4). ברוח דומה, רמת בעיות התנהגות בזמן I הייתה המנבא הטוב ביותר של רמת בעיות ההתנהגות בזמן II: משיבים שדיווחו על בעיות רבות יותר בזמן I, הראו את ההידרדרות הגבוהה יותר בזמן II; אלה שדיווחו על רמה נמוכה יותר של בעיות בבדיקה הראשונה, הראו שיפור רב יותר בזמן II. לתחושת קוהרנטיות, השכלת האם ומספר השנים בישראל הייתה תרומה משנית להסבר השונות בשינוי רמת בעיות ההתנהגות (לוח 5).

דפוס דומה נמצא בנוגע למעורבות בקטטות וצריכת אלכוהול. משיבים שבזמן I היו מעורבים בקטטות יותר ממשיבים אחרים, היו מעורבים בקטטות רבות יותר בזמן II. משיבים אשר בזמן I דיווחו על צריכת אלכוהול, בזמן II נטו לצרוך אלכוהול רב עוד יותר (לוח 6).

לוח 6: רגרסיה ליניארית (stepwise): משתנה תלוי – שינוי במעורבות בהתנהגויות סיכון (ערכי בטא)

משתנים בלתי תלויים	משתנה תלוי: צריכת אלכוהול			משתנה תלוי: מעורבות בקטטות		
	גוש 1	גוש 2	גוש 3	גוש 1	גוש 2	גוש 3
מין	.152	.159	.135	.057	.069	.103
גיל	-.007	-.006	-.007	.046	.046	.051
ותק בארץ	.051	.058	.057	.043	.028	.037
השכלת אב	.091	.091	.107	.027	.028	.031
השכלת אם	-.124	-.126	-.122	-.089	-1	-.094
זהות לאומית	-.05	-.045	-.04	-.002	.007	.004
מבנה המשפחה	-.071	-.072	-.088	-.086	-.083	-.094
משתנה תלוי בזמן I	.428***	.431	.42	.689***	.692	.7
תחושת קוהרנטיות	.024	.024	-.018		.106	.102
יחסים עם בני גיל	.033	.033	.065		-.053	-.034
תפקוד משפחתי			-.082			-.102
תקשורת מתבגר – אב			-.027			.076
תקשורת מתבגר – אם			.137			-.109
R2 (%) השונות המוסברת	.219 (22%)	.22 (22%)	.247 (28%)	.466*** (47%)	.483 (48%)	.495 (49.5%)
$\Delta R2$ – תוספת לשונות המוסברת בעקבות הוספת המשתנים בגוש (%) (התוספת)		.001 (0.1%)	.027 (3%)		.016 (2%)	.012 (1%)
R2 Best model (%) השונות המוסברת			.175 (17.5%)			.448
משתנים הכלולים במודל הניבוי הטוב ביותר			צריכת אלכוהול זמן I			מעורבות בקטטות זמן I

$p \leq .005^{***}$; $p \leq .01^{**}$; $p \leq .05^*$

לוח 5: רגרסיה ליניארית (stepwise) משתנים תלויים – שינוי ב-YSR (בעיות התנהלות) (ערכי בטא)

משתנים תלויים	משתנה תלוי: YSR כללי		משתנה תלוי: YSR החצנה		משתנה תלוי: YSR תלוי: 2 גוש 1		משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 1		משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 2		משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 3	
	גוש 1	גוש 2	גוש 1	גוש 3	גוש 1	גוש 2	גוש 1	גוש 2	גוש 1	גוש 2	גוש 1	גוש 2
מין	-0.82	-0.81	-0.81	-0.02	-0.054	-0.2	-0.039	-0.081	-0.054	-0.171*	-0.169*	-0.18
גיל	.05	.041	.039	.058	.06	.058	.064	.039	.06	-0.01	-0.006	-0.13
ותק בארץ	.19*	.155	.158	.073	.059	.073	.087	.158	.059	.106	.085	.089
השכלת אב	-0.1	-0.13	-0.09	-0.08	-0.01	-0.008	0	-0.09	-0.01	-0.048	-0.043	-0.32
השכלת אם	.066	.053	.054	-0.02	-0.003	-0.002	.013	.054	-0.003	.196*	.18*	.182
זהות לאומית	.029	.041	.041	.027	.032	.027	.007	.041	.032	.013	.016	.016
מבנה המשפחה	-0.28	-0.2	-0.24	-0.091	-0.088	-0.091	-0.098	-0.24	-0.088	.026	.016	.018
משתנה תלוי בזמן I	.442***	.538	.552	.601	.582	.601	.538***	.552	.582	.659	.57***	.679
תחושת קוהרנטיות		.158	.149	.164	.173	.164	.149	.158	.173	.162	.162	.141
יחסים עם בני גיל		-0.113	-0.103	-0.06	-0.021	-0.06	-0.098	-0.103	-0.021	-0.104	-0.104	-0.086
תפקוד משפחתי		-0.18	-0.18	.029	.029	.029	.029	-0.18	.029	-0.47	-0.47	-0.47
תקשורת מתבגר – אב		.02	.02	-0.114	-0.114	-0.114	-0.114	.02	-0.114	.014	.014	.014
תקשורת מתבגר – אם		.027	.027	.063	.063	.063	.063	.027	.063	.071	.071	.071
R ² (השונות המוסברת)	.242***	.279	.281	.353	.361	.353	.331***	.281	.361	.381	.344***	.391
ΔR ² – תוספת לשונות המוסברת	(24%)	(28%)	(28%)	(35%)	(36%)	(35%)	(33%)	(28%)	(36%)	(38%)	(34%)	(39%)
בעקבות הוספת המשתנים בנוש		.037	.002	.02	.009	.02	.087	.002	.009	.037*	.106	.01
(% התוספת)		(4%)	(0.2%)	(2%)	(0.9%)	(2%)	(0.8%)	(0.2%)	(0.9%)	(4%)	(10%)	(1%)
R ² Best model		.257	.257	.339	.339	.339	.339	.257	.339	.359	.359	.359
% השונות המוסברת)		(26%)	(26%)	(34%)	(34%)	(34%)	(34%)	(26%)	(34%)	(36%)	(36%)	(36%)

משתנים הכלולים במודל הניבוי

הטוב ביותר

משתנים תלויים: YSR בזמן I, תחושת קוהרנטיות

תחושת קוהרנטיות, מין, השכלת האם

משתנה תלוי: YSR החצנה בזמן I

תחושת קוהרנטיות, מין, השכלת האם

משתנה תלוי: YSR תלוי: 2 גוש 1

משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 1

משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 2

משתנה תלוי: YSR תלוי: 3 גוש 3

להפנמה

p ≤ .005***; p ≤ .01**; p ≤ .05*

המשתנים המשוערים – תפיסת התפקוד המשפחתי, יחסים עם בני גיל ותפקוד חברתי – לא תרמו משמעותית לניבוי השינוי במדדים אלה בזמן II. דפוס זה נמצא בנוגע לניבוי של רוב המשתנים התלויים – המנבאים הטובים ביותר שלהם היו רמות הבסיס שלהם בזמן I.

דיון

מטרתו של המחקר הנוכחי הייתה לאתר את הגורמים התורמים לעיכוב הסתגלות מוצלחת לאורך זמן של מתבגרים עולים בסיכון, והעלולים לגרום לעיכוב כזה. התוצאות לא איששו את ההשערה כי יחסים במשפחה הם גורם מכריע בהשפעתו בהקשר זה. לעומת זאת, נמצא כי המנבאים הטובים ביותר של הסתגלות מתבגרים בסיכון היו רמות התפקוד הבסיסיות שלהם. כלומר, אצל מתבגרים שרמת רווחתם הפסיכולוגית ההתחלתית הייתה טובה, חל כעבור שנה שיפור ברווחה הפסיכולוגית; לעומת זאת, מי שרמת רווחתם הפסיכולוגית הייתה נמוכה, חשו כעבר שנה טוב עוד פחות. בדומה לכך, מתבגרים עולים בסיכון שהיו להם יחסים טובים עם בני גילם, שיפרו יחסים אלה כעבור שנה, ואילו מי שהיו להם מתחילה קשיים בתחום זה, דיווחו על קשיים גדולים עוד יותר. דפוסים דומים נמצאו באשר להישגים בלימודים, שביעות רצון וכן מעורבות בהתנהגויות סיכון, כמו קטטות, ובשימוש לרעה באלכוהול.

בהסתמך על ממצאים אלה, ניתן להבחין בין שתי קבוצות של בני נוער עולים בסיכון: קבוצה אחת היא זו של סיכון מתון, וכלולים בה מתבגרים שבנקודת זמן מסוימת עלולים לחוות קשיי הסתגלות בתחומי חיים שונים, אולם הם מצליחים להתמודד עם קשיים אלה ולהתגבר עליהם; הקבוצה השנייה היא קבוצת סיכון גבוה ומתמשך של בני נוער עולים, שבנקודת זמן מסוימת נמצאים בקצה התחתון של ציר הסיכון. אלה נשארים בסיכון לטווח ארוך ועלולים להידרדר עוד יותר.

בשונה מראייה של כל המתבגרים שחווים הגירה כקבוצת סיכון, ממצאי המחקר הנוכחי מגלים תמונה מורכבת של סיכון. בחינה מדוקדקת של המאפיינים הדמוגרפיים של קבוצת המחקר עשויה לסייע בזיהוי חתך הסיכון של מתבגרים בהגירה: ראשית, בולט בקבוצת המחקר ייצוג יתר של בנים (64%), ואכן, ידוע כי בנים נוטים יותר להחצנה (אקסטרנליזציה) של בעיותיהם, ואילו בנות נוטות יותר להפנמה (אינטרנליזציה) של מצוקותיהן (Rescorla et al., 2007); כמו כן, ישנן עדויות לכך שבהגירה, נערים מצויים בסיכון גבוה יותר מאשר נערות (Turjeman, Mesch & Fishman, 2008); שנית, העובדה כי קבוצת המחקר כוללת בני נוער ותיקים יחסית בארץ (בין שלוש לתשע שנים), מלמדת כי הסיכון אינו מצטמצם לשנים הראשונות לאחר העלייה בלבד, אלא מדובר בתופעה ארוכת טווח. אם מביאים בחשבון את גילם של המשיבים (בין 12 ל-15), נראה כי ילדים אשר עלו לארץ בגיל 6 או 7 עלולים להיות בסיכון כאשר יגיעו לגיל ההתבגרות.

ואכן, מחקרים לא מעטים מראים כי התוצאות השליליות של הגירה עלולות לבוא לידי ביטוי לא בשלבים הראשונים לאחר העלייה, אלא שנים אחר כך (Mirsky et al., 2007; Tartakovsky, 2007; Walsh & Shulman, 2007); שלישית, מאפיין סוציו-דמוגרפי בולט אחר של קבוצת המחקר הוא השיעור הגבוה (37%) של מי שאינם מגדירים את עצמם כיהודים. כיוון ששיעור הלא-יהודים באוכלוסייה של כלל העולים לישראל מהמדינות שהשתייכו לברית המועצות הוא 25% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008), מדובר בייצוג יתר משמעותי. האופי היהודי של החברה בישראל ניכר בהיבטי חיים רבים מאוד, וניתן להניח כי מתבגרים שאינם יהודים יחוו הזדהות מועטה עם החברה ויסבלו מאפליה. מחקרים קודמים הראו כי זהות לאומית חזקה קשורה להסתגלות טובה של מתבגרים בהגירה (Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2002) וכי תחושת אפליה פוגעת בהסתגלות (Liebkind, Jasinskaja-Lahti & Solheim, 2004).

אולם המרכיב הבולט ביותר בחתך הסיכון שנמצא במחקר הנוכחי, הוא השיעור הגבוה מאוד של משפחות חד-הוריות (37%), שבראשן עומדת בדרך כלל האם. זהו שיעור גבוה ביותר בהשוואה לשיעור המשפחות החד-הוריות (אם) בישראל, שעומד על כ-8% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007). זהו שיעור גבוה אף יותר משיעור האמהות החד-הוריות בכלל אוכלוסיית העולים מברית המועצות בישראל, שעומד על 18% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007). יש להניח כי אמהות חד-הוריות מתמודדות ממילא עם קשיים כלכליים רבים, ובמיוחד בהיותן מהגרות, והן עלולות להיות גם פנויות פחות לילדיהם ומסוגלות פחות להעניק להם תמיכה (Soskolne, 2001).

לסיכום, המתבגרים העולים מברית המועצות הנמצאים בסיכון גבוה במיוחד לבעיות הסתגלות, הם נערים שאינם יהודים והבאים ממשפחות חד-הוריות. למרות הסיכונים, ברמת כלל המדגם נמצאה כעבור שנה התאוששות ספונטנית ברוב מדדי ההסתגלות: שיפור כללי ברמת העברית ובציונים, התרחבות המעגל החברתי אל מעבר לקהילת העולים, שיפור הרווחה הפסיכולוגית ושיפור ברוב בעיות ההתנהגות. התאוששות ספונטנית זו עולה בקנה אחד עם התפיסה הסלוטוגנית (ויסמן, שורצולד וסלומון, 1998; שגיא ואנטונובסקי, 1998). נראה כי גם אם ההגירה טומנת בחובה סיכונים, לרשות רוב המתבגרים המהגרים עומדים משאבים מספיקים על מנת להתמודד עם סיכונים אלה, והמשבר שהם חווים הוא זמני וחולף. עם זאת, מתגלה בקרב המתבגרים העולים קבוצת סיכון קטנה של אלה שאינם מצליחים להתמודד עם המשבר ועלולים להידרדר לקשיים ארוכי טווח.

ממצאי מחקר זה מלמדים כי ניתן להבחין בין שתי הקבוצות האלה בבירור על פי רמת הבסיס של קשייהן. מתבגרים אשר תגובתם ללחצי ההגירה מתבטאת במצוקה פסיכולוגית מתונה ופגיעה מתונה בהתנהגות הנורמטיבית, עשויים לחוות משבר זמני וחולף ומסוגלים להתגבר על קשייהם. בניגוד להם, בני נוער המגיבים ללחצי

ההגירה בדרכים חריפות וחריגות יותר, נמצאים בסיכון גבוה לקשיי הסתגלות ארוכי טווח.

ניתוח הממצאים עד כה מדגים את המורכבות של סוגיית הסיכון של בני נוער מהגרים וסותר את ההגדרה הגורפת של קבוצת גיל זאת כקבוצת סיכון בהגירה. גורמים דמוגרפיים ואישיים עלולים להיות גורמי סיכון בעבור בני נוער אלה, אולם גורמים אחרים הם שקובעים, אם הסיכון יהיה חולף או ממושך. המורכבות גדולה עוד יותר כאשר מביאים בחשבון גורמים תרבותיים. ייתכן כי הממצא המרכזי של המחקר – כי רמת התפקוד הבסיסי היא המנבא הטוב ביותר של סיכון ארוך טווח – הוא ייחודי למתבגרים עולים מהארצות שהשתייכו לברית המועצות. יש להביא בחשבון שבארצות מוצאם, עולים אלו היו שייכים בדרך כלל לשכבות הסוציו-אקונומיות הגבוהות. גם הרמה הבסיסית של התפקוד הפסיכולוגי והמשפחתי שמדווחת על ידי המשתתפים היא גבוהה יחסית. לכן ניתן לטעון שמדובר בקבוצה חזקה, בעלת משאבי התמודדות, שעשויה להתאושש ספונטנית ללא סיוע. עם זאת, דווקא בשל הרקע התרבותי של המתבגרים האלה, יש להעריך בריזנות רבה אפילו בעיות וחריגות התנהגות ברמות הנחשבות לנורמטיביות בחברות אחרות. בארצות מוצאם ובשכבות הסוציו-אקונומיות שאליהן השתייכו עולים אלה, שימוש לרעה באלכוהול או סמים, מעורבות בקטנות, בריחות מהבית ומעורבות עם המשטרה – כל אלה היו התנהגויות חריגות ביותר. לכן במקרים של בני נוער עולים מברית המועצות, יש לפרש התנהגויות אלה כסימנים לבעיות הסתגלות קשות, וכפי שמלמד המחקר – כמנבאי סיכון ארוך טווח המחייב התערבות.

ברמת ההתערבויות, הממצאים הנוכחיים מכוונים ראשית לצורך לבנות מדדי הערכה רגישי תרבות שיאפשרו לאתר בני נוער עולים בסיכון. המדיניות המיטבית היא שילוב בין איתור קבוצת הסיכון וסיוע לה ובין מעקב אחר רוב המתבגרים העולים. עלינו למקד את מאמצנו ואת המשאבים באיתור בני נוער הנמצאים על קצה רצף הבעייתיות ולהשקיע משאבים בטיפול בהם, בחינוכם ובהעשרתם. באשר לרוב בני הנוער העולים – מירב הסיכויים הם שאלה יצליחו להתגבר על משבר ותפקודם ישתפר עם הזמן. על כן יש לעקוב אחריהם, אך השקעת המשאבים בכך יכולה להיות מתונה.

מקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007). **השנתון הסטטיסטי לישראל**. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2008). **השנתון הסטטיסטי לישראל**. ירושלים.
- ויסמן, מ', שורצולד, י' וסולומון, ז' (1998). היוצא מתוק מעז? שינויים חיוביים ארוכי טווח בעקבות לחץ טראומטי בקרב שבויי מלחמה, **מגמות**, (1–2), 31–55.
- קושר, ח', בן-אריה, א' וכהן, ש' (2009). **ילדים עולים בישראל**. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד והמשרד לקליטת עלייה.

- שגיא, ש' ואנטונובסקי, א' (1998). תחושת קוהרנטיות במערכת המשפחתית הגישה הסלרטוגנית. *מגמות, לט*, 80–96.
- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the Youth Self Report form and 1991 profile*. Burlington: University of Vermont.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science and Medicine*, 36, 725–733.
- Barnes, H., & Olson, D. H. (1982). Parent-adolescent communication. In D. H. Olson, H. I. McCubbin, H. Barnes, A. Larsen, A. Muxen & M. Wilson (Eds.), *Family inventories* (pp. 29–44). St. Paul, MN: University of Minnesota.
- Beam, R. A., Perry, B. J., & Bedell, T. M. (2001). Developing culturally marriage and family therapists: Guidelines for working with Hispanic families. *Journal of Marital and Family Therapy*, 27, 43–54.
- Berger, R., & Weiss, T. (2006). Posttraumatic growth in Latina immigrants. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 4(3), 55–72.
- Birman, D., & Taylor-Ritzler, T. (2007). Acculturation and psychological distress among adolescent immigrants from the former Soviet Union: Exploring the mediating effect of family relationships. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 13(4), 337–346.
- Birman, D., Trickett, E., & Buchanan, R. (2005). A tale of two cities: Replication of a study on the acculturation and adaptation of immigrant adolescents from the former Soviet Union in a different community context. *American Journal of Community Psychology*, 35(1–2), 83–101.
- Birman, D., Trickett, E. J., & Vinokurov, A. (2002). Acculturation and adaptation of Soviet Jewish refugee adolescents: Predictors of adjustment across life domains. *American Journal of Community Psychology*, 30(5), 585–607.
- Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J., & Verhulst, C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, 112(2), 179–192.
- Coatsworth, J. D., Pantin, H., & Szapocznik, J. (2002). Familias unidas: A family-centered ecodevelopmental intervention to reduce risk for problem behavior among Hispanic adolescents. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5(2), 113–132.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Esposito-Smythers, C., Birmaher, B., Valeri, S., Chiappetta, L., Hunt, J., Ryan, N., et al. (2006). Child comorbidity, maternal mood disorder, and perceptions of family functioning among bipolar youth. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 45, 955–964.

- Foster, R. P. (2001). When immigration is trauma: Guidelines for individual and family clinician. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72, 153–170.
- Hansson, K., & Cederblad, M. (2004). Sense of coherence as a meta-theory for salutogenic family therapy. In W. C. Nichols (Ed.), *Family therapy around the world: A festschrift for Florence W. Kaslow* (pp. 39–54). New York: The Haworth Press.
- Hudson, W. (1982). A Short-form scale to measure peer relations dysfunction. In W. Hudson (Ed.), *The clinical measurement package: A field manual* (p. 16). Homewood, Ill.: Dorsey Press.
- Isralowitz, R. E., & Reznik, A. (2007). Former Soviet Union immigrant and native-born adolescents in Israel: Substance use and related problem behavior. *Journal of Ethnicity in Substance Abuse*, 6(1), 131–138.
- Janssen, M. M. M., Verhulst, F. C., Bengi-Arslan, L., Erol, N., Saltler, C. J., & Crijnen, A. A. M. (2004). Comparison of self-reported emotional and behavioral problems in Turkish immigrant, Dutch and Turkish adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39, 133–140.
- Jasinskaja, L. I., Liebkind, K., Horenczyk, G., & Schmitz, P. (2003). The interactive nature of acculturation: Perceived discrimination, acculturation attitudes and stress among young ethnic repatriates in Finland, Israel and Germany. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(1), 79–97.
- Jones, C., & Trickett, E. J. (2005). The adolescent culture broker role: A study of adolescents and mothers from the former Soviet Union. *Journal of Social Psychology*, 14, 405–427.
- Kim, E., Cain, K., & McCubbin, M. (2006). Maternal and paternal parenting, acculturation, and young adolescents' psychological adjustment in Korean American families. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 19, 112–129.
- Kwak, K. (2003). Adolescents and their parents: A review of intergenerational family relations for immigrant and non-immigrant families. *Human Development*, 46, 115–136.
- Liebkind, K., Jasinskaja-Lahti, I., & Solheim, E. (2004). Cultural identity, perceived discrimination, and parental support as determinants of immigrants' school adjustments: Vietnamese youth in Finland. *Journal of Adolescent Research*, 19(6), 635–656.
- Miller, I. W., Epstein, N. B., Bishop, D. S., & Keitner, G. I. (1985). The McMaster family Assessment Device: Reliability and validity. *Journal of Marital and Family Therapy*, 11, 345–356.
- Mirsky, J. (1997). Psychological distress among immigrant adolescents: Culture-specific factors in the case of immigrants from the former Soviet Union. *International Journal of Psychology*, 32(4), 221–230.

- Mirsky, J., Baron-Draiman, Y., & Kedem, P. (2002). Social support and psychological distress among young immigrants from the former Soviet Union in Israel. *International Social Work, 45*(1), 83–97.
- Mirsky, J., & Kaushinsky, F. (1989). Migration and growth: Separation individuation processes in immigrant students in Israel. *Adolescence, 24*(95), 725–740.
- Mirsky, J., & Peretz, Y. (2006). Maturation opportunities in migration: Separation individuation perspective. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 3*(1), 51–64.
- Mirsky, J., Slonim-Nevo, V., & Rubinstein, L. (2007). Psychological wellness and distress among recent immigrants: A four year longitudinal study in Israel and Germany. *International Migration, 45*(1), 151–173.
- Moon, S. S., Wolfer, T. A., & Robinson, M. M. (2002). Culturally-based Korean American family conflict and how churches can help: An exploratory survey. *Social Work and Christianity, 28*, 106–123.
- Oppedal, B. & Roysamb, E. (2004). Mental health, life stress and social support among young Norwegian adolescents with immigrant and host national background. *Scandinavian Journal of Psychology, 45*, 131–144.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2002). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*(3), 493–510.
- Qin, D. B. (2008). Doing well vs. feeling well: Understanding family dynamics and the psychological adjustment of Chinese immigrant adolescents. *Journal of Youth Adolescence, 37*, 22–35.
- Rescorla, L., Achenbach, T. M., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., et al. (2007). Epidemiological comparisons of problems and positive qualities reported by adolescents in 24 countries. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 75*(2), 351–358
- Rice, F., Harold, G. T., Shelton, K. H., & Thapar, A. (2006). Family conflict interacts with genetic liability in predicting childhood and adolescent depression. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 4*, 841–848.
- Roer-Strier, D. (2001). Reducing risk for children in changing cultural contexts: Recommendations for intervention and training. *Child Abuse and Neglect, 25*, 231–248.
- Roer-Strier, D., Strier, R., Este, D., Shimoni, R., & Clark, D. (2005). Fatherhood and immigration: Challenging the deficit theory. *Child and Family Social Work, 10*, 315–329.
- Sabatier, C., & Berry, J. W. (2008). The role of family acculturation, parental style, and perceived discrimination in the adaptation of second-generation

- immigrant youth in France and Canada. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 159–185.
- Sagy, S., & Dotan, N. (2001). Coping resources of maltreated children in the family: A salutogenic approach. *Child Abuse & Neglect*, 25, 1463–1480.
- Sandoval, M., Lemos, S., & Vallejo, G. (2006). Self-reported competence and problems in Spanish adolescents: A normative study of the YSR. *Psicothema*, 18(4), 804–809.
- Schwartz, S. J., Pantin, H., Prado, G., Sullivan, S., & Szapocznic, J. (2005). Family functioning, identity, and problem behavior in Hispanic immigrant early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 25, 392–420.
- Sever, R. (1999). Patterns of coping with the task at schools, in T. Horowitz (Ed.), *Children of perestroika in Israel* (pp. 178–189). Lanham, MD: University press of America.
- Shek, D. T. L. (2005). A longitudinal study of perceived family functioning and adolescent adjustment in Chinese adolescents with economic disadvantage. *Journal of Family Issues*, 26, 518–543.
- Slonim-Nevo, V., Mirsky, J., Rubinstein, L., & Nauck, B. (2009). The impact of familial and environmental factors on the adjustment of immigrants: A longitudinal study. *Journal of Family Issues*, 30, 92–123.
- Slonim-Nevo, V., & Shraga, Y. (1997). Social and psychological adjustment of Soviet-born and Israeli-born adolescents: The effect of the family. *Israeli Journal of Psychiatry*, 34, 128–138.
- Slonim-Nevo, V., Sharaga, Y., & Mirsky, Y. (1999). A culturally-sensitive approach to therapy with immigrant families: The case of Jewish immigrants from the former Soviet Union. *Family Process*, 3, 445–461.
- Slonim-Nevo, V., Shraga, Y., Mirsky, J., Petrovsky, V., & Borodenko, M. (2006). Ethnicity versus migration: Two hypotheses about the psychosocial adjustment of immigrant adolescents. *International Journal of Social Psychiatry*, 52(1), 41–53.
- Slonim-Nevo, V., Sharaga, Y., Petrovsky, V., Borodenko, M., & Nauck, B. (2001). *Family functioning and the psychological, social, and educational behavior of Russian and Israeli adolescents*. Final scientific report submitted to INTAS, the International Association for the promotion of co-operation with scientists from the New Independent States of the former Soviet Union (NIS).
- Slutzki, C. (2004). House taken over by ghosts: Culture, migration, and the developmental cycle of a Moroccan family invaded by hallucinations. *Families, Systems, & Health*, 22(3), 321–337.

- Smetana, J. G., Campione-Barr, N., & Metzger, A. (2006). Adolescent development in interpersonal and societal contexts. *Annual Review of Psychology, 57*, 255–284.
- Soskolne, V. (2001). Single parenthood, occupational drift and psychological distress among immigrant women from the former Soviet Union in Israel. *Women & Health, 33*(3–4), 67–84.
- Souminen, S., Helenius, H., Blomberg, H., & Uutela, A. (2001). Sense of coherence as a predictor of subjective state of health results of 4 years of follow-up of adults. *Journal of Psychosomatic Research, 50*(2), 77–86.
- Sullivan, S., Schwartz, S. J., Prado, G., Huang, S., Pantin, H., & Szapocznik, J. (2007). A bi-dimensional model of acculturation for examining differences in family functioning and behavior problems in Hispanic immigrant adolescents. *The Journal of Early Adolescence, 27*(4), 405–430.
- Tang, G., Guo, L., & Huang, X. (2005). The norms of Youth Self-Report (behavior problems) in Chengdu city. *Chinese Mental Health Journal, 19*(3), 183–186.
- Tardif, C. T., & Geva, E. (2006). The link between acculturation disparity and conflict among Chinese Canadian immigrant mother-adolescent dyads. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 37*(2), 191–211.
- Tartakovsky, E. (2007). A longitudinal study of acculturative stress and homesickness: High-school adolescents immigrating from Russia and Ukraine to Israel without parents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 42*, 485–494.
- Tseng, V. (2004). Family interdependence and academic adjustment in college: Youth from immigrant and U.S.-born families. *Child Development, 75*(3), 966–983.
- Turjeman, H., Mesch, G., & Fishman, G. (2008). The effect of acculturation on depressive moods: Immigrant boys and girls during their transition from late adolescence to early adulthood. *International Journal of Psychology, 43*(1), 32–44.
- Ullman, C. & Tatar, M. (2001). Psychological adjustment among Israeli adolescent immigrants: A report on life satisfaction, self-concept, and self-esteem. *Journal of Youth and Adolescence, 30*(4), 449–463.
- Walsh S., & Shulman, S. (2007). Splits in the self following immigration: an adaptive defense or a pathological reaction. *Psychoanalytic Psychology, 24*, 355–372.

Challenges for child and youth care: A German-Israeli dialogue

Edited by: Emmanuel Grupper, Josef Koch & Friedhelm Peters,
Germany and Israel: IGFH and Efshar, 2009 (288 pages)

יצחק קשתי

ספר חדש, בעריכתם של עמנואל גרופר, ג'וזף קוך ופרידהלם פטרס, ראה אור לאחרונה בחסות עמותת "אפשר" ו-IGFH. אסופה חדשה זו היא פרי שני סמינריונים שהתקיימו בארץ ובגרמניה בהשתתפות אנשי מקצוע, מנהלים בכירים של שירותים בתחום חינוך ילדים והטיפול בהם ואנשי אקדמיה החוקרים נושאים אלה. העמקת הידע העיוני והמעשי, בעיקר בתחום הטיפול באוכלוסיות ילדים ונוער בסיכון, היא תמיד בעתה, במיוחד בהיותה מושתתת על פרספקטיבות מושות של רעיונות ומושגים מנחים, על פרקטיקות הנוהגות בארצות בעלות תרבויות שונות ועל ממצאי מחקר השוואתיים. האסופה אכן מוכיחה ברוב פרקיה, שעיון ומחקר משווים נושאים תשואה גבוהה לצדדים המעורבים. הספר חולק למספר רב למדי של שערים, המארגנים את הידע האצור בפרקים השונים לתועלת המעיין.

לחי חיעוד האוסף?

שלל הנושאים המובא בספר מרחיב את קהל היעד שלו. ריבוי הנושאים מוצדק לחלוטין משום מורכבות נושא הטיפול (care), שלצורך ענייננו כאן, הוא חינוך ילדים ונוער המצויים בסיכון וטיפול בהם. מהלכים של טיפול (care), איכותם והיקפם קשורים באידאולוגיות חברתיות-כלכליות, ב"השקפות מקצועיות" ובהערכה של ניסיון העבר – הקיבוצי והאישי – ושל ההסדרים הנוהגים בהווה. אי-לכך, עיסוק בניתוח ובהמשגה במישורי החינוך והטיפול ראוי ונחוץ, כפי שהכרחי לפענח מהלכים היסטוריים ולבאר באמצעותם אופני פעולה – למשל בתחום הפנימייתי – שרווחו בעבר ומקרינים את השפעתם על מבנים טיפוליים-חינוכיים בהווה. על כן קהל היעד הראשוני של ספר זה עשוי להימצא בארגונים חוץ-ביתיים של חינוך-טיפול, כמו: פנימיות חינוכיות ואחרות, כפרי נוער ובתי ספר להכשרה מקצועית ואחרת; בכלל אלה גם ישיבות תיכוניות וישיבות בעלות מכוונות אחרת. ואולם חיבורים המופיעים בחלק הראשון והשני של האסופה נושאים עניין רב לכלל ציבור

המחנכים, ובמיוחד למנהלי בתי ספר, רכזי חינוך, יועצים חינוכיים ופסיכולוגים של בתי הספר. כמובן, "להגיע" אל ציבורים אלה וליצור עמם מפגש משמעותי הן משימות בפני עצמן הדורשות היום מומחיות.

פרקים מן המבחר

היקפה הניכר של האסופה אינו מאפשר התייחסות לכל פרק בנפרד. על כן אפנה בהמשך אל פרקים אחדים שדליתי מחלקיו השונים של הספר. בחלק הראשון, העוסק בהקשר החברתי הרחב, מופיע מאמרו רב-ההיקף של מיכאל וינקלר, שראוי לתשומת לב מיוחדת. טיעונו המרכזי הוא, שהתחום המכונה "social pedagogy" נדרש בחברה המודרנית (המאוחרת) יותר מאשר עבודה סוציאלית.

במונח "social pedagogy", שהוא "חינוך חברתי" בעברית (אך שונה מן המושג העברי-ישראלי בכך שאינו הופך את ה"חברה", ובעיקר את הקבוצה, לכלי החינוכי המרכזי), וינקלר מתכוון ל"שיתוף פעולה עם ילדים וצעירים באשר למהלך התפתחותם, כדי לחזק מהלך זה" (עמ' 14). הוא מוסיף, ששיתוף פעולה מעין זה איננו יכול להתממש בלא רכישת השכלה. מעבר לכך, נחוץ לסייע לילד או לצעיר בסלילת דרכו אל דפוסי חיים עתידיים מספקים. בחברה האחוזה תזזית של שינוי, שאין שום אפשרות שלא לחוות אותה ולהתנסות בה, עמדתו של וינקלר נושאת משמעות מרחיקת לכת. "רכישת השכלה" (במקור – Bildung), פירושה רחב מן המשתמע, והוא כולל גם חתירה לתחושה של זהות הנבנית על סגולות אישיות ועל פעולה (של הצעיר) בעולם הסובב אותו. ללא בוננות – רפלקטיביות – שנחוץ שתילמד, האופציות החינוכיות הנ"ל אינן בנות השגה. המרתק בפיתוח רעיונותיו של וינקלר הוא החיבור שהוא יוצר, בעיקר באמצעות פרשנותו למונח "Bildung", בין עולמות שגורים של העבר לבין הקיום (הפוסט)מודרני, המתנער מדפוסי פעולה וערכים מנחים של העבר. במילים אחרות, וינקלר בונה מושגים מנחים למהלך התפתחותי של ילדים ונוער באמצעות "חינוך חברתי", העתיד להתיישם ב"חברה" שרוקנה מ"חברתיותה" כתוצאה משינויים אידאולוגיים (נאו-ליברליים) ותרבותיים (פוסטמודרניזם). פרק זה הוא קריאת חובה לאנשי חינוך, לעובדים סוציאליים ולפסיכולוגים חינוכיים.

חלק ב של האסופה עוסק בהיסטוריה ובמבנה של שירותי רווחה וחינוך בגרמניה ובישראל. היות ויש הצדקה מלאה לתרגם ספר זה לעברית, כמובן תוך התאמה לקוראים במקומותינו, אני מבקש לעמוד על מכשלות אחדות המבקשות תיקון, בפרק הפותח חלק זה. מדובר בפרק נחוץ – הן בעברית והן בלועזית – הדן בתולדות העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל. ראש לכול, פרק זה – והוא בלבד – נושא ברמה תחושת הישג לא מבוטלת באשר לפתרונות שנמצאו בתחום הטיפול בילדים מהגרים בישראל. גישה ביקורתית המצביעה גם על בעיות לא פתורות הייתה מוסיפה נופך של עדכון לכתוב. גם הצעה מיידית של פתרונות העשויים להיות לתועלת ארצות באירופה, המופיעה כבר בפסקה הראשונה של הפרק, נראית

נמהרת מעט. ארצות רבות באירופה מתמודדות עם בעיות בתחום ההגירה זה עשרות שנים, והישגיהן, כמו גם בעיותיהן הבלתי פתורות, נושאים קווי אופי מיוחדים. מכל מקום, בהשתתפות של ילדים מהגרים בבתי ספר בערים ראשיות ובהליכים אוניברסליים של מימוש אזרחותם, וממילא בהבטחת זכויותיהם בחינוך ובתחומי חיים שונים, ההישגים של ארצות רבות באירופה הם בולטים מאוד. הערות נוספות: בעמוד 45, בפסקה העליונה, מופיעה הגדרה מעשית מאוד של מהותו של מקצוע החינוך והטיפול בילדים ובבני נוער (child and youth care). הדברים מובאים כציטוט אך אינם מלווים במקור. בעמוד הנ"ל מובאת "הערה אישית" המוסיפה לרוממות הרוח המופקת מן ההישגים של ישראל וכו', כחלק בלתי נפרד מן הפרק. הערות אישיות עדיף להביא כהערות שוליים; בתחתית עמוד 47 כתוב, ש"עם הקמת המדינה [...] במשך השנים הראשונות, 60% של ה'נקלטים' במוסדות פנימייתיים בעליית הנוער הגיעו מארצות מוסלמיות". הדבר נכון יותר לשנות החמישים, שכן לפני קום המדינה ומיד לאחריה הייתה עלייה משמעותית ביותר של שארית הפלטה מארצות אירופה. בעמ' 48 כתוב, שבשנת 1904, בלקינד הגיע לארץ עם 51 יתומים מ-Chiinu, הכוונה לקישינב; באותו עמוד עצמו, ה-"Free Builders", ששם הנכון באנגלית הוא "Freemasons", מופיעים כתנועת נוער יהודית(!); שורה מתחת, נאמר כי תנועת ה"בלאו-וייס" נוסדה אחרי מלחמת העולם הראשונה, בעוד היא הוקמה לפנייה; כמו כן נכתב כי ד"ר להמן הביא את חניכיו מ-Kaunas, אבל מקום זה מוכר בארץ (וכך גם באנגלית) כקובנו. פרק זה מביא מידע ורעיונות חשובים למדי מן ההיסטוריה של חינוך ילדים וטיפול בהם, ואולם ארגון הפרטים, הדיוק בהבאתם והנימה הנרטיבית טעונים התאמה לשאר פרקי הספר.

עדיין בחלק ב של האסופה, יש לציין את עבודותיהם המקיפות, השיטתיות ומעוררות העניין של פטר הנסבאואר, מיכאל וינקלר ועמנואל גרופר. גרופר, אחרי מתן סימנים היסטוריים ועכשוויים במבנים של חינוך וטיפול פנימייתי, עומד במפורט על תכונותיו של כפר הנוער הישראלי, שהושפע בהתפתחותו מן הקיבוץ. הקוראים בגרמניה עשויים לגלות בתיאור כפר הנוער גם תכונות מבניות ואחרות שפותחו בסוף המאה התשע עשרה בחמישה מוסדות פנימייתיים של ליץ (Lietz) בגרמניה עצמה, וכן של המוסד הפנימייתי הפרוגרסיבי של וינקן (Wyneken) בוויקסדורף, שוב בגרמניה. עם וינקן עמד להמן בקשרים בשנים המעצבות של בניית כפר הנוער בן שמן. אכן להמן ובן שמן היו המעצבים הראשיים של כפר הנוער בישראל, אף שמקורות הצמיחה של מוסד זה, כטענת גרופר, נמצאו גם, ובמידה יתרה, בשדות הקולקטיביזם של תנועת ההתיישבות בארץ ישראל. בהמשך לשורת תובנות חשובות באשר לכפר הנוער הישראלי – כמו הסיבות להשמה רחבה בפנימיות ותרומתן של אלה למהלכים של בניית עם – גרופר עומד על שיעור חניכי הפנימיות מסך כל אוכלוסיית התלמידים ועל הרכבם, היינו על ייצוגם של בני קבוצות שונות בישראל במוסדות הפנימייתיים. שיעור החניכים בפנימיות לסוגיהן בישראל גבוה – להערכת פי שלושה לפחות – מממצע השיעור ה"פנימייתי" בארצות בעלות מסורת ארוכת שנים של חינוך וטיפול פנימייתיים. נתונים אלה,

האופייניים לשנים האחרונות, מצביעים על צמצום הולך ורב במספר החניכים בהסדרים פנימייתיים בארץ. באשר להרכב הקבוצות במוסדות הפנימייתיים בארץ, גרופר מצביע על כך, שכשני שלישים מן החניכים בוחרים במוסדות דתיים. לפני עשורים בודדים הקבוצה הדתית היוותה כשליש מכלל חניכי עליית הנוער. אין שום ספק, כיווני הפעולה החינוכית ברוב המוסדות הפנימייתיים ומטרותיהם מצויים בתהליך שינוי מעמיק, שככל הנראה טרם הגיע לכלל מיצוי.

החלק השלישי באסופה עוסק באתגרים מקצועיים. החיבור הראשון בחלק זה, "Physical activity and sport as a way of reclaiming young people at risk" של חזיקה (חזי) אהרוני, נראה לי כהולם את שם החלק. אהרוני טוען שילדים ונוער בסיכון, במיוחד בגיל ההתבגרות, עשויים להפיק מפעילות ספורטיבית מתוכננת היטב ומכוונת למטרה תוצאות מרחיקות לכת, שהתערבויות נוספות – תרפויטיות, חינוכיות ואחרות – אף הן חותרות להשגתן. להזכירנו, בתי ספר היסטוריים, בעיקר פנימייתיים, העמידו את הפעילות הספורטיבית, בעיקר התחרותית, במקום מרכזי בסדר יומם. כך נהגו ב-public schools, בתי ספר פרטיים באנגליה, מאז שלהי המאה השמונה עשרה ובבתי הספר התיכוניים הפנימייתיים באמריקה הצפונית מאז ראשית המאה התשע עשרה. שני סוגי בתי הספר חתרו לחינוכה של עלית העתיד. הספורט נתפס בהם כמפתח רוח צוות, לכידות קבוצתית והגינות וכמובן – שמירה קפדנית של "חוקי המשחק". אהרוני לא חותר לחינוך אליטות העתיד, אך על בסיס ספרות רלוונטית משלו ומשל אחרים, הוא מבהיר וגם משכנע, שהשתתפות בפעילות גופנית – ולא דווקא בספורט תחרותי – מקדמת התפתחות אישית ופעולת גומלין חברתית ומספקת אפשרויות להתמודד עם אתגרים המקובלים בחברה. היות ורובם המוחלט של המוסדות הפנימייתיים מצוידים באמצעים העשויים לסייע למימוש חזונו של אהרוני – החל בציד קבוצתי ואישי ועד מגרשים לענפי ספורט שונים – חסר אך מעט כדי להפוך את הפעילות הגופנית ואת דפוסיו המגוונים של ספורט קבוצתי או ספורט יחידים למפעל חינוכי רחב היקף. בהינתן התנאים הבסיסיים כמוזכר לעיל, המאמץ הנדרש להוביל רעיונות אלה אל מימושם נראה כתלוי ב"שינוי תודעתי" ואולי בתוספת תקציב מסוימת. התוצאות המובטחות בהשפעה חיובית על העמדות, הזהות והפעילות של חניכים וחוסים, מצדיקות צעדים ממשיים בכיוון הנדון.

בחלק הרביעי בספר, העוסק בהתפתחויות עתידיות בתחום החינוכי-סוציאלי, נכללות מספר עבודות חשובות. אתייחס לאחת מהן בלבד, זו של יהודית קירשבאום, "The Bedouin population: An innovative model adopted to their special needs". חיבור זה מעורר עניין רב בגלל סיבות אחדות: ראש לכול מדובר במיזם קהילתי. מיזמים מעין אלה זוכים זה זמן לתמיכה הולכת ורבה, ופעמים רבות הם מוצבים כנגד ההסדרים הפנימייתיים. התאוריה של "קהילתיות" ידועה, וכך גם הבחירה (ההיסטורית והעכשווית) במוסד הפנימייתי. עבודתה של קירשבאום מוכיחה, שההקשר חשוב יותר מן הבחירה האידאולוגית בין פנימייה

לקהילה. בציבורי הבדווים בנגב, ביישובים מוכרים ובלתי מוכרים, המעניקים עדיפות גמורה להסדרים המשפחתיים כדפוסי פעולה יום יומיים וכסכמות של השפעה ושליטה, השמתם של ילדים ונוער – לרבות אלו שבסיכון – בבתי ספר או במוסדות טיפוליים פנימייתיים גובלת בבלתי אפשרי. ברור אפוא, שהטיפול הקהילתי בילדים ונוער בדווים הוא בחירה נכונה ונחוצה. סיבה נוספת לבחירת בעבודתה של קירשבאום היא הגישה המקדימה של המחברת וחבריה באשר למימוש היעד הטיפולי: לימוד מעמיק של הסביבה החברתית, שיתוף בכל תנאי של המנהיגות המקומית – לרבות זו החינוכית – בעיצוב המיזם והפעלתו, היעזרות בצוות מקומי ועוד. צעדים אלו מלמדים על עיקרון רב-חשיבות: טרם הפעלת מיזם ובעת ביצועו השוטף, יש ללמוד לימוד מעמיק את התרבות, התהליכים החברתיים והצרכים של האוכלוסייה המטופלת ולפתח כלפיהם רגישות רבה. רגישות זו מניבה פירות כאשר היא מיושמת על פי עקרונות של פיתוח הבנה לצעדיו נושאי המשמעות של האחר. מיד ובלומר בארצות הברית ושוץ באוסטריה ובארצות הברית הם ששללו את הדרך אל גישה זו, הפרשנית, שסימניה מתגלים בהיערכות אשלים לקראת מיזם המועדוניות (עבודתה של דיאנה דירינג בכרך זה עוסקת בשאלות של עבודה סוציאלית רפלקסיבית בפירוט רב, וגם חיבורו הפותח של מיכאל וינקלר מעלה על נס את הבוננות ואת עקרון האינטר-סובייקטיביות בין מטפל ומטופל). באשר למיזם עצמו – הקמת מועדוניות בתום שעות הלימודים – הוא בבחינת שתילה של הסדר ראוי ומוכר בשדה שנוקק לו ביותר. בתוך העוני והרעב השוררים בכפרים הבלתי מוכרים, ארוחה חמה במועדונית וטיפוח שלל הילדים נושאים מסר חינוכי מוכח ויותר מכך.

* * *

ב"עולם החברתי" שהתגבש עם פירוקה של מדינת הרווחה, הפעולות הבאות לסייע לילדים ולבני נוער בסיכון חשובות פי כמה מאשר בעבר. מנגנוני הסיוע ורשתות הביטחון שנועדו בעבר לתמוך באוכלוסיות בסיכון הצטמצמו, וכך גם באשר למקומה של הסולידריות בחברה והמוטיבציה לקיימה. בדין נשאלת השאלה, האם נעשה מספיק למען הנפגעים של המשטר הנאו-ליברלי, כמו: עניים, חולים וילדים וצעירים הזקוקים לתמיכה וטיפול. אף שהספר שלפנינו אינו אמור לתת ביטוי לנקודות מבט פוליטיות חדשות שתבאנה מזור לתחלואי החברות האולטרה-מודרניות של אירופה, אמריקה הצפונית וגם של ישראל, פרקים אחדים מעמיקים בניתוח המצב הקיים, וייתכן שבכך הם מפלסים דרך לאפשרויות חדשות בתחומי חינוך ילדים בסיכון והטיפול בהם. עיקר תרומתו של הספר בחשיפה של מצבי משבר ואי-הלימה בשדות המגוונים של הטיפול באוכלוסיות בסיכון ובהמצאת גישות וכלים חדשים להתמודד אתם. במקביל וכתוצאה מכך, יש באסופה זו נימה של אופטימיות. מן הראוי שמבחר מתאים מן הספר יראה אור בעברית.

סגנונות קיום: היבטים עיוניים מדעיים ויישומיים

עורכים: יעקב רנד ודינה שקולניק
תל אביב: חופ"ת כליל, 2009 (405 עמודים)

שלחה קניאל

להיות קיים פירושו להיות נתפס על ידי תודעה חיצונית. לחיות בזיכרוננו של האחר. קיומי מותנה בקיומו של האחר וללא האחר ניצב האדם בודד מול הכורח להיות חופשי ביחסים בין בני אדם. אמנם כל אחד מאיים על חירותו של האחר אולם באותה עת הוא מהווה צורך הכרחי לזהותו ולקיומו של השני

(סארטר)

על בסיס תורתו של אריק פרום, פרופסור יעקב רנד יצר מודל לשלושה סגנונות קיום: (א) סגנון "שיהיה לי"; (ב) סגנון ה"להיות"; (ג) סגנון ה"לעשות". סגנונות אלה נקראים "סגנונות קיום", כיוון שיש בהם יסודות מהותיים משותפים למין האנושי והשפעתם רבה על כל תחומי החיים. המודל מאפשר להסביר תופעות אישיות והתנהגותיות של הפרט והחברה בתחומים אחדים, כמו: סמכות פנימית וחיצונית, אמונה דתית, מערכות יחסים, מימוש עצמי וערכים.

אני מברך על ספר חשוב ופורץ דרך זה, שבו מסוכמים עיקרי הידע והמחקר שהצטברו בתחום סגנונות הקיום, תחום חשוב מאוד, שראוי לו לתפוס מקום מרכזי יותר בזרם התאוריות בפסיכולוגיה המודרנית. סגנונות קיום הוא תחום מרכזי בחקר מדעי החברה במובן זה שהוא מתקשר לתחומי החינוך והפסיכולוגיה השונים, מפתולוגיות ועד מערכות אבחון ושיקום, ויש בו תרומה חשובה ובולטת מאוד להכשרת המורים ולשדה החינוך.

המאמרים המופיעים בספר נכתבו על ידי מיטב החוקרים בתחום החינוך ומעודכנים מאוד מבחינה מדעית, ויש בו שילוב מצוין בין תאוריה ובין מחקרים ושיטות מחקר שונות (כמותיות ואיכותיות). הסגנון המדעי אינו פוגם בעניין הרב שהספר מעורר, ותורמים לכך בעיקר סיפורי חיים, היוצרים עניין מיוחד ומשלבים היטב בין המדעי למעניין, שילוב שהוא נדיר בספרות מדעית. קהל היעד של ספר זה נע מחוקרים בתחומי מדעי החברה, אשר יוכלו לשלב את סגנונות הקיום בתחומי המחקר שלהם, ועד מרצים וסטודנטים לחינוך ולהכשרת מורים, שיישמו את הרעיונות לטובת הנצרכים.

הספר בנוי משלושה שערים. **השער הראשון** מתמקד בהיבטים עיוניים, ובו שלושה מאמרים: מאמרו של פרופסור יעקב רנד מביא את התאוריה של סגנונות הקיום

והקשריה הפילוסופיים, הפסיכולוגיים והדתיים; המאמר השני, של ד"ר דינה שקולניק, מציג סגנון חדש הנקרא "ישות פעילה", שהוא שילוב בין הסגנון "להיות" לבין הסגנון "לעשות"; מאמרו של פרופסור שלמה בק מתמקד בסגנונות הקיום והחיפוש אחר מקורו של הטוב, המהווה יסוד מרכזי בבחירתו של סגנון הקיום.

השער השני מתמקד במחקרים שעסקו בהיבטים היישומיים של סגנונות הקיום: מאמרו של פרופסור יעקב רנד וד"ר דינה שקולניק מדגים סגנונות קיום בסיפורי חיים של נשים דתיות צעירות המכשירות עצמן להוראה; ד"ר חיה אלטרץ מציגה סגנונות קיום ועמדות של מנהלי בתי ספר אוטונומיים לעומת אלו של מנהלי בתי ספר שאינם אוטונומיים; ד"ר יפה בר זיו המתארת כיצד המדריך הפדגוגי תופס את תפקידו בזיקה לסגנונות קיום; מאמרו של ד"ר רבקה רייכנברג וד"ר רחל שגיא מתמקד בשלב המשוב שביחסי הגומלין בין מנחה למונחה. מאמרה של ד"ר זהבית גרוס עוסק בחקר מקרה המדגים השפלה וביזוי של תלמיד בשיעור, וסגנונות הקיום מאפשרים להבין את עמדתם השונה של המעורבים; ד"ר מיכל פלדמן ופרופסור אריה כהן מציגים את הקשר בין סגנונות קיום לבין תכונות אישיות, בדגש על "חמש התכונות הגדולות".

השער השלישי הוא אפילוג מרתק, ובו ד"ר דינה שקולניק מנתחת דרך משקפי סגנונות הקיום את סיפור השואה של פרופסור יעקב רנד.

חסרים בספר שני פרקים, שהיו משפרים אותו: הראשון הוא פרק על המתודולוגיה למדידה והערכה של סגנונות הקיום, והשני הוא פרק סיכום, שייצור אינטגרציה בין המאמרים ויצג כיוונים להמשך.

לסיכום, אני ממליץ מאוד לקרוא את הספר, שיש בו רעיונות חדשניים המגובים במחקר מדעי. יש בספר מבנה לוגי בין חלקיו והכותבים הם ממיטב החוקרים והמומחים, הן בסגנונות קיום והן בתחומים אחרים. החיבורים בין סגנונות הקיום ותחומים אחרים הם מאירי עיניים ונראה שהם התחלה בכיוון הנכון. אני בטוח שהספר יאפשר לחוקרים נוספים לפתח בעתיד הבחנות רבות יותר בסגנונות הקיום, להדגיש רצפים של סגנונות ולא הכרעות דיכוטומיות ולהתרחב לתחומים אחרים, כמו זהות אישית ושיפוט מוסרי.

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
התכנית הבינתחומית לניהול ויישוב סכסוכים

עמותת לפיתוח
שירותי רווחה וחינוך

בשותף עם

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים

אשלים
ASHALIM
העמותה למכונן ולפיתוח שירותים לילדים
ובני נוער נסיכון ומשפחותיהם (ע"ר)
מסגרת של ג'וינס ישראל בתמיכתן של
ממשלת ישראל והקרן הלאומי לחינוך

אגף הרווחה
עיריית באר שבע

שפ"ו

משרד החינוך
המינהל הפדגוגי
השירות הפסיכולוגי ייעוצי
היחידה להתמודדות במצבי לחץ וחירום

המכללה האקדמית ספיר
המחלקה לעבודה סוציאלית

הזמנה ליום עיון בנושא

מצבי לחץ במציאות הישראלית: שבילים להתמודדות ולצמיחה

יום ב', י"ב באייר, תש"ע, 26 באפריל 2010, אולם הסנאט, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע

ת כ נ י ת

9:00-9:30 התכנסות ורישום

9:30-10:00 ברכות:

רוביק דנילוביץ, ראש עיריית באר שבע
פרופ' משה יוסטמן, דיקן הפקולטה למדעי הרוח והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
שמואל דגן, יו"ד עמותת "אפשר"
ד"ר סטו מירקין, סגן מנהל מחוז דרום, משרד הרווחה והשירותים החברתיים

10:00-10:45 הרצאת פתיחה:

האם ניתן להתמודד עם לחץ במציאות הישראלית? ממציא מחקר בגישה סלוטונובית
פרופ' שפרה שגיא, ראש התכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

10:45-12:15 מושב א':

מעז יצא מתוק – צמיחה של קהילות של מצבי חירום: התמודדות בתקופת "עופרת יצוקה"

מנחה: **ד"ר אורית נוטמן-שורץ**, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר
משתתפים: **אסתר עמר**, מנהלת אגף הרווחה, עיריית באר שבע
ד"ר שלמה אגמון, מנהל השירות הפסיכולוגי החינוכי, אשקלון
ד"ר איתן שחר, מרכז היחידה להוראה בשדה, המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר
ד"ר מיכל קומס, מנהלת תכנית "מנטוריוג", המחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר ונערות בוגרות התכנית

12:15-12:45 הפסקה

12:45-14:15 מושב ב':

כשהדרך מתמשכת: גוש קטיף – לפני ואחרי

מנחה: **יוכי סימן טוב**, מנהלת היחידה להתמודדות עם מצבי לחץ וחירום, שפ"ו, משרד החינוך
משתתפים: **הרב יגאל קמינצקי**, רב בית הכנסת בניצן
ורד ליבי, מדריכה ארצית בחינוך הממלכתי דתי, משרד החינוך
ד"ר מיקי אשכר, פסיכותרפיסטית ומרצה בתכנית לטיפול באמצעות בעלי חיים, מכללת לוינסקי ומחוזת
מיכל ורד, מדריכה ביחידה להתמודדות במצבי לחץ וחירום, שפ"ו, משרד החינוך
סמדר גולן, בת שירות לאומי, נציגה בוועד מתיישבי גוש קטיף

14:15-14:45 דברי סיום:

התבוננות מסכמת: חוסן באירועי משבר

ד"ר אמיתי המנחם, עורך "מפגש" והמכללה האקדמית בית ברל

14:45-15:00 הופעה

"כרויקט הופ" – מועדון "שדרוק", היחידה לקידום נוער, אגף הרווחה, שדרות

"זוכרים את מה שהיה – חולמים את מה שהיה" – תערוכת ציורים של ילדים מקהילות שונות בגוש קטיף, מהו"ת (מרכז היערכות והתמודדות בחירום)

יום העיון הינו "מפגש ח"י" של כתב העת **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית** ופרי יוזמה משותפת של עמותת "אפשר" ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

חברי ועדת ההיגוי ליום העיון:

כופר' שפרה שגיא, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; **עלי ברמן**, עמותת "אפשר"; **מרים גילת**, עמותת "אפשר"; **ד"ר אמיתי המנחם**, כתב העת "מפגש" והמכללה האקדמית בית ברל; **ד"ר ארנה בראון-לבינסון**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; **ד"ר פלורה מור**, אשלים; **ד"ר סטו מירקין**, משרד הרווחה; **ד"ר אורית נוטמן-שורץ**, המכללה האקדמית ספיר; **אורלי נסימאן**, אגף הרווחה, באר שבע; **יוכי סימן טוב**, שפ"ו, משרד החינוך ו**ד"ר מיכל קומס**, המכללה האקדמית ספיר.

of exposure, in order to shed light on their contribution to mental health outcomes.

Key words: adolescents, terrorism, well being, coping

Risk and resilience factors among immigrant adolescents from the former Soviet Union

Ludmila Rubinstein, *Doctoral student, Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Julia Mirsky, *Associate Professor, Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Yana Sharaga, *Ph.D., Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Vered Slonim-Nevo, *Professor, Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Adolescent immigrants need to adapt to a new culture during a developmental period already characterized by rapid changes. This study aimed to understand how some of these adolescents succeed in overcoming their difficulties, while others deteriorate. The study included psycho-social and educational assessment of immigrant adolescents from the former Soviet Union (FSU) aged 12–15 years who had begun to manifest adjustment difficulties. The respondents were interviewed at two time points: in the beginning of the school year (September–November, 2002) (N=245) and one year later (September–October 2003) (N=167). It was hypothesized that the family variables would have a significant impact on the adolescents' adjustment after one year: the better the relationships the higher the improvement. The results did not indicate a significant association between family variables and the improvement or deterioration of the adolescents. The findings indicate that the best predictor of adjustment of adolescents at risk is their basic level of functioning in the different spheres (psychological, involvement in risk behaviors, scholastic achievements, language proficiency and satisfaction with school). Those whose initial level of functioning was good improved, while those whose initial level was poor deteriorated. The implications of these results for intervention are discussed.

Key Words: immigration, adolescence, risk factors

The finding that the children's responses and coping mechanisms were affected by the family and community context in which they lived highlight the importance of considering the components of ideology, community, and family in evaluations and psychological interventions in an attempt to encourage positive coping. Policies for intervention with children should be developed in that spirit, in anticipation of future evacuations.

Key words: forced relocation, evacuees, trauma, coping strategies, children's drawings

Mental health, behavioral problems and coping strategies among Israeli adolescents during the Second Intifada

Orna Braun-Lewensohn, *Ph.D.*, *Conflict Management and Resolution Program, Ben-Gurion University of the Negev, Israel.*

Given that to date relatively little research has been conducted on the effects of ongoing terrorist attacks with emphasis on adolescents in urban areas, this study set out to investigate a wide range of self-reported emotional and behavioral outcomes among adolescents facing ongoing terrorism in both urban and rural locations in Israel.

Adolescents aged twelve to eighteen years numbering 913 from four different locations in Israel who were exposed in different ways to terrorist attacks over a period of three years against the backdrop of ongoing terror were investigated to identify the prevalence of Post Traumatic Stress (PTS) and related mental health problems by self-report measures, including Achenbach's Youth Self-Report, the Brief Symptoms Inventory and a specially designed questionnaire concerning PTS and exposure to terror data

Approximately 90% of the adolescents have been experiencing mild to severe PTS, one fifth reported borderline or clinical emotional and behavioral problems, and one third reported mental health difficulties. Students from different locations revealed different levels of PTS and other psychological problems. An analysis according to level of exposure revealed that it was not always those youth whose exposure was the most objectively severe, who exhibited the most symptoms.

Future research should highlight the unique characteristics of ongoing exposure to terrorism, such as cumulative effects of exposure and risk

assisting with coping in both stress inducing situations i.e. the threat of evacuation and adjustment following the realization of this threat.

Key words: Gaza Strip evacuation, salutogenic approach, adolescents, sense of coherence, stress

The impact of forced relocation on latency-aged children

Orit Nuttman-Shwartz, *Ph.D., Head of The Social Work Department, Sapir College, Hof Ashkelon, Israel*

Efrat Huss, *Ph.D., Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Avital Altman, *Social Worker, Summit Institute, Beer Sheva, Israel*

Forced relocation of people from their homes due to border changes, wars, or natural disasters in countries throughout the world and in Israel has been recognized in the literature as a source of stress. However, the issue of young children's responses to this kind of stress situation has yet to be studied comprehensively. This article presents a study that examined perceptions of forced relocation and the move to a new place of residence among children aged 9 to 12 who were evacuated from the Gush Katif area in the Gaza Strip. The children's perceptions were examined on the basis of a diagnostic phenomenological analysis of drawings.

The research findings revealed that the experience of forced relocation is significant for young children, leaving an imprint for years after the event. The children participating in the study made extensive references to the house they left, and their drawings show how they attempted to preserve the memories and the experience of living in Gush Katif, as well as memories of the evacuation. The drawings reflect the difficulties experienced by the children, as well as the coping strategies that they used in order to process the experience of relocation and adjust to their new surroundings. Notably, the drawings are normative for the children's age, and seemingly as time passed their perceptions of the relocation were no longer traumatic. The children's coping mechanisms included defense and distancing, as well as the use of social support systems such as family and community. In addition, the children's drawings included numerous ideological themes. Hence, we can assume that this ideological perspective helped them structure their new reality, gave meaning to the events, and enabled them to develop a strong membership group.

Emotional reactions among religious and secular adolescents before and after the evacuation of the Gaza Strip settlements: A salutogenic approach

Rinat Galili, *Social Work Department; Sapir College, Hof Ashkelon and Doctoral Student, Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Shifra Sagy, *Professor, Head of the Conflict Management and Resolution Program, Shane Family Chair in Education, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

The present study, based on the salutogenic approach, examined stress and assessed the contribution of mediating and moderating factors in dealing with the reduction of stress reactions during the enforced evacuation of settlers from the Gaza strip in 2005. Two sample groups of adolescents, religious and secular, were studied for a period of two months prior to the evacuation and then for a period of three to six months following the evacuation. The study compared coping patterns in each sample group at different periods in time. The sense of coherence served as a moderator factor and stress responses (state trait anxiety, state trait anger, sense of hope) were studied in each individual group. Comparisons were made between the religious and the secular groups and between female and male youth at both periods in time.

The sample included 340 seventh to twelfth grade adolescents who had lived in the Gaza strip prior to the evacuation. In the period prior to the evacuation 175 adolescents were sampled of which 71 were secular and 104 religious. In the period following the evacuation 165 adolescents were sampled, 88 secular and 77 religious. The findings revealed a correlation between the nature of stress prior to and following the evacuation and between the various stress reactions. Among the secular group there was a decrease in anxiety and anger with no change in their sense of hope. Among the religious group there was no change in the levels of anxiety and anger but there was a decrease in their sense of hope. Clear distinctions were drawn between the religious and secular sample groups in the patterns of moderating factors relating to stress reactions in each period. The sense of coherence moderated the stress reactions following the evacuation among the secular but not among the religious. In the discussion, the moderating factors are discussed with regard to each stressful situation and each sample group. The role of religion and faith were considered in particular, as mediating factors in

The effect of emotions on risk perception among young people in North and Center regions after the Second Lebanon War

Uri Benzion, *Professor, The Department of Economics, Ben-Gurion University of the Negev and The Economics and Management Department, The Max Stern Academic College of Emek Yezreel, Israel*

Shosh Shahrabani, *D.Sc., The Economics and Management Department, The Emek Yezreel Academic College, Israel*

Tal Shavit, *Ph.D., The School of Business Administration, College of Management, Rishon LeZion, Israel*

The current study aims to examine how the intense emotions experienced by different young Israeli groups during the 2006 Second Lebanon War affected their perceptions of risk and their expectations regarding future economic and security situations. Two weeks after the end of the war, a questionnaire was distributed among 95 young people aged 18–27 from the northern and central regions of Israel. The sample included three groups: Jews and Arabs from the north who had been directly affected by the rocket attacks and Jews from the center of Israel not affected by the attacks. The questionnaires based on Lerner et al. (2003), measured emotions and perceived risk, and in addition included questions measuring estimations of future economic and security situations in Israel. The results show significant differences between those living in the north and those in the center of Israel. As expected, young people living in the north reported more emotional difficulties during the war, perceived greater risk, and expressed more pessimism in comparison to the center group. In addition, young Arabs in the north experienced higher levels of negative emotions and were more pessimistic in comparison to young Jews from the same region. Moreover, we found that the higher level of negative emotions index induced more pessimistic risk perceptions among young people (both Jews and Arabs) from the north, but not from the center region. The results of our paper may help policymakers understand the intense emotions of young people evoked by the 2006 missile attacks in the north and the need to support those living in that region, not only in coping with economic damages but also in dealing with the emotional aftermath.

Key words: terror, emotions, risk, Second Lebanon War

their children's resilience and symptomatology. The aim of the research was to reveal whether differences exist between Jewish and Arab children in the levels of exposure to the threat (in terms of remaining in the attacked area), to examine the parents' perceptions regarding their children's stress reactions and coping resources and their preferences concerning evacuation of their children in a similar war situation in the future.

The research was conducted via telephone interviews guided by a structured questionnaire. The research population included the entire adult population in the communities under attack (Akko, Tiberias and the north). Two representative samples were drawn from this population: 299 adults – 170 Jews and 129 Arabs – one month after the war, and 368 adults – 211 Jews and 157 Arabs – 10 months after the war. The research tools consisted of a structured questionnaire of exposure to the threat, a PTSD questionnaire (PDS), coping resources and parental support according to the "BASIC PH" Model, as well as a questionnaire pertaining to the parents' preparedness preferences in the event of a future war.

Compared to the Jewish children, a higher percentage of Arab children demonstrated post traumatic stress reaction symptoms at a high to acute level one month and 10 months after the war. There was no significant reduction in the children's stress reactions 10 months after the war. The findings also revealed significant differences between Jews and Arabs concerning evacuation. Jews express greater willingness to be evacuated with their families while Arabs prefer to remain with their families in their communities. Nonetheless, the majority of parents – both Arabs and Jews – did not support the evacuation of children alone in the event of a future attack.

The research findings show significant differences between Jews and Arabs regarding evacuation and staying in their community when under attack. The research conclusions indicate that since the symptoms were so acute one month and 10 months after the war, social and therapeutic action to help the children is required. We recommend that decision-makers invest in the development of the Resilience Centers built in the Galilee after the Second Lebanon War and research the influence of the centers at the community level. Furthermore there is need to develop a special psycho-social therapeutic program for the Arab population in the north. This program should take into consideration aspects of culture and religion to enhance the resilience and coping of parents and children.

Key words: exposure to threat, evacuation, stress reactions, resiliency, trauma, the "BASIC PH" Model

Identity and belonging as coping resources for Druze adolescents during the Second Lebanon War

Tal Litvak Hirsch, *Ph.D., Social Psychologist, Ben-Gurion University, Eilat Campus, Israel*

Inbal E. Cicurel, *Ph.D., The Sociology and Anthropology Department, The Ashkelon Academic College, Israel*

This study examined coping resources employed by young Druze adolescents during the Second Lebanon War and suggests that the resources that served as coping methods were their identity and sense of belonging to their community, ethnicity and nationality.

Fifty Druze adolescents were interviewed during the war, while staying in a youth camp in the south of Israel far removed from the bombing as a result of an organized evacuation. This paper presents the perceptions and attitudes of the Druze youth in relation to their dual identity as Druze and Israeli. In the discussion we argue that the adolescent's choice to identify with both their Druze and Israeli identity served as a way of coping with the harsh feelings that emerged during the war. We examine the special case of the Druze minority in Israel and present social, political as well as developmental explanations to account for our results.

Key words: Druze, war, coping, identity, minorities

How Jewish and Arab parents perceived their children's resilience during the Second Lebanon War

Mooli Lahad, *Professor, Tel-Hai Academic College, President of The Community Stress Prevention Center (Mashabim), Kiryat Shmona, Israel*

Miri Shacham, *Ph.D., Ort Brude Academic College, Karmiel and The Community Stress Prevention Center (Mashabim), Kiryat Shmona, Israel*

Yehuda Shacham, *Ph.D., Psychologist, The Community Stress Prevention, Center (Mashabim), Kiryat Shmona, Israel*

This research was conducted one month and 10 months after the Second Lebanon War, which took place in July-August 2006. For the first time in the history of Israel, Israeli-Arab communities were exposed to missile attacks by an Arab terror organization. We examined the influence of the war on representative samples of the two main populations in the area attacked – Jews and Arabs – and focused on the parents' perceptions of

Growing pains: Israeli adolescents one year after the Second Lebanon War

Ohad Green, *Department of Social Work, Sapir College, Hof Ashkelon, Israel*

Tamar Lavi, *Ph.D., Educational Psychological Services, Shderot, Israel*

Rachel Dekel, *Associate Professor, The Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work, Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel*

This study examined the contribution of gender, former traumatic events and different aspects of war exposure to the long-term psychological consequences of the Second Lebanon War. One year after the end of the war, 2314 northern Israeli students from the seventh and eighth grades completed self-report questionnaires assessing their distress level – Post-traumatic stress disorder (PTSD), and additional psychological symptoms according to the Brief Symptom Inventory – (BSI), as well as war exposure characteristics (direct, indirect and subjective).

Results showed that 14% of the participants suffered from mild to severe PTSD, and that BSI levels were found to be within the normal values. In addition to direct exposure to war events, other types of exposure also contribute to long-term distress, such as viewing TV news, acquaintance with someone who was wounded or died, and especially fear during the war. Furthermore, a gender difference was revealed whereby girls reported higher distress levels than boys.

These findings indicate that though the majority of the participants have demonstrated long-term resilience, there is a group of students who still suffer from distress. Consequently, the educational and psychological staff are encouraged to take heed of students who show signs of distress, even months after the end of a traumatic event such as war.

Keywords: war, adolescents, PTSD, indirect exposure, long-term

ABSTRACTS

Stress reactions and coping resources among Jewish and Bedouin adolescents during 'Operation Cast Lead' and six months later

Orna Braun-Lewensohn, *Ph.D., Conflict Management and Resolution Program, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

Shifra Sagy, *Professor, Head of the Conflict Management and Resolution Program, Shane Family Chair in Education, Ben-Gurion University of the Negev, Israel*

The aim of this study was to explore coping resources as explanatory factors in reducing emotional distress of adolescents in an acute stress situation. We compared two ethnic groups – Jewish and Arab-Bedouin Israelis – during intensive missile attacks in January 2009. Data were gathered from 138 Israeli-Jews and 84 Israeli-Arab Bedouins, 12–18 years old, who filled out self reported questionnaires among which state anxiety, state anger, and psychological distress (SPD) were measures of emotional distress, and sense of coherence (SOC) and hope index served as measures of coping resources. Findings indicated no differences between the two groups on state anxiety, SPD and hope levels. Arab Bedouins reported higher levels of state anger and lower levels of sense of coherence. The coping resources, however, explained the stress reactions differently among the two groups. While SOC was a major contribution in explaining stress reactions among Jewish adolescents, the hope index explained stress reactions only for the Arab group. The findings are discussed against the background of the salutogenic theory and the cultural differences between the two ethnic groups.

Key words: adolescents, stress reactions, coping resources, political violence

CONTENTS

Forewords: Israeli youth and children coping with stress in a conflictual reality: A salutogenic approach	8
Shifra Sagy	
Stress reactions and coping resources among Jewish and Bedouin adolescents during 'Operation Cast Lead' and six months later	15
Orna Braun-Lewensohn & Shifra Sagy	
Growing pains: Israeli adolescents one year after the Second Lebanon War	35
Ohad Green, Tamar Lavi & Rachel Dekel	
Identity and belonging as coping resources for Druze adolescents during the Second Lebanon War	61
Tal Litvak Hirsch & Inbal E. Cicurel	
How Jewish and Arab parents perceived their children's resilience during the Second Lebanon War	87
Mooli Lahad, Miri Shacham & Yehuda Shacham	
The effect of emotions on risk perception among young people in North and Center regions after the Second Lebanon War	115
Uri Benzion, Shosh Shahrabani & Tal Shavit	
Emotional reactions among religious and secular adolescents before and after the evacuation of the Gaza Strip settlements: A salutogenic approach	139
Rinat Galili & Shifra Sagy	
The impact of forced relocation on latency-aged children	161
Orit Nuttman-Shwartz, Efrat Huss & Avital Altman	
Mental health, behavioral problems and coping strategies among Israeli adolescents during the Second Intifada	183
Orna Braun-Lewensohn	
Risk and resilience factors among immigrant adolescents from the former Soviet Union	201
Ludmila Rubinstein, Julia Mirsky, Yana Sharaga & Vered Slonim-Nevo	
Book Reviews	220
Abstracts of the articles	I-IX

EFSHAR
The Association for the Development
of Social & Educational Services

The Israeli Branch of AIEJI
International Association of Social Educators

ISSN 0792-6820

©2010

Address of Editorial Board:

EFSHAR Association
P.O. Box 53296, Jerusalem 91531, Israel
Tel: +972-2-6728905; Fax: +972-2-6728904
E-mail: mgilat@efshar.org.il
www.efshar.org.il

Jerusalem 2010

Annual subscription fee: 80 NIS
Price for a single copy: 40 NIS

MIFGASH

JOURNAL of
SOCIAL-EDUCATIONAL WORK

Special Issue

**Israeli youth and children coping with stress
in a conflictual reality:
The salutogenic approach in research
and practice**

Guest-Editor: **Prof. Shifra Sagy**

No. 31 ♦ June 2010

Published by:

Ministry of
Social Affairs
The Service for Youth
& Young Adults

EFSHAR
The Association for the
Development of Social
& Educational Services

Ministry of Education
The Administration
for Rural Education &
Youth Aliyah

Beit Berl College,
School of Education
Children & Youth
at Risk